

УКООПСІЛКА
Полтавський університет споживчої кооперації України

Краус Наталії Миколаївни

**ТІНЬОВИЙ ТА ОФІЦІЙНИЙ СЕКТОРИ ЕКОНОМІКИ:
АНТАГОНІСТИЧНЕ СПІВІСНУВАННЯ І ВЗАЄМОДІЯ**

МОНОГРАФІЯ

Полтава – 2008

УДК 330.341.4.005.42
ББК
К

*Затверджено вченою радою Полтавського
університету споживчої кооперації України*

Рецензенти:

В.С. Жученко, доктор економічних наук, професор кафедри політичної економії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка.

А.Т. Опря, доктор економічних наук, професор кафедри фінансового аналізу, статистики та економічної теорії Полтавської державної аграрної академії.

Краус Н.М.

К Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія: Монографія. – Полтава: Полтавський університет споживчої кооперації України, 2008. – 179 с.

ISBN №

У монографії вперше здійснено теоретичне обґрунтування суперечливого співіснування тіньового та офіційного секторів економіки України, що розкривається через функції механізму їх взаємодії: обмеження, спонукання, примусу, заборони. Вперше розкрито зміст антагоністичного співіснування офіційного і тіньового секторів, як протилежних за критерієм дотримання чинних норм ведення господарської діяльності.

Розроблено напрями фіскальної політики, на основі обґрунтування позитивних та негативних аспектів легального та нелегального виду підприємництва, що включають в себе відповідні заходи. Результати та висновки, отримані в монографії, дозволяють виявити причини, масштаби та наслідки зростання тіньового сектора економіки, підвищити ефективність розробки державних програм реформування податкової системи. Запропонований механізм взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки в напрямку детінізації дозволяє практично реалізовувати взаємодію, виходячи з позиції поелементної будови механізму.

Видання рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів, студентів економічних і юридичних навчальних закладів, практичних працівників органів державного управління, податківців, співробітників служб економічної безпеки підприємств, а також усіх тих, хто цікавиться проблемами створення механізмів детінізації економіки організаційно-управлінськими, фінансово-правовими та економіко-кримінологічними засобами.

ISBN №

УДК 330.341.4.005.42
ББК
© Краус Н.М., 2008
© ПУСКУ, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	стор. 4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТІНЬОВОГО ТА ОФІЦІЙНОГО СЕКТОРІВ ЕКОНОМІКИ	8
1.1. Термінологічний апарат категорій “тіньова економіка” і “офіційна економіка”, причини виникнення та розвитку тіньового сектору	8
1.2. Суб’єкти, джерела розвитку та методи виміру тіньового сектору	31
1.3. Структура тіньового та офіційного секторів економіки та їх взаємодія	51
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ОФІЦІЙНОГО ТА ТІНЬОВОГО СЕКТОРІВ	69
2.1. Соціально-економічні зв’язки держави та суб’єктів господарювання	69
2.2. Механізм впливу фіскальних інструментів на економічну поведінку суб’єктів господарювання та легалізація тіньової діяльності	90
2.3. Економічна ефективність та результативність функціонування механізму взаємодії офіційного і тіньового секторів	110
ВИСНОВКИ	132
ДОДАТКИ	135
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167

ВСТУП

Економічне становище України протягом останніх років характеризується значним розширенням масштабів тіньової економіки та посиленням її впливу на соціально-економічне життя суспільства. Тінізація економіки зумовлює структурні деформації і диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України. Паралельне функціонування двох секторів – легального та тіньового – ускладнює стабільний розвиток економіки країни. Поряд з офіційною діловою активністю існує і тіньова ділова активність, яка має величезний розмах, незважаючи на зростаючі економічні та адміністративні заборони.

Особливого значення на сьогодні набула проблема легалізації тіньового сектора, обумовлена певною сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. По-перше, в умовах переходу до ринкових відносин частка тіньової економіки збільшується. По-друге, за умов перехідних перетворень держава не володіє сталим і діючим механізмом звуження та легалізації тіньових процесів. Пошук вирішення протиріч впливу тіньового сектора економіки на господарські процеси лежить на шляху формування і вдосконалення механізму взаємодії неофіційного та офіційного секторів економіки в напрямку легалізації, виявлення форм і методів впливу на тіньові й офіційні відносини.

Механізм взаємодії між тіньовим та офіційним секторами економіки займає важливе місце в структурі механізму господарського регулювання. Через нього стримується дія негативних факторів і попереджається відтік ресурсів з легального сектора до неофіційного виробництва, вирішуються питання, пов'язані з підприємницькими ризиками, посилюється контроль за явищами даного роду з боку держави та суспільства. Тому дослідження процесу взаємодії тіньового та офіційного секторів економіки на сучасному етапі має велике теоретичне та практичне значення і є важливим напрямом соціально-економічного дослідження.

Теоретичні та прикладні аспекти проблеми тіньової економічної діяльності на заході вивчали П. Гутман, К. Морріс, Е. Фейг. Серед російських науковців дану проблему розглядали Г. Вечканов, А. Гуров, С. Глінкіна, Т. Корягіна, В. Колесников, С. Ковальов, Ю. Латов, К. Привалов, А. Яковлева та багато інших. До вітчизняних науковців можна віднести: А. Базилюк, З. Варналія, С. Гончарова, В. Гончарову, Я. Жаліло, В. Жук, Г. Задорожного, П. Іваненка, С. Коваленка, І. Мазур, В. Мандибуру, О. Осипенка,

І. Озерського, В. Поповича, В. Предборського, О. Турчинова, С. Тютюнникової, В. Ущатовського, А. Фукса та ін.

В працях цих науковців розглянуті основні підходи до вивчення проблеми існування і розвитку тіньового сектора економіки, а також методи розрахунку його обсягу. При такій різновидності робіт, присвячених проблематиці тіньового сектора, можна досить умовно виділити ряд основних підходів, кожний з яких пропонує своє тлумачення причин його існування і функціонування. По-перше, інституціональний підхід, за яким масштаби поширення тіньового сектора економіки пов'язані з наявністю неефективних формальних (правових) інститутів, стримуючих підприємницьку активність. Індивіди приймають рішення про початок діяльності й її продовження в умовах легального або тіньового секторів економіки на основі співставлення витрат і вигод в обох секторах. По-друге, соціально-структурний підхід. Він впливає з передумов необхідності всебічного врахування особливостей соціальної структури суспільства, наявності каналів соціальної мобільності, масштабів економічної диференціації суспільства. По-третє, дослідження в галузі статистичної (кількісної) оцінки масштабів і динаміки тіньових процесів; проблем, пов'язаних з відтоком тіньового капіталу з країни, ростом корупції і хабарництва.

Незважаючи на активне вивчення науковцями проблеми тіньової економіки й до нині не надається достатнє методологічне обґрунтування, необхідне для проведення розрахунків тіньового сектора економіки, визначення регіональних особливостей неофіційної діяльності. Поки що немає єдиного визначення поняття “тіньової економіки”, неповністю розкрита його сутність. Досить спірним є питання про причини, джерела її існування та розвитку. Залишається не розробленою та науково дискусійною низка теоретичних і практичних положень щодо механізму взаємодії нелегального та легального секторів економіки в напрямку детінізації. Потребує теоретичного обґрунтування питання про складові регулятори механізму даної взаємодії.

В першому розділі монографії проведено комплексне дослідження розвитку теоретико-методологічних підходів до розуміння природи тіньової економіки та офіційної економіки. Дано визначення таких категорій, як “тіньова економіка” та “офіційна економіка” на основі узагальнень основних концептуальних положень, представлених існуючими напрямами в економічній теорії, та враховуючи морально-етичний підхід.

Удосконалено класифікацію причин виникнення та існування тіньового сектора економіки в Україні (економічні, політичні, правові, соціальні, соціокультурні, антропологічні причини, недосконалість податкової та бюджетної політики) на основі узагальнень основних

положень, що представлені в економічній теорії при дослідженні неофіційного сектора.

Проведено методичку структуризації тіньового сектора економіки на основі узагальнень основних положень матричного методу, де критеріальною ознакою виступає тип економічних відносин, що складається в державному або підприємницькому секторі економіки. Матрична структура тіньового сектора дає можливість ширше бачити ініціативу юридичних і фізичних осіб у пошуках корисної економічної діяльності; охарактеризувати економіко-правові умови діяльності суб'єктів господарювання тіньового сектора, які призводять до несприятливих соціально-політичних наслідків.

В другому розділі монографії науково обґрунтовано необхідність застосування окремого механізму взаємодії тіньового та офіційного секторів економіки з метою легалізації, який має включати різні економічні регулятори. Його дія розкривається через функції: обмеження, стимулювання, спонукання, примусу, заборони. Механізм являє собою соціально-економічні відносини. Через них здійснюється упорядкованість господарських зв'язків, приведення їх у відповідність з нормами, правилами і методами економічної діяльності, погодження всіх видів інтересів з державними і загальнонаціональними інтересами, дотримання форм відповідальності суб'єктів господарювання перед суспільством. Механізм націлений витіснити нелегальні економічні відносини на мікро- та макрорівнях, перетворити тіньові структури у законотворчих економічних суб'єктів господарювання, забезпечити раціональну організацію господарства країни;

Удосконалено групування основних ризиків, що характерні для підприємств, які працюють в “тіні”. Серед них: ризик при купівлі сировини і матеріалів, ризик процесу виробництва на неофіційно діючих підприємствах, ризик неплатежів покупців на тіньовому ринку. Враховуючи дані групування, можна точніше з'ясувати живильне середовище для тіньового сектору економіки

В роботі дістали подальшого розвитку напрями фіскальної політики, на основі обґрунтування позитивних та негативних аспектів легального та тіньового виду підприємництва, що поглиблені такими заходами, як: посилення стимулюючого впливу податкової системи на матеріальне виробництво шляхом зміни загальної структури податків в напрямку зниження в ній частки непрямих податків; врахування диференціації оподаткування виробництва в залежності від рівня соціально-економічного розвитку регіонів; впровадження в Україні “піонерних” підприємств з наданням їм “податкових канікул” терміном до 5 років. Їх застосування сприятиме більш раціональному розподілу податкового тиску, що дозволить легалізувати тіньові капітали підприємств.

В цілому ж монографія дозволяє виявити причини, масштаби та наслідки зростання тіньового сектора економіки, підвищити ефективність розробки державних програм реформування податкової системи, запровадити спеціальні заходи з метою попередження, виявлення податкових правопорушень. Запропонований механізм взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки в напрямку детінізації дозволяє практично реалізовувати взаємодію, виходячи з позиції поелементної будови механізму. Результати монографії закладають можливості включення до навчальних програм економічних ВНЗ України нової дисципліни “Тіньова економіка”.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТІНЬОВОГО ТА ОФІЦІЙНОГО СЕКТОРІВ ЕКОНОМІКИ

1.1. Термінологічний апарат категорій “тіньова економіка” і “офіційна економіка”, причини виникнення та розвитку тіньового сектору

Формування тіньового сектора економіки пов'язане з виникненням держави. Як тільки зародилися перші держави, які зобов'язували своїх підданих до відповідних обмежень та обов'язків, зародився й тіньовий сектор економіки (діяльність фізичних та юридичних осіб, які ігнорували суспільні договори та закони). Тіньовий сектор економіки має свою специфіку в усіх економічних системах з державною формою організації. Дослідження теоретичних і методологічних аспектів тіньового сектора економіки необхідне для цілей їхнього наступного використання як методологічних і методичних принципів аналізу форм прояву, структури та причин тіньової діяльності на мікро- та макrorівні.

У науковій літературі тіньова діяльність згадується ще в ранніх доіндустріальних суспільствах. Значущою пам'яткою китайської суспільної думки є східні трактати про науку державного управління. Вони переповнені скаргами щодо зухвальства чиновників, які плутають “державну кишеню” зі своєю. Так, китайський філософ Гу Янью написав науковий трактат “Роздуми про податки і збори”, який можна вважати першим в світі спеціальним дослідженням про “техніку мистецтва обкрадання народу” [1, с.96].

Трактат “Дискусія про сіль і залізо” є також підтвердженням того, що тіньовий сектор в господарстві того часу існував. Так, державна монополія на сіль і залізо призвела до масового підпільного виробництва цих дефіцитних товарів [2, с.127]. Активне “процвітання” тіньової діяльності, з усіма її проявами, відбулося в період трансформації доіндустріального суспільства в індустріальне. Така форма капіталістичного виробництва, як розсіяна мануфактура (підприємець скуповував і продавав продукцію самостійних ремісників, забезпечуючи їх сировиною і засобами праці [3, с.382]) була підпільним протистоянням офіційному, легально діючому цеховому ремеслу. Корупція та казнокрадство існували в державних ешелонах влади в усіх країнах XVI-XVIII ст..

Новий злет тіньового сектора економіки відбувся на початку XX століття. В 20-ті роки з'являються перші вітчизняні наукові

дослідження про неофіційну господарську діяльність у СРСР. Р.Е.Вайсберг у своїй книзі “Гроші і ціни (підпільний ринок в період “воєнного комунізму)”” зазначає, що “чорний ринок” утворився у результаті ліквідації в країні вільного ринку і єдиних цін, встановлення високої продрозверстки і появою в обігу грошових сурогатів [4, с.160].

В період НЕПу відбувається розквіт нелегальної економіки, який пов’язаний з демократизацією економічного життя країни. Так, у 1921 році з’явилася тенденція різних контор: технічних – без технічних сил, транспортних – без транспорту, будівельних – без робочих сил і матеріальних засобів [5, с.52]. Основною метою організації такого роду було одержання доходів, зазвичай, за допомогою шахрайства. Подальший розвиток тіньового сектора економіки відбувався під впливом процесу одержавлення.

У вітчизняній науковій літературі відбулося насадження соціалістичних поглядів та позицій, ігнорувалися проблеми тіньового сектора економіки в силу наявності табу на обговорення недоліків радянської системи. Існувало лише одне положення про те, що соціалістичний економічний базис не може нести в собі протиріч, на основі яких існує тіньова діяльність. Саме таке явище, як нелегальна економіка, притаманне лише капіталізму, а відхилення в системі соціальних виробничих відносин є спадщиною капіталістичного минулого і тіньова діяльність являє собою не зжитий “підпільний капіталізм”. Але трансформація радянської системи показала свої недоліки і розвила їх до значних масштабів, які вимагають осмислення.

На початку ХХ ст. західні науковці “пішли” значно далі вітчизняних вчених. Вони уточнювали та удосконалювали вже сформовані підходи щодо традиційних поглядів тіньової економічної діяльності. Прихильники неокласичного напрямку, такі як Дж.Фейя та У.А.Льюїс робили спробу створити свою концепцію економічного розвитку. Головне місце в їхній теорії росту відводилося рівновазі між ростом населення і нагромадженням капіталу. На думку неокласиків, це свідчило про необхідність дуалізму слаборозвиненої економіки. При цьому його складовими є сучасний промисловий (капіталістичний) та традиційний сільськогосподарський (докапіталістичний) сектори [6, с.148].

За цією концепцією дуалістичної економіки сучасний промисловий сектор порівнювався з капіталістичними формами виробництва, а традиційний сільськогосподарський – з докапіталістичними. При цьому в “докапіталістичному” секторі використовувалися примітивні технології і досвід господарювання, заснований на місцевих звичаях і традиціях. В свою чергу “капіталістичний” сектор з’являється як своєрідна надбудова, анклав модернізації усередині “докапіталістичного” відсталого суспільства [6,

с.149]. Модернізація тут з'являється, як спосіб перерозподілу трудових і матеріальних ресурсів, як обмін між секторами. Але досить вагомим недоліком даної концепції модернізації було те, що вона не враховувала ріст неформальної економічної діяльності. Це поряд з іншими причинами зумовлювалося припливом трудових ресурсів із села в місто. У поясненні даного явища й полягає відмінна риса іншого дуалістичного підходу з вивчення проблем розвитку нелегального сектора економіки, що отримав назву теорія неформальної економіки. Дана теорія і поклала початок дебатів із проблем тіньового сектора економіки.

Англійський соціолог К.Харт на основі проведених досліджень у 1965-1968 роках запропонував розглядати таку форму економічного дуалізму як “формальний – неформальний”. Він стверджував: “Велика частка підприємств, які мають свою бюрократію, піддаються вимірові за допомогою статистичних досліджень. Вони як такі складають “сучасний сектор” міської економіки, інші ж, тобто ті, котрі уникають обліку, класифікуються по різному: “малопродуктивний міський сектор”, “резервна армія безробітних”, “міський традиційний сектор” [7, с.534]. К.Харт називає неформальним сектором “інших” та злочинну діяльність, до якої відносить шахрайство, сутенерство, крадіжки.

Оригінальним, на наш погляд, є концептуальний підхід до вивчення тіньового сектора економіки. В соціалістичних країнах, а перш за все в Радянському Союзі він одержав назву “друга економіка”. Основоположником концепції “друга економіка” вважається американський радник Г.Гроссман. Саме він визначав “другу економіку”, як таку, що безпосередньо “служить” приватній вигоді та безпосередньо пов'язана з порушеннями існуючого законодавства [8, с.17]. М.Шредер, Р.Гринслейд поділяли думку Г.Гроссмана. Вони говорили про те, що “друга економіка” – це вся діяльність за приватний рахунок і вся нелегальна або напівлегальна діяльність за рахунок інших: як індивідів, так державних організацій [9, с.105].

Заслуговує на увагу і підхід Т. Шаніна до вивчення нелегальної економіки. Він називає її “експлуататорною економікою” або позасистемною. На його думку: “Особливості експлуататорних структур полягають у “відсторонених” відносинах з державою і капіталізмом, а також особливих стратегіях виживання і специфіці використання праці, укорінених у способах функціонування сімейних економік” [10, с.22]. Для Теодора Шаніна “експлуататорні економіки” є відповіддю на неадекватність біполярних концепцій капіталізму і держави [8, с.18].

У рамках вище названих підходів та концепцій існує широкий спектр, поглядів та позицій різних авторів щодо тіньового сектора економіки: починаючи з публіцистичних статей і соціологічних

опитувань, закінчуючи науковими дослідженнями та здобутками філософів, економістів і юристів. До нього проявляє свій інтерес і статистика. Так, значний інтерес представляють на сьогодні різні концептуальні підходи (погляди) щодо вивчення тіньового сектора економіки. В науковій літературі традиційно їх прийнято називати: юридичний, економічний та статистичний підходи (див. рис 1.1).

За юридичним підходом, тіньова економіка – це та, яка здійснюється з корисливою метою, заборонена законом діяльність по виробництву товарів і послуг (нелегальна тіньова економіка), а також правомірна ринкова економічна діяльність, результати якої частково або повністю приховуються від державного обліку і оподаткування (непідзвітна тіньова економіка) [11, с.29]. Даного підходу нині дотримуються: А.П. Горшак, Е.А. Дідоренко [11], В.М. Попович [12], А.А. Мамалуй [13], Д.К. Одновол [14], І.І. Мазур [15], А.А. Бова [16], В.Ущатовський [17, 18, 19].

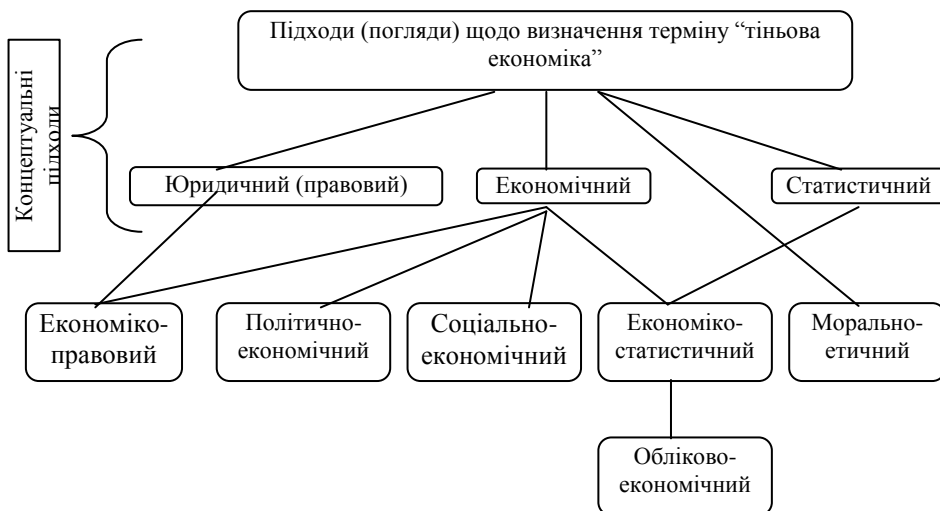

Рис.1.1. Формування підходів (поглядів) щодо визначення терміну "тіньова економіка" [20, с.236]

Економічний підхід розглядає тіньову економіку, як реальні економічні відносини, але деформовані, які не знаходять відображення в законодавстві. Саме тому вони не визнаються, як правопорушення, за якими не передбачаються юридичні санкції. Дану думку поділяють такі науковці, як: О.В. Турчинов [21, 22], С. Біла [23], Ю. Прилипка [24], А.С. Квасов [25], І. Озерський [26], Н.М. Шелудько[27], А.П. Бунич, Г.І. Корягіна [28] та багато інших.

Статистичний підхід до типологізації тіньової економіки трактує її як діяльність, приховану від офіційної статистики (мається на увазі, що тіньова діяльність знаходиться “в тіні” від офіційного обліку). При цьому, офіційна економіка – це все те, за чим держава хоче і може спостерігати і контролювати, а тіньова (неформальна) економіка – сукупність господарських відносин, які не відображаються в офіційній звітності і формальних контрактах або відображених завідома неадекватним чином [8, с.30].

Інформація про реальну (офіційну) господарську діяльність може свідомо приховуватися від державних органів або не враховуватися національною системою статистики (домашні господарства, неформальні обміни між людьми) [8, с.31].

На основі вище розглянутих підходів цікавим є погляд щодо визначення тіньової економіки таких науковців, як Н. Болви і В. Салія. Вони вважають “тіньову економіку особливою сферою діючої економічної системи, яка функціонує поза правовим полем, що задовольняє деструктивні і шкідливі потреби, що дозволяє одержувати незаконні доходи як у грошовій, так і натуральній формі” [29, с.12]. Вони наголошують на тому, що право вторинне стосовно економіки, а акцент на правових характеристиках не сприяє розумінню суті тіньової економіки.

На думку Т. Корягіної, однієї з перших радянських дослідників, “тіньова економіка – це економіка прихована, а всі легальні види діяльності, всі офіційно дозволені до неї ніякого відношення не мають” [28, с.11]. Г.В. Задорожний, П.В. Іващенко поділяють думку Д. Макарова, який розуміє тіньову економіку, як діяльність приховану від прямого статистичного обліку з метою ухилення від оподаткування. Вони дають наступне визначення: “Під тіньовою (неконтрольованою) економікою (тіньовим бізнесом) розуміється сукупність легальних, але не виявлених відкритими перевірочними методами фінансово-господарських операцій” [30, с.113].

Таким чином, у тлумаченні змісту тіньової економіки в даних авторів переважає або економічний підхід, або юридичний (правовий). Вузькість, односторонність і “заідеологізованість” вище названих підходів учені намагалися перебороти за допомогою політико-економічного та соціально-економічного змісту. О.Осипенко одним із перших спробував визначити тіньову економіку з політико-економічної позиції. На його думку, вона являє собою “переплетення різних типів виробничих відносин: феодальних, державно-монополістично-феодальних, приватнокапіталістичного підприємства” [31, с.565].

Феодальний тип господарських відносин, з позиції науковця, характерний економічним відносинам всередині “організованих злочинних кланів”. Приватнокапіталістичне підприємництво він отожднює з таким антисоціальним явищем, як наркобізнес.

“Державно-монополістично-феодалний” тип відносин, на думку О. Осипенка, виникає в результаті “проростання монополю-но-феодалного господарства у відомчо-монополістичне” [31, с.565].

Таке тлумачення змісту неофіційної економіки, на нашу думку, носить ідеологічний характер. І тому даний підхід загрожує “направити” дослідників в бік ідеологічних дебатів, що не буде сприяти науковому осмисленню природи феномена.

Ось чому поява “соціально-економічного” підходу здійснила ще один досить значний “прорив” у пізнанні тіньової економіки. В рамках такого підходу науковець І.І.Мазур надає досить змістовне визначення неофіційній економіці. На її думку, “це складне соціально-економічне явище представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих, як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності” [15, с.69]. Методологічної позиції І.І.Мазур дотримується О.В.Токар відзначаючи тіньову економіку “як систему соціально-економічних відносин з виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, обсяги і результати яких свідомо приховуються від органів державного управління з метою ухилення від оподаткування” [32, с.84].

Цікавим є визначення тіньової економіки З.С. Варналія, який стверджує, що це економічна діяльність суб’єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [33, с.9].

Досить переконливою є точка зору О.В.Турчинова, який, використовуючи економічно-статистичний підхід, вважає, що “тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, і спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства” [21, с.11].

Важливим є судження Ю.Н. Попова та М.Е. Тарасова, яке дано на основі комплексного підходу до тіньової економіки та припускає її наступне визначення: “тіньова економіка являє собою об’єктивно існуючу і постійно відтворювальну підсистему ринкового господарства, в якій господарюючі суб’єкти прагнуть отримати економічні вигоди методами недобросовісної конкуренції, тобто зі своєї власної ініціативи або під впливом зовнішніх обставин вдаються до дій, які суперечать закону, діловій етиці, правилам гри між бізнесом і владою, моральним нормам суспільства” [8, с.50].

Розглянутий та проаналізований нами матеріал дає підстави стверджувати, що у зарубіжних і вітчизняних науковців існують певні відмінності у підходах до визначення тіньової економіки. Наприклад, вітчизняні фахівці використовують теоретичний підхід, розглядаючи

тіньову економіку як складну систему неконтрольованих суспільством відносин у процесі виробництва, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Зарубіжні дослідники віддають перевагу так званому “операційному” визначенню тіньової економіки, тобто безпосередньо показують склад видів діяльності, які вони включають до неофіційної економіки. Характерним для теоретичного підходу є визначення тіньової економіки як економічної категорії, що відображає складну систему соціально-економічних відносин. Цей підхід використовується для розв’язання прикладних, статистичних задач, формулювання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та коригування соціально-економічної політики.

На сьогодні, такі вітчизняні науковці як В.Ущатовський [17, 19], Д. Баюра [34], І. Озерський [26], О. Турчинов [22], С. Кузнецов, В. Півоваров [35,36] наполягають на пізнанні тіньової економіки з “економіко-правової” позиції. Дослідження цих спеціалістів показують, що “кримінальна сфера тіньової економіки з переважанням корисливої мотивації є найважливішим чинником появи організованої злочинності. Тому проблему тіньової економіки не можна відривати від проблеми організованої злочинності та необхідно розглядати їх тільки в сукупності. Тіньова економіка як соціальне явище виросла та розвивалася в умовах наявності прогалин у законодавстві, в економіці і фінансово-кредитній сфері. Вона виникла в умовах зростання фінансових можливостей криміналітету, зрощування корумпованих представників різних влад, державного апарату і злочинного світу, маючи єдину ціль – надмірне збагачення та одержання влади” [17, с.61]. На основі “економіко-правового” підходу К.В. Привалова основною сутністю тіньової економіки називає – деструктивний характер економічної діяльності. З його суджень “деструктивну економіку можна визначити як сектор економіки, що руйнує або стримує (порушує) нормальний розвиток людини, суспільних систем і природи. Така економіка руйнує право, мораль, державні інститути” [37, с.13].

Важливим моментом у підході К.В. Привалова, що має, на його думку, пряме відношення до тіньової економіки є вплив економічної діяльності людини на екологію: виснаження ресурсів, деградація і загибель навколишнього середовища. К.Привалов пише: “Деструктивна економіка, що існує всупереч діючої заборонним у відношенні її законодавчим актам, стає тіньовою економікою...Тіньова економіка – це деструктивна економіка, що функціонує поза правовим полем” [37, с.16].

Не буде помилкою вважати тіньову економіку й інститутом (згідно з інституціональним напрямком), так як інститут (за Д. Нортон) – “це правила гри в суспільстві..., створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми...,

вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії” [38, с.11]. Іншими словами, можна сказати, що інститути — це стійкі звичаї мислення, які характерні для великої спільноти людей, це набори правил, які задані соціально. Д. Норт вважає, “що неофіційні обмеження, які беруть свій початок у культурі, не змінюються негайно у відповідь на запровадження офіційних правил. Внаслідок цього напруження між зміненими офіційними правилами і тривкими неофіційними обмеженнями дає результати, що мають важливий вплив на те, як змінюється економіка” [38, с.62].

Відмінність між неофіційними та офіційними обмеженнями визначається становищем у ієрархії правил, а не суттю. Разом вони утворюють неперервний ряд правил – від табу, звичаїв і традицій на одному кінці до писаних конституцій на другому. Довгий і нерівний перехід від ненаписаних звичаїв і традицій до писаних законів мав однобічний характер у процесі розвитку суспільства від простих до складних і пов’язаний із збільшенням спеціалізації та поділу праці.

Офіційні правила можуть доповнювати неофіційні і підвищити їхню ефективність. Можуть знизити витрати на інформацію, відстежування та виконання угод і таким чином перетворити неофіційні обмеження на засіб вирішення проблем складного обміну. Д. Норт стверджує, що “офіційні правила можна також запровадити для зміни, перегляду і заміни неофіційних обмежень. Зміна міцності позицій сторін в обстоюванні своїх інтересів може викликати попит на іншу інституційну основу обміну, але на перешкоді стоять неофіційні обмеження. Іноді можна витіснити панівні неофіційні обмеження новими офіційними правилами. Загалом слушні політичні правила ведуть до економічних, хоча причинна обумовленість може бути двосторонньою. Це означає, що права власності й, отже, індивідуальні контракти конкретизуються і виконуються завдяки політичним рішенням, але структура економічних інтересів також впливатиме на політичну структуру” [38, с.66]. Тіньові інституції змінюються, “найважливіше джерело такої зміни – значні зміни відносних цін, які змінюють стимули індивідів у процесі людської взаємодії, а єдине інше джерело такої зміни – зміна смаків” [38, с.108].

Функціонування економіки визначається природою інституційної основи (її здатністю приводити до збільшення прибутків), що складається з комплексу взаємозалежних правил і неофіційних обмежень [38, с.129].

Через своє специфічне функціональне призначення в соціальній системі тіньові інституції завжди відносно стабільні, інертні стосовно своєї діяльної основи, консервативні. Причина консерватизму інститутів – у принципі консенсусу. Інститут – це спосіб дій, який визначається обов’язковим усіма суб’єктами (або, принаймні, їх більшістю), що стосуються даного питання. Відповідно, поки

більшість суб'єктів не сприйме (освоїть) новий спосіб дій, старий обов'язково залишається в силі [39, с.6].

Втрата діяльної основи тіньових інституцій, що призводить до їх згасання, означає наростання хаосу, коли не узгоджуються дії і вчинки взаємодіючих суб'єктів, хоча це і зачіпає їх інтереси. Якщо суб'єкти занадто багато можуть стосовно узгоджувального потенціалу інституційної системи, в ній різко підвищується рівень конфліктності, і значна частина економічної енергії витрачається на пряме придушення конкурентів [39, с.7].

Аналізуючи теоретичні основи дослідження тіньової економіки, можна зазначити, що її виникнення та існування трактується по-різному. Найбільш повно сутність тіньової економіки розкривається у наукових працях тих її дослідників, які вказують на багатоаспектність мотивації тіньової діяльності та трактують це явище як складну систему економічних, правових, соціальних відносин. Саме ці, вище названі, дослідники заклали основи мультифакторного підходу у дослідженні тіньової економіки. Але, на наш погляд, витоки даного феномену присутні в самій людині, в мотивах її вчинків, в інтересах, специфіці та унікальності соціальної психології індивіда. Дійсно, за Гегелем, людина як індивідуальність є втіленням нескінченної множини проявів відносин, дій і зв'язків людської душі.

Загальновідомо, що найбільший вплив на поведінку людини як біосоціальної істоти має не її внутрішній морально-психологічний стан, а безпосереднє соціальне оточення [40, с.43]. По-філософськи осмислити і пояснити це досить просто. Духовна і фізична недосконалість особистості породжує недосконалість суспільства і держави, що неминуче накладає свій відбиток на економіку. Питання полягає лише у співвідношенні нелегальної і легальної складової економіки, які, якщо поглибити філософську закономірність, будуть визначати рівень цивілізованості (досконалості) суспільства і держави.

Частка тіньового сектора в економіці держави є важливим показником рівня її соціально-економічного розвитку, потенціалу, стійкості правлячого режиму і державного ладу [21, с.13]. Саме тому тіньовий сектор економіки ми пропонуємо розглядати та вивчати, враховуючи ще й морально-етичну сторону даного феномену. Відповідно до запропонованого нами підходу неофіційна економіка буде розглядатися ще й як вид діяльності, направлений на формування або задоволення деструктивних, ірраціональних потреб, породжуючи в людині різні недоліки, які фізично і морально деформують особистість (див. рис 1.1) [20, с.240].

В рамках даного підходу економічний суб'єкт, приймаючи рішення займатися тіньовою діяльністю, керується не лише принципом вигідності, а й судженнями, традиціями, емоціями. Ці критерії мають великий вплив на прийняття рішення, так як тіньова

діяльність знаходиться в умовах невизначеності. Причина девіантної поведінки економічних суб'єктів у межах чинного законодавства полягає у співвідношенні між корисністю та витратами, отриманими внаслідок девіантної чи недевіантної поведінки. Використовуючи термінологію інституційної теорії, можна зазначити, що йдеться про неформальну поведінку людини, яка зумовлена звичками, традиціями.

Значна категорія людей завжди балансує на межі законності. У них практично відсутній психологічний бар'єр між дозволеним і недозволеним в суспільстві, в підсвідомості зглажені межі між нормами та відхиленнями від них.

На думку І.І. Мазур, “мотивація суб'єктів економічної діяльності не лише у легальній економіці, а й у тіньовій є гіперраціональна поведінка людини. Не всі суб'єкти економічної діяльності, яких економічні реалії спокушають вийти у “тінь”, ні за яких обставин не зроблять цього. На противагу від них, всі суб'єкти, які вже діють у “тіні”, прагнуть виходу з неї не лише тому, що бояться покарань, а й для того, щоб легалізовані доходи знову приносили їм вигоду” [41, с.46].

Принцип оптимізації поведінки з метою максимізації вигоди за умов обмежених ресурсів означає, що господарюючий суб'єкт, свідомо плануючи свою діяльність, обирає той варіант діяльності, за умов якого відношення вигод до витрат буде максимальним. Але задоволення власного інтересу зовсім не означає, що суб'єкт економічної діяльності автоматично діє у відповідності до прийнятих у суспільстві норм і законів. Тобто обмеження, які створюються завдяки нормам і правилам поведінки, не розглядаються суб'єктами господарської діяльності як щось непоборне. Разом з тим, це не означає, що вони завжди їх порушують і діють аморально. На підтвердження цього можна говорити, що існують ще й неформальні норми, які впливають на поведінку людини як самостійний чинник. До таких можна віднести певні норми поведінки, які існують в тіньовому секторі економіки. Отже, здійснюється процес інституціоналізації тіньової економіки [41, с.47].

Різновидним доповненням до економіко-статистичного підходу ми пропонуємо застосовувати обліково-економічний, що дасть можливість глибше і точніше вивчати тіньову економічну діяльність на підприємствах та в організаціях України [20, с.241]. Поява і застосування даного підходу викликане тим, що єдина система обліку господарства включає в якості складових тісно взаємопов'язані та взаємодіючі між собою частини оперативного, бухгалтерського обліків і статистику.

Слід підкреслити, що оперативний облік ведеться з метою спостереження та контролю за окремими сторонами виробничо-

господарської і технологічної діяльності підприємств шляхом вимірювання, зважування, підрахунку і реєстрації як в процесі здійснення виробництва, так і після його завершення. Бухгалтерський облік заснований на безперервній документальній реєстрації всіх господарських операцій, які здійснюються на підприємствах з товарно-матеріальними і грошовими коштами. А статистичний облік ведеться з метою отримання узагальнених зведених даних, необхідних для характеристики розвитку господарства і його окремих галузей [42, с.258].

Застосування обліково-економічного підходу, як складового економіко-статистичного, в значній мірі дасть можливість поліпшити контроль держави, сприяти легалізації тіньової діяльності на підприємствах, уникнути ведення подвійної бухгалтерії та неофіційного прийняття працівників на роботу, використання праці емігрантів-нелегалів, операцій, пов'язаних з ухиленням від сплати податків [20, с.241].

Розглянувши існуючі в економічній науці підходи та враховуючи запропоновані нами, можемо дати наступне тлумачення, за яким тіньова економіка – це економічна діяльність, що суперечить чинному законодавству, морально-етичним нормам суспільства, руйнує державні інститути, результати такої діяльності свідомо приховуються від державних та податкових органів управління з метою невиконання перед ними своїх обов'язків. Таке трактування дозволяє аналізувати тіньову економіку, як складне багатofакторне явище, та визначати основні засади протидії тіньовим ефектам. Дає можливість сучасну економічну систему за умов трансформаційних перетворень розглядати, як складну комбінацію офіційного і неофіційного секторів [20, с.241].

Проводячи дослідження тіньової економіки, неможливо обійти увагою її повну протилежність – економіку офіційну. Поява цього терміну пов'язана з відтворенням реальних процесів в економіці. На його думку, О.В.Турчинова офіційна економіка - це економіка, яка “охоплює всі види економічної діяльності, що здійснюються відповідно до державних вимог і обмежень, виражених у вигляді законодавчих та нормативних актів (обов'язкова звітність, сплата податків і платежів, заборона певних видів діяльності і т.д.)” [21, с.21]. О.В. Турчинов припускає, “що відсутність вимог і обмежень з боку держави, які висуваються до економічної діяльності, призвела б до ліквідації видоподілу між офіційною і тіньовою економікою, а отже, і до ліквідації самого поняття “тіньова економіка” [21, с.21]. На нашу думку, це неможливо, так як відсутність таких вимог і обмежень призвели б до ліквідації такого поняття як “офіційна економіка”, а разом з цим держави. Таким чином надане науковцем визначення

офіційної економіки не розкриває всієї сутності офіційної економічної діяльності.

Заслуговує на увагу визначення В.А. Предборського, який офіційну економіку називає нормальною. Він стверджує: “Нормальна (тобто вільна від патології) економіка – це результат постійної здатності її пристосовуватися до безперервної зміни умов розвитку і потреб суспільства. При повному зниженні цих можливостей в економіці відбуваються такі зрушення, які призводять до порушення здатності економіки відтворювати свою структуру, функції та підтримувати тотожність внутрішнього середовища” [43, с.29].

На думку З.С. Варналія офіційна економіка (“нетіньова економіка”) це та економіка, що охоплює всі види економічної діяльності, яка проводиться відповідно до державних вимог і законодавчих обмежень [33, с.10].

Пропонуємо, під офіційною економікою розуміти систему регламентованих державою та законом економічних відносин, що виникають у виробництві, розподілі, обміні та споживанні товарів і послуг, які відбиваються офіційними, статистичними даними. Дане визначення досить повно відповідає питанням, що розглядаються в економічній теорії та державному регулюванню економіки так, як “відкидає” всі види нелегальної економіки. За умов ринкової трансформації втручання держави в економіку досить значне, але в більшій мірі негативне, що призводить до зменшення офіційного сектору в загальному обсязі економіки (див. рис. 1.2).

Рис. 1.2. Ступінь тіньовизації економіки [44, с.9]

Дамо порівняльну характеристику офіційного та тіньового секторів, а також вкажемо основні їх складові, які притаманні економіці (див. рис. 1.3).

Поділ економічного простору на офіційний та тіньовий не є абсолютним і визначає спрямування розвитку певного сегмента цього простору по відношенню до розвитку системи державного управління. Поділ простору на соціально-позитивний (офіційний) та соціально-негативний (тіньовий) відбувається на основі вимірювання соціальної якості його управління з боку держави. Тіньова економіка небезпечна, у зв'язку з тим, що це антисоціальна система, небезпека кожного з елементів якої підсилюється синергічним ефектом від дії інших її складових [45, с.115].

Рис. 1.3. Порівняльна характеристика офіційного та тіньового секторів [46, с.88; 47, с.18]

Основними рисами сучасного офіційного сектора економіки України є:

- загальна неефективність офіційного господарського механізму, його нездатність забезпечити стимулювання та позитивну мотивацію трудової діяльності громадян, господарювання основних виробничих ланок економіки підприємств;

- неадекватність та неефективність правового регулювання господарської діяльності, що створюють значні можливості для протиправних та злочинних дій або провокують їх;

- недосконалість господарського механізму, його недостатня мобільність та гнучкість [48, с.70];

- незахищеність громадян і підприємств від посягань злочинних формувань і встановлення контролю кримінальних структур за їх діяльністю; низький рівень оплати праці всіх категорій держслужбовців і працівників бюджетної сфери, відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталом;

- великий податковий прес, антагоністичний інтерес до можливостей більшої частини фізичних і юридичних осіб, які функціонують в рамках законодавчого поля України [49, с.116];

- багатокладність офіційної економіки, яка характеризується складною багаторівневою взаємодією виробників і споживачів різних форм власності (приватної, державної) у ході еквівалентного обміну духовними і матеріальними благами;

- відсутність у суспільстві сучасного середнього класу – як сукупності середнього власника та висококваліфікованих фахівців (лікарів, вчених, юристів тощо);

- відсутність розвинutih демократичних традицій (як економічних, так і політичних), засобів суспільного контролю за діяльністю державних органів влади;

- існування чисельних диспропорцій (цінових, галузевих) відносно вимог розвинутого ринку [43, с.35];

- наявність сировинної спеціалізації виробництва і експорту, що продукує відсталість, залежність і антиринкове спрямування розвитку української економіки.

Отже, офіційний сектор економіки характеризується цілим рядом недоліків в різних сферах господарювання. Потрібно критично підійти до схем, які забезпечуватимуть економічну стабільність в легальному секторі, на основі традиційної тріади: “інтереси – загрози – захист” [50, с.106]. Інтереси - це тільки частина широкого спектру об’єктів національної безпеки, при цьому суб’єктивно відокремлена і динамічно пов’язана з реалізацією економічної і соціальної політики, яка багато в чому – результат впливу окремих груп людей і партій. Загрози – це один з деструктивних факторів безпечності, надійності, який має широкий діапазон негативних проявів (криза, кризова ситуація, деформаційні процеси)[51,с.18-19]. Загрози в контексті тріади безпечності постійно трансформуються: за короткий час вони можуть перетворюватися із реальних в потенційно деструктивні і навпаки. Захист – частина заходів, пов’язаних із забезпеченням стабільного і нормального розвитку офіційного сектора економіки. З деякими припущеннями можна стверджувати, що будь-які механізми і

інструменти, орієнтовані на забезпечення стабільного розвитку офіційного сектора, можуть розглядатися як заходи по захисту економічної безпеки [50, с.107].

Враховуючи форми прояву та важливість впливу різних загроз на офіційний сектор економіки, вважаємо за необхідне деталізувати класифікацію загроз. Відповідно до В.К. Сенгачова [50, с.118] загрози можна розділити на дві групи, які показані в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Класифікація основних загроз безпечності, стабільності розвитку офіційного сектора економіки [50, с.118]

Прямі загрози	Опосередковані загрози
1. Спад виробництва	1. Низька конкурентноздатність продукції
2. Структурна деформованість промисловості країни	2. Перевага сировинної направленості експорту
3. Високий віковий рівень основних фондів	3. Залежність від імпорту техніки і технології
4. Низький техніко-технологічний рівень виробництва	4. Неефективність фондового ринку в плані залучення інвестицій
5. Низька інноваційна активність в більшості галузей виробництва	5. Кримінальна боротьба за межами власності
6. Кризове погіршення інноваційного потенціалу	6. Неефективна валютна, податкова, митна політика держави
7. Неякісне використання природно-ресурсного потенціалу	7. Неефективна кредитно-банківська підтримка офіційного сектору
8. Ріст безробіття	8. Відтік капіталу з країни
9. Зниження професійно-кваліфікованого рівня кадрів	9. Наявність міжгалузевих цінових диспаратів
10. Криміналізація корпоративних відносин	10. Відсутність реальної стабільної політики держави по відношенню до вітчизняного товаровиробника
11. Корупція в сфері регулювання відносин власності	

Необхідність такого підходу до аналізу загроз пов'язана з використанням більш складнішого інструментарію для виявлення всього комплексу супроводжуючих кризових відносин, пов'язаних з

конкурентними формами впливу загроз на розвиток окремих елементів реального сектора.

Виходячи із зазначених вище основних рис (ознак) та загроз офіційної (реальної) економіки, можна зробити висновок, що вона хоч і багаторівнева система, але не є цілісною, організованою, керованою, здатною пристосовуватися до змін зовнішнього середовища [52, с.117]. Офіційний сектор економіки може швидко руйнуватися, зумовлюючи наростання соціально-економічної нестабільності. Разом з руйнуванням економіки змінюються правові та морально-етичні підвалини суспільства. Нехтування законами, криміналізація економічних і соціально-політичних відносин можуть стати нормою функціонування молодой держави [48, с.71].

Офіційний сектор економіки характеризується суттєвою слабкістю державного регулювання в цілому і контролю за діяльністю управлінського апарату в тому числі, наявністю значних залишків старої командно-адміністративної системи у вигляді занадто великого апарату управління з широкими повноваженнями [49, с.122]. Для нього характерна слабка науково-теоретична база щодо побудови превентивних механізмів організаційно-правового забезпечення інфраструктури детінізації економіки в нових економічних умовах та в контексті теорії управління ризиками (ризик менеджменту), теорії економічної безпеки підприємства. Він потребує удосконалення документооборотних технологій; створення необхідних інформаційно-аналітичних та контрольних баз даних, необхідних для мінімізації ризиків та попередження зловживань тощо [12, с.243]. Офіційний сектор економіки не має доступного якісного медичного обслуговування, освіти, послуг для всіх верств населення, життя якого ніяк не забезпечується оптимальним рівнем доходів, що одержані в ньому.

Шкоди завдав і перехід до системи нових морально-етичних цінностей та релігійних норм, за яких старі цінності зазнали краху, а нові ще не повністю домінують у суспільстві. Це сприяло відсутності умов, що виключають криміналізацію суспільства, паралельне існування офіційному сектору – тіньового, “захват” кримінальними угрупованнями фінансових і виробничих структур, каналів зовнішньоекономічної діяльності [22, с.267].

Масштабно-вибухові, вище вказані, явища створюють такі ситуації в економіці України, коли в окремих галузях офіційного сектора економіки, з ряду причин, досить значну частину займає тіньовий. Тому розробка ефективних заходів політики детінізації економічних відносин передбачає глибоке вивчення системи причин, що призводять до тінізації економіки, субординації причинно-наслідкового ряду, встановлення механізмів взаємодії та протидії між двома секторами.

У процесі організації боротьби з тіньовою економікою та стабільності, безпечності в офіційному секторі, важлива як констатація впливу певних обставин на процеси тінізації (наприклад, недостатня ефективність правового забезпечення економічного реформування), так і дослідження системи взаємодії, взаємозумовленості соціальних процесів. Вони викликають девіацію зв'язку між змінами у стані однієї із сторін соціального процесу із зміною в іншій, встановлення системи причин розвитку певного процесу, тобто його детермінації та причинності.

Заслуговує на увагу відмінність детерміністського пояснення досліджуваних явищ від каузального (причинного). Як відомо, детермінізм – це вчення про закономірну взаємодію та загальну причину, зумовленість і взаємозалежність явищ природи, суспільства та мислення [53, с.95]. Але це положення є лише філософським принципом. Як відмічено у філософській літературі, застосовується три значення цього поняття, які можна розглядати і як три послідовних етапи його розвитку.

На першому з них детермінізм ототожнювався з причинністю, яку розуміли як однозначний механічний (динамічний) зв'язок явищ. У процесі розвитку уявлення про причинні процеси детермінізмом стали вважати неоднозначну (статистичну, стохастичну) причинність. На сучасному етапі розвитку теорії під детермінізмом розуміють різноманітні види залежності речей, подій, процесів, етапів від тих факторів (зв'язків), якими вони визначені у своєму існуванні, та змін, що відповідають за їх ознаки. До цих залежностей слід віднести динамічну і статистичну причинність і зумовленість, деякі види кореляційного зв'язку, цільової та систематичної детермінації тощо.

В. Предборський поділяє думку М. Бунге який стверджує, що необхідними і достатніми аспектами детермінізму є два принципи: генетичний (ніщо не може виникнути з нічого) і закономірний (ніщо не відбувається довільним чином). На його думку, причинність, на відміну від детермінізму, характеризується ще і такими ознаками, як продуктивність, одностороння спрямованість, незворотність, безперервність, виділення основного і другорядного (причин та умов) [53, с.96].

В. Предборський та А. Долгова причинність вважають однією із форм універсальної взаємодії, одним із видів детермінації, що означає тільки генетичний, продуктивний зв'язок. Тут розкривається причинно-наслідкова тенденція розвитку того, із чого виникло таке явище як тіньова економіка, як відбувався процес його виникнення, встановлюється факт зв'язку між породженням та породжуванним [53, с.97]. При вивченні механізму виникнення та розвитку тіньового сектору економіки можна побачити значну сукупність пов'язаних з ним подій та обставин, які справляють стимулюючий чи гальмівний

вплив на дане явище (позитивних та негативних, стабільних і нестійких, необхідних і випадкових). Таким чином, відбувається ранжування факторів впливу на тіньовий сектор економіки, виявляються основні “пружини” причинного механізму.

Серед основних чинників і умов, які визначають появу та надзвичайне зростання обсягів тіньового сектора економіки на сучасному етапі розвитку держави, Озерський І.В. вважає: соціально-економічну кризу в країні, непослідовність економічних і соціальних реформ, неврегульованість суспільно-економічних відносин, недосконалість фіскальної політики держави, відсутність стабільного законодавства, яке регламентує економічну діяльність та серйозні прогалини в чинному законодавстві, небезпечний рівень корумпованості державних службовців, бартеризація взаєморозрахунків суб'єктами господарювання [54, с.28]. Науковець стверджує, що система причин, класифікована за терміном часу, поділяється на такі: короткострокові, середньострокові та довгострокові [26, с.26].

Архангельський Ю.С. та Мотиченко Ю.Е. називають “серед основних причин великої “тіні” в Україні: високі податки; низький рівень податкової дисципліни; низький рівень зарплати в державному секторі економіки; неефективність відповідальності за власність і можливість ухилитись від відповідальності за знаходження в “тіні”; зарегульованість економіки; закритий характер приватизації” [55, с.23].

З.С. Варналій вказує на такі основні причини: недосконалість законодавчої бази, яка регламентує підприємницьку діяльність (її складність, безсистемність і суперечність); низька ефективність системи державного управління, помилковість (некомплексність) програм, які реалізує держава; адміністративні бар'єри щодо здійснення підприємницької діяльності; деформація структури зайнятості населення; недосконалість інституційного забезпечення економічної політики в Україні; рейдерство [33, с.14]. Як стверджує З.С. Варналій, рейдерство відносно нове явище в тіньовому секторі економіки, яке пов'язане з наступними чинниками: слабкість та недосконалість судової влади, утворення тіньової парадержави, непродуктивний вплив капіталів [73, с.12].

Мазур І.І. основними причинами тінізації економіки називає: недосконалість ринкових відносин, що проявляється в суперечливому та стихійному їх характері; можливості тіньового сектора пристосовуватися до нових умов, його мобільності та маловитратності; відсутності усталених норм і правил економічної діяльності, їхніми постійними змінами та невідповідностями вимогам часу [73, с.29].

На думку російських науковців Ж.Е. Лукашина та Ф.Ф.Глісіна потрібно “виділяти три групи факторів, які сприяють появі і розвитку тіньового сектора економіки. Перша група, економічні фактори. До них відносяться високі податки (податок на прибуток), реструктуризація сфер господарської діяльності (промислового і сільськогосподарського виробництва, послуг, торгівлі), криза фінансової системи і вплив її негативних наслідків на економіку та діяльність незареєстрованих економічних структур.

Друга група – соціальні фактори. До них відносяться: низький рівень життя населення, що сприяє розвитку прихованих видів економічної діяльності; високий рівень безробіття і орієнтація частини населення на отримання доходів будь-якими методами; нерівномірний розподіл ВВП.

Третя група – це правові фактори (недосконалість законодавства і механізму координації по боротьбі з економічною злочинністю)” [56, с.28].

Неконтрольована частина економіки, з точки зору системи національних рахунків, викликана появою наступних причин:

1. Неконтрольованої господарської діяльності.

1.1. На статистичній основі через: відсутність адміністративних актів, що вимагають реєстрації господарської діяльності; ігнорування обов’язків звітувати про свою діяльність перед фінансовими органами; запізнення або несвочасність надходження даних (проблеми, які пов’язані з реєстрами підприємств чи іншими джерелами даних).

1.2. На економічній основі (тіньова економіка) з причин ухилення роботодавців від сплати податків тощо.

2. Заниження даних (відноситься до тіньового сектора економіки на економічній основі, включаючи неофіційний сектор у разі недекларування доходів від виробничої діяльності).

3. Неотримання даних (обумовлене “недоліками статистичного охоплення” або відсутністю відповідей).

4. Неактуалізація інформації (пов’язане з недоліками статистичної надійності реєстрів господарчих суб’єктів підприємств) [57, с.24].

Сучасна наукова думка розглядає ряд факторів, які об’єднанні у найважливіші групи, що обумовлюють причини виникнення, розвиток і масштаби поширення тіньової діяльності. Це такі як:

- космічні явища (клімат, час року, дня, ночі);
- демографічні та етнічні (раса, національність, антропологічні ознаки, удачі);
- географічні і природнокліматичні;
- індивідуальні психобіологічні причини впливу: стать, вік, професія, цивільний стан, суспільне становлення, темперамент;

- соціальні. По-перше, до них відносяться економічні (рівень розвитку й особливості господарського механізму, структура виробництва, рівень монополізму і збалансованості економіки, ступінь розвиненості планових і ринкових відносин, питома вага недержавного сектора, рівень збалансованості споживчого ринку, характер і глибина розвитку систем соціального захисту) [58, с.58]. По-друге, політичні (розвиненість суспільних інститутів, прав громадян). По-третє, культурні та соціально-психологічні (освіта, віра, культура, традиції) [59, с.292; 60, с.67].

Варто підкреслити, що мотивом, який спонукає суб'єкта до тіньової економічної діяльності виступає корислива спрямованість (мета) - прагнення одержати максимум доходу за мінімальних витрат. В основі такого положення лежить психологія людини, як біосоціального суб'єкта суспільних відносин. Крім того, неофіційна діяльність досить часто базується на неформальних відносинах (статеві, родинні), які є вираженням спонтанних схильностей до взаємного спілкування, обміну, кооперації, що відповідає соціальній та біологічній сутності людини. В основі таких відносин лежать глибокі історичні корені.

При значній різноманітності робіт, що присвячені проблемі тіньового сектора економіки, можна досить умовно виділити ряд основних парадигм, кожна з яких пропонує свої трактування причин його відтворення і функціонування.

1. Інституціональна парадигма ("десотіанство"), яка вперше була представлена в дослідженні перуанського економіста де Сото. Він розглядав роль формальних інститутів і бюрократичних структур у відтворенні тіньової зайнятості. Дану концепцію можна представити як більш ускладнений варіант традиційної економічної теорії, який враховує інституціональний фактор економічного середовища. При цьому зберігається головна передумова – здатність раціонально співставляти можливі витрати і вигоди при різних варіантах дій і мотивованого виключно міркуваннями максимізації корисності [61, с.85; 62, с.159].

Згідно з інституціональною теорією масштаби поширення тіньового сектора економіки пов'язані з наявністю неефективних формальних (правових) інститутів, стримуючих підприємницьку активність. Індивіди приймають рішення про початок діяльності й її продовження в умовах легального або тіньового секторів економіки на основі співставлення витрат і вигод в обох секторах. Необхідні передумови такого раціонального вибору – повна обізнаність про правила, норми, трансакційні витрати, а також вдосконалення способів калькулювання і співставлення всіх варіантів вигод і витрат. Інституціональна теорія в силу своєї ясності, логічності, можливості перекладу на формальну мову аналізу активно використовується при

розгляді тіньового сектора економіки такими економістами як Ю.В. Латов, Л.А. Колесникова та ін.

2. Соціально-структурна парадигма виходить з передумови необхідності при аналізі тіньового сектора економіки всебічного обліку специфіки соціальної структури суспільства, наявності каналів соціальної мобільності, факторів структурного і прихованого безробіття, масштабів економічної диференціації суспільства і інших умов соціально-економічного середовища.

Крім факторів зовнішнього середовища, в рамках даної парадигми розглядаються якісні характеристики населення, і перш за все наявність або відсутність таких важливих ресурсів, як фінансовий капітал, рівень доходів, людський і соціальний капітал і т.д. Таким чином, тіньовий сектор економіки аналізується крізь призму визначення кількісних і якісних характеристик зовнішньої по відношенню до фактору середовища і ресурсної забезпеченості домогосподарств. Комбінація даних характеристик створює або можливості, або обмеження для поширення тіньового сектора економіки. Найбільш відомими дослідниками в даній області є В.Н. Тітов, Л.Д. Чернишова.

3. Соціально-культурна парадигма орієнтує дослідження на виявлення ролі соціального знання, визначених уявлень в збереженні тіньової економічної діяльності. Неформальність розглядається як культурна традиція яка має специфічний набір легітимації, свої методи визначення реальності, буденну філософію. Культура тіньових господарських відносин впливає на процеси соціалізації особистості, на “консервацію” окремих практик і специфіку соціальних уявлень, що змушують сприймати неформальність як соціально легітимну форму виживання і самозабезпечення індивіда і сім'ї.

В Україні вивчення проблеми взаємозв'язку та взаємодії між тіньовим сектором економіки і культурними інститутами робить лише перші кроки. Якщо говорити про закордонні здобутки в даному напрямі, то в рамках нашого дисертаційного дослідження заслуговує на увагу розробка І. Клямкіна і Л. Тимофієва. Результати проведеного ними широкомасштабного економіко-соціологічного дослідження показують, що на сьогодні упереджено-підозріле відношення до тіньової економічної поведінки змінюється почуттям розуміння і солідарності [63, с.217].

Саме ґрунтовне дослідження по проблемі культурних причин виникнення тіньового сектора економіки було проведено А.Олійником. Запропонований ним підхід багато в чому схожий з гіпотезою культури бідності Мюрдаля-Скотта. В обох випадках тіньові відносини трактуються як результат домінування деякої “андеграундної” (по західним міркам) субкультури [64, с.90].

Однак, якщо деякі економісти вважають такою культурою культуру бідних селян, то А.Олійник – культуру обділених будь-якою власністю в'язнів [65, с.28]. В усьому ж іншому ціннісні норми, що сприяють тінювізації, виявляються досить схожими – домінування персоніфікованих відносин, підтримка виживання “своїх” при ігноруванні законних вимог “чужих”. Якщо люди перестають довіряти одне одному, то суспільство розсипається на мозаїку малих груп, члени яких довіряють тільки близьким, добре знайомим людям і не довіряють всім іншим. Оскільки, на сьогодні, ці мафіозні норми пронизують діяльність буквально всіх організаційних структур – державних, комерційних і кримінальних, - то їх подолання в найближчій перспективі уявляється А.Олійнику малоімовірним.

На нашу думку, субкультура тіньового сектора економіки – це один із сталих факторів економічної діяльності без обмежень, що задає його розвитку відповідний алгоритм. В свою чергу, тіньова діяльність ніби додатковий вимір, що пронизує та доповнює, а іноді замінює собою формальні економічні взаємодії.

Таким чином, розглянувши існуючі в економічній науці підходи щодо групування причин виникнення тіньового сектора економіки та не дивлячись на різноманітність робіт, що інтерпретують даний сектор в термінології сучасної економічної теорії, є досить перспективним заповнення деяких прогалів. Згрупуємо причини виникнення нелегального сектора економіки в вісім основних груп (див. додаток А). Дана класифікація дає можливість провести більш детальний аналіз причин існування, а відповідно і розробити досконаліші методи державного регулювання неофіційного сектора економіки.

Варто підкреслити, що в рамках дійсного дослідження одним із ключових чинників тінюзації виділяється в окрему групу недосконалість і переважно фіскальний характер податкової політики, а також нестабільність її законодавчої бази [66, с.864]. Створюючи умови до легалізації тіньової економічної діяльності, одне із ключових місць займає податкове регулювання, тому що для податкової системи на сьогодні характерна: нерівномірність, невизначеність, відсутні простота та помірність податків при їх стягуванні. Недосконалість податкової системи доповнюється ще й недоліками механізму реалізації податкових реформ, що проявляється, в тому числі в недосконалості системи контролю за платниками податків, посилюючи репресивний характер податкового законодавства.

Щоб викоринити дану причину (недосконалість податкової системи) існування тіньової діяльності, потрібно дотримуватися принципів взаємодії платників податків та податкових органів. Основними з яких, вважаємо всі недоліки в текстах податкових законів трактуються на користь платників податків; податкові органи

не мають права нав'язувати платникам податків, які застосовувати їм форми і методи діяльності, за яких вони були б зобов'язані сплачувати найвищі податки; рівна відповідальність держави і платників податків в їх фінансових (податкових) взаємовідносинах.

Серед основних причин виникнення тіньового сектора економіки є економічні та соціальні фактори, які діють як конкретні соціально-економічні відносини в даних просторово-часових умовах (наприклад, до і після перебудови). Економічний фактор найбільш мінливий і піддається коливанням, тому більш явно він позначається на нелегальному секторі економіки. Аналізуючи динаміку соціального середовища, варто виділити три його рівні:

- макросередовище (сукупність конкретних суспільних відносин, у межах існування визначеної суспільно-економічної формації);

- мікросередовище (соціальне оточення людини) [67, с.622];

- мегасередовище (конкретна своєрідність комплексу суспільних відносин на даному етапі існування людства, це соціальне середовище матеріальних і духовних компонентів, у взаємодії соціального середовища різних держав з матеріальними умовами їхнього існування і культурою).

У результаті соціально-економічних змін, що відбулися в Україні, на основі переходу від командно-адміністративної системи управління до системи ринкових відносин, країна стала величезним полем відмивання злочинних доходів. Вітчизняна злочинність усе більше виходить на міжнародну арену, гостріше ставляться питання про транснаціональну економічну злочинність і об'єднання зусиль по боротьбі з нею. Саме сучасна економіка з її нещадною конкурентною боротьбою за “виживання” і “гонитвою” за прибутком неминує породжує тіньовий сектор економіки.

Отже, можна стверджувати, що причини, які обумовлюють формування нелегальної економічної діяльності, можуть бути різними та своєрідними для існуючих економічних систем (див. додатки Б, В). Це, в свою чергу, визначає специфіку структури тіньового сектора економіки, яка буде характерна для тієї чи іншої країни.

Як видно з додатків Б, В домінуючими причинами посиленого існування тіньового сектора економіки на різних етапах розвитку держави є зацікавленість у цьому процесі представників правлячого режиму і звуження мотивації у фізичних і юридичних осіб до економічної діяльності в офіційному секторі економіки. Тіньова економіка залишається альтернативною економіці офіційній (посилення першої може здійснюватися тільки за рахунок послаблення другої і навпаки) [22, с.255].

Отже, можна стверджувати, що живильне середовище для тіньового сектору економіки створюється за рахунок: неефективності

економічної політики, непослідовності у здійсненні реформ, не обґрунтуванні лібералізації правового регулювання, пережитку старої планово-розподільної економіки, широкомасштабної кримінальної діяльності, що включає корупцію, яка спонукає до приховування доходів і “відмивання” грошей за кордон.

1.2. Суб'єкти, джерела розвитку та методи виміру тіньового сектору

В практиці господарювання з'явилося багато нових структур, сформованих на принципах підприємництва, недержавної форми власності, з ініціативи їх засновників. У цих же умовах посилилися різні форми порушення чинного законодавства в економічній сфері, набули розвитку кримінальні угруповання, корупція в державному апараті, організована злочинність тощо [68, с.139].

В сучасній Україні є велика кількість соціальних суб'єктів, які спеціалізуються на тішовій економічній діяльності. В економічній літературі називають такі:

- “червоні директори” (займаються “тішовим” використанням дорученої їм державної власності);
- корумповані представники регіональних та місцевих органів влади, які займаються видачею ліцензій, податкових звільнень, пільг та інше;
- “класичні державні крадії” (пов'язані з директорським корпусом особи, які використовують державні ресурси в особистих інтересах, можуть створювати фіктивні підприємства);
- “тішовики-господарники” (банкіри, фінансисти, аграрії, представники малого та середнього бізнесу, “човники”);
- представники організованих кримінальних угруповань, які контролюють наркобізнес, проституцію, торгівлю зброєю і т. і.;
- “білі комірці” (тішовою діяльністю займаються перспективні люди з керівного персоналу, тому одна із різновидностей тішової економіки і називається “білокомірцевою”).

На думку З.С. Варналія, суб'єктів економічної діяльності можна умовно поділити на дві групи: ті, що зайняті у формальному державному та недержавному секторах, а також – у неформальному. До першої слід відносити діючих суб'єктів підприємницької діяльності, які: здійснюють офіційно зареєстровані види діяльності, сплачують відповідні податки, звітують органам державної політики.

До неформального (тіньового) сектора економіки відносяться суб'єкти підприємництва, які:

- зареєстровані, але не сплачують податків і не звітують органам державної статистики;
- не здійснили відповідної державної реєстрації;
- здійснюють незареєстровану або заборонену діючим законодавством економічну діяльність, здійснюють її без спеціального дозволу (ліцензії) на відповідні види діяльності.

За способом здійснення неформальної діяльності та отримання доходів слід виділити такі категорії: індивідуально зайняті, працівники та власники незареєстрованих виробничих одиниць, офіційно не оформлені працівники у зареєстрованих організаціях [69, с.32].

Всі вище перераховані суб'єкти утворюють свого роду піраміду (див. рис. 1.4). Такий поділ суб'єктів тіньового сектора економіки на три групи в якійсь мірі умовний, але необхідний.

Рис.1.4. Суб'єкти тіньового сектора економіки [8, с.105]

Середня частина піраміди (банкіри, комерсанти) є "мотором" економічної діяльності. В перспективі вони здатні виступати в якості основи середнього класу нормальної (офіційної) ринкової економіки.

Зараз вони змушені “йти в тінь” лише через те, що витрати їх діяльності, при існуючих правилах економічної гри, перевищують відповідні вигоди та доходи [8, с.106]. Нижня група (наймані працівники фізичної та розумової праці) за специфікою своєї зайнятості не є протиправною, але під впливом різних обставин (економічних та правових) їхні дії заводять їх у “тінь”.

Слід відзначити, що дані суб’єкти діють у легальному, нелегальному та кримінальному бізнесі. Всі вони здійснюють свою діяльність на основі використання чужої власності з метою особистого збагачення, яка виникає або шляхом незаконного прямого привласнення засобів виробництва, матеріальних цінностей (використання яких приносить доход), або шляхом контролю над використанням даних цінностей, який дозволяє привласнити частину доходу.

В обох випадках доход не контролюється державою і не оподатковується. Це одна сторона природи тіньового сектора економіки: чужа власність, використання якої приносить неконтрольований державними органами доход. Друга сторона природи пов’язана з неефективною діяльністю держави в економічній сфері. Послаблення державного втручання в економіку, його контролюючої і фіскальної діяльності призводить до посилення прагнення суб’єктів господарювання отримати прибуток за чужий рахунок.

В структурі суб’єктів тіньового капіталу формуються стабільні професійні групи (найбільш успішні), які отримують самі високі незаконні доходи. В сфері розглянутої структури тіньових суб’єктів немає чіткої межі. Наприклад, організовані кримінальні угруповання можуть “збирати побори” з підприємців неформального сектору і використовувати зв’язки з легальними (офіційними) підприємцями для “відмивання” своїх доходів.

Стійкі функціональні зв’язки в економічній системі виникають тільки між суб’єктами, що включені в існуючі інститути. “Неінституціоналізовані” суб’єкти не можуть підключитися до існуючих у системі матеріальних, фінансових, інформаційних потоків. При цьому тіньові інституції не визначають самі по собі зміст функціональних зв’язків. Приналежність до тіньових інститутів виступає лише як своєрідний пароль, що дає несанкціонований системою (але іноді законом) доступ до деякого масиву ресурсів [39, с.9].

Суб’єкти тіньової економічної діяльності прагнуть до максимізації вигоди за умов обмеженості ресурсів. Різниця між суб’єктами легальної та тіньової економічної діяльності існує. Вона полягає у такому понятті, як вірогідність бути покараним за девіантну поведінку. Говорячи мовою неінституціональної теорії, трансакційні

витрати у суб'єктів тіньового сектора економіки через очікування покарання, наприклад, за несплату податків, можуть бути набагато більші, ніж у легальному секторі. Тому раціональна поведінка диктуватиме вихід з “тіні”. Це можливо лише за умов досконалого інституційного середовища, яке в Україні лише формується [41, с.53].

Неофіційний сектор економіки тісно пов'язана і переплетена з легальною економікою, є її складовою частиною. Підприємці тіньового сектора економіки користуються у своїй діяльності “послугами” держави, її матеріально-речовими засобами, робочою силою, не вступаючи в економічні відносини з державою як суб'єктом господарювання.

Рівень тінізації на перших етапах розбудови ринкових відносин в Україні суттєво посилювався. За експертними оцінками, рівень тіньового сектору економіки до загального ВВП зріс з 23% у 1992 р. до свого максимуму 40% у 1997 р. Починаючи з 1997-1998 рр. масштаби тіньової економіки дещо знизилися. Нині вони становлять 35% (див. рис.1.5).

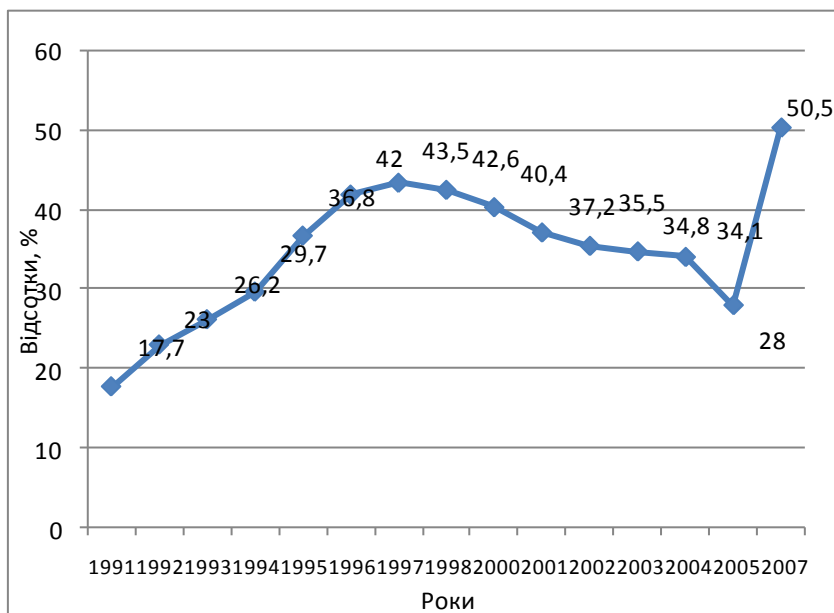

Рис. 1.5. Рівень тіньової економіки, % до загального ВВП [71, с.142; 154, с.37]

Зазначена динаміка обсягів тіньової економіки в основному кореспондується з міжнародними експертними оцінками, у тому числі

й з розрахунками фахівців Світового банку. Існують більш оптимістичні оцінки – близько 20% (Держкомстат України) та більш песимістичні – 45%, подекуди вказується й 65% ВВП [70, с.407; 71, с.142; 72, с.10]. За різними оцінками, з України до різних офшорних зон та банків вивезено від 20 до 32 млрд. дол.. Нелегально вивезений капітал в декілька разів перевищує зовнішній борг України. Фактично західні країни не є кредиторами України, а Україна – їх кредитор [72, с.10].

Тенденція до зниження рівня тінізації, що виявилася протягом останніх років, пов'язана із такими чинниками:

- частковим удосконаленням чинного законодавства, лібералізацією правового поля для підприємства [58, с.57];
- зниженням рівня (з 42,4% у 1997р. до 2,3% - у 2003р.) бартерних операцій;
- підвищенням якості використання бюджетних коштів, зокрема шляхом обмеження не грошових форм розрахунків з бюджетом та заборони бюджетних взаємозаліків, переходом на казначейську форму обслуговування бюджетних операцій;
- подоланням гіперінфляції та забезпеченням надійної грошової стабілізації, позитивних змін у структурі грошової маси, зокрема зменшення кількості грошей, що обертається поза банками з 48,9% - у 1997р. до 35,7% від грошової маси у 2003 р.;
- здійсненням заходів щодо впорядкування системи зайнятості населення, наданням субсидій населенню на створення додаткових робочих місць для працевлаштування зареєстрованих безробітних тощо[71, с.143].

У 2005 р. інтегральний показник рівня тіньової діяльності становив 28% офіційного ВВП, при цьому порівняно з 2004 р. частка тіньового сектора економіки в структурі офіційного ВВП не змінилася. Такі результати дослідження, проведеного Департаментом економічної стратегії Мінекономіки, оприлюдненому на сайті міністерства. Згідно з результатами дослідження, в I кварталі 2005 р. рівень тінізації економіки підвищився до 32% офіційного ВВП, а впродовж II-IV кварталів поступово зменшився до рівня кінця попереднього року (28%).

За оцінками МВФ обсяг тіньового сектора економіки у ВВП України у 2005 році становив майже 52%. За розрахунками Держкомстату України рівень досліджуваного сектора склав в 2001 році – 16,3% ВВП, у 2002 р. – 17,7%, в 2003 р. – 17,2%, у 2005 році – 18,1%. Тобто, якщо порівняти, то приблизно ці показники в три рази менші порівняно з оцінками МВФ.

Інший показник: за оцінками Національного банку України, сума готівкової валюти на руках у населення зросла за 2006 рік на 8,5 мільярдів доларів США. В цілому за 2000-2006 роки, обсяги

накопиченої у позабанківському обігу валюти зросли на 18 мільярдів доларів США [73, с.11].

Ми провели розрахунки за двома методами: монетарним (методом Гутмана, за яким обсяг тіньового сектора в 2006 році складав 17176,19 млн. грн., а в 2007 році - 5647,53 млн. грн.) та методом “витрати населення – роздрібна торгівля” (за яким в 2006 році - 19,2 % та 50,47 % в 2007 році – це частка куплених товарів у тіньовому секторі, або обсяг незареєстрованої економічної діяльності) [74, с.690]. Основні положення та розрахунки приведено в додатках Д, Е.

Фахівці Міністерства економіки відзначають, що зростанню рівня тінізації сприяють: погіршення бізнес-клімату через реприватизаційні ризики; розширення бази оподаткування при незмінності ставок податків і зборів.

Водночас, ряд чинників вплинули на зниження рівня тінізації:

- введення комплексу заходів, у рамках програми “Контрабанда - СТОП”;

- посилення контролю за декларуванням митної вартості товарів, а також недопущення несанкціонованого ввезення до України окремих товарів шляхом внесення змін до Митного тарифу України;

- на страховому ринку відбувалося поступове його очищення від тіньових операцій. Постійно перебуває на контролі проблема вивозу капіталу за межі України з використанням операцій перестрахування в країнах Балтії. Введено зміни в порядок придбання валюти страховиками для подальшого переказу її перестраховальникам-нерезидентам за договорами перестрахування.

Серед окремих галузей офіційного сектора економіки найбільшим поширенням тіньової економічної діяльності характеризуються такі сфери: будівельно-монтажного комплексу (за оцінкою Мінекономіки, рівень тінізації цієї сфери сягає 20%), паливно-енергетичний комплекс (досі неподолані міжгалузеві та міжсекторні цінові диспропорції, зокрема у вугільній промисловості, що відкриває широке поле для поширення тіньових розрахунків), агропромисловий комплекс (численні порушення законодавства мають місце у виробництві та реалізації підакцизних товарів – лікорогорілчаних та тютюнових виробів). У сфері інтелектуальної діяльності значними є обсяги тіньових операцій, пов'язаних з тиражуванням електронних інформаційних носіїв.

Сучасне тіньове виробництво використовує в основному не капітальні ресурси, а трудові. Прикладом може бути так звана “третя зміна” на легальному виробництві горілчаних виробів, де робітники, користуючись абсолютно легально засобами виробництва, створюють готову продукцію, яка офіційно не показується. Користуючись таким капіталом, тіньові виробники економлять на обов'язкових платежах

державі, приховуючи суми виплачуваних коштів у вигляді заробітної плати “у конвертах”. Створена таким чином продукція має набагато нижчі витрати виробництва, а отже, неформальні виробники економлять на витратах підпорядкування чинному законодавству. Тим самим, отримуючи низькі ціни і якісний товар, вони успішно конкурують на ринках [75, с.105].

У сфері торгівлі, за оцінками експертів, частка тіньового виробництва та контрабанди алкогольних напоїв і тютюнових виробів останніми роками складала до 50% ємності ринку. Виходячи з цього, щорічні втрати бюджету тільки від недонадходження акцизних платежів сягали одного млрд. грн. Запровадження з 1 липня 2003р. голографічного захисту акцизних марок дало мало відчутний позитивний ефект [76, с.277].

У сфері зовнішньоекономічної діяльності зберігається високий рівень фіктивного підприємництва, яке використовується для незаконного отримання відшкодування податку на додану вартість, а також вивозу капіталу з України та легалізація його за кордоном, зокрема в офшорних зонах. Фінансовий сектор характеризується неефективним державним регулюванням, що призводить до порушень чинного законодавства, внаслідок чого значна частка фінансових ресурсів перетікає у “тінь”. За оцінками ДПА, тіньова складова становить близько половини реального чистого прибутку фінансово-кредитних установ.

Негативні тенденції, що мають місце на фондовому ринку України, обумовленні його непрозорістю. Це створює передумови для функціонування каналів легалізації тіньових доходів через операції з цінними паперами на неорганізованих ринках та виведення їх зі сфери дії податкового законодавства.

Сектор соціальних послуг. Неналежне фінансове забезпечення державних закладів освіти та охорони здоров'я негативно позначаються на їхньому матеріально-технічному забезпеченні й заробітній платі працівників, створює умови для неформальної комерціалізації цих важливих соціальних інституцій. Як наслідок, за послуги в галузі освіти та охорони здоров'я з населення України стягується тіньовий податок, розмір якого робить недоступним отримання належної кількості та якості послуг для більшості громадян [76, с.278].

Отже, показники тіньового сектора економіки все ж залишаються досить великими. Вплив тіньових факторів на господарське життя стає настільки відчутним, що протиріччя між неформальним і формальним укладами перетворюються з другорядного в головне соціально-економічне протиріччя. Подальше розширення тіньового сектора економіки грозить загальним його

підпорядкуванням, тому дана проблема набуває загальнодержавного значення.

Поряд з появою та формуванням суб'єктів тіньового сектора економіки постає проблема його джерел. Останній включає в себе: якість джерел, їх надійність, відповідність тіньовому характеру елементів системи, тривалість їх існування, технологія їх задіяння.

Джерела розвитку нелегального сектора економіки є потужними за силою дії, але одночасно порівняно прості за технологією задіяння (залучення). Пояснюється це тим, що тіньовий сектор економіки для свого існування, передбачає досить високі темпи розвитку з метою отримання швидкої віддачі від будь – якого виду господарської діяльності чи комерційної угоди, в силу своєї прихованості, “терміновості” існування. Цю силу і простоту залучення тіньовий сектор економіки отримує від реально (офіційно) існуючої економічної системи. Неофіційний сектор економіки не просто відносно самостійний і самовідновлюваний, а він є вживлений, “вмонтований” до всіх секторів господарської системи, а тому “черпає свої життєві сили” з того середовища, в якому існує. Тим самим він і придбаває надійність, відповідність, тривалість дії, простоту отримання стимулів для розвитку.

Всі джерела розвитку тіньового сектора економіки можна розділити на первинні і вторинні, та такі, які обумовлені як кримінальними, так і некримінальними типами відносин (див. табл. 1.2).

Аналізуючи таблицю 1.2, слід зазначити, що до первинних джерел можна віднести ті, які підживлюють природу тіньового сектора економіки, дають йому життєву силу, впливають на процес створення та примноження доходів суб'єктів даного сектора. До вторинних відносяться джерела, які діють як спосіб розподілу та присвоєння доходів. Вони обслуговують “відмивання” отриманих незаконним (кримінальним) шляхом грошей та їх вкладання в нові операції, і тим самим створюють різні стимули для існування та розвитку тіньових структур.

Живильним джерелом неофіційного сектора економіки є сформована система неформальних (фіктивних) економічних відносин. Особливо різке зростання хабарництва та корупції здобуває ознаки підриву підвалин української держави. Сьогодні досить багато господарських угод, вирішення економічних питань не обходиться без хабара.

Якщо говорити про вивіз капіталу, сировинних та енергетичних ресурсів, то такі угоди частково є тіньовими. Вони в більшій мірі здійснюються на законних основах, але результати цих угод мають тіньовий характер. Сировина та енергоресурси часто реалізуються по

занижених цінах через посередницькі компанії, а відповідні відсотки від прибутків “осідають” за кордоном.

Таблиця 1.2

Матрична структура джерел розвитку тіньового сектора економіки України

	Некримінальний тип відносин	Кримінальний тип відносин
Первинні джерела розвитку	1. Слабкість фінансової та податкової служб, що стимулюють відхилення від податків. 2. Економія за рахунок “проїдання” основних засобів. 3. Безплатне використання оборотних коштів. 4. Незареєстрована державою господарська діяльність.	1. Надлишкова адміністративна регламентація, у тому числі протизаконна. 2. Відсутність розвинутої системи ринків, що змушує покладатися на незаконні джерела ресурсозабезпечення. 3. Корупція, хабарництво.
Вторинні джерела розвитку	1. Вивіз сировинних та енергетичних ресурсів.	1. Вивіз капіталу. 2. Незаконна виробнича діяльність: наркобізнес, проституція; крадіжки особистого майна; корисливі посадові та громадські злочини; вимагання (рекети) та інше.

Головним джерелом, що живить тіньовий сектор економіки є, звичайно, система кримінальних відносин (“чорна економіка”), яка базується на зловживанні службовим становищем або на корисливому насильницькому вторгненні у виробничу і розподільну сфери економіки (незаконна виробнича діяльність). До неї відносяться усі види діяльності, що цілком виключені з офіційного економічного життя, оскільки вважаються несумісними з нею, що руйнують її. Кримінальні відносини тіньового сектора економіки наносять величезний збиток державі і новоствореним підприємствам, зводять нанівець усі завоювання в області демократії та ведуть бізнес у “підпіллі” [77, с.6].

Порушення в ході приватизація державної власності, розвиток підприємництва призводять до розвитку сфери кримінального капіталу, що постійно відновлюється на розширеній основі.

Одержуючи неофіційні пільгові кредити, підприємці роблять комерційні операції, спекулятивні угоди із швидким поверненням засобів із прибутком. Банк одержує наданий кредит, пільговий відсоток, а чистий тіньовий прибуток, що залишається поза обліком у фінансових органах, надходить у розпорядження керівників банків [78, с.8].

У реальному житті всі джерела тіньового сектора економіки переплетені, і їх не завжди можна чітко розмежувати без спеціальних методів перевірки вірогідності інформації про господарські процеси.

Перераховані джерела розвитку тіньового сектора економіки або об'єктивно існуючі економічні процеси, без яких господарство країни не може обходитися, як складова частина світових господарських зв'язків (вивіз сировини та енергоресурсів), або процеси, які виникли в результаті прорахунків в системі управління ризику. Наявність таких різних джерел, підживлюючих тіньовий сектор економіки, ставить перед науковцями та практиками багато важливих проблем, пов'язаних з його обмеженням, головною з яких є структурна якість офіційного сектора економіки України.

На сьогодні в нашій країні сформувалася система глибоко тіньових економічних відносин, що характеризується рядом ознак.

По-перше, нелегальний сектор економіки складає велику питому вагу, став сектором, в якому величезну роль відіграють неформальні, позаправові відносини. Роль права та судової системи досить низькі, корумпований частково держапарат, який підпорядковується тіньовим фінансовим капіталам.

По-друге, внаслідок розвитку тіньового сектору економіки відбувається деградація бюджетної системи. На бюджетних засобах паразитує фінансовий капітал, який використовує їх як джерело надприбутку, маніпулює з бюджетними ресурсами та державною власністю, штовхає державу на отримання позик для вирішення фінансових проблем у суспільстві. Такі обставини звужують реальний (офіційний) сектор економіки внаслідок руйнування (банкрутства) великої частини підприємств та організацій.

Виникнення тіньових фінансово-економічних груп є третьою ознакою. Своєю діяльністю такі групи блокують здорову конкуренцію на всіх ринках, особливо в зовнішній торгівлі. Значну частину своїх капіталів вони вивозять за кордон.

По-четверте, нелегальна економічна діяльність зумовлює перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання. Зростання доходів у тіньових фінансових олігархів

супроводжується розгортанням непродуктивних структур, що обслуговують тіньових діячів. У той же час такі сфери, як індустрія народного споживання, охорона здоров'я та інші, занепадають.

Аналізуючи вище сказане, можна зробити висновок, що вся ця система має здатність до відтворення. Головний механізм відтворення пов'язаний з тим, що кримінальний фінансовий капітал, який формується, має вплив на прийняття загальнодержавних політико-економічних рішень. Обсяги тіньових фінансових капіталі дуже великі.

Сучасні економісти розробили велику кількість методів вимірювання нелегальної економіки, які умовно можна розділити на дві групи:

- мікрометоди (прямі методи);
- макрометоди (непрямі методи).

Слід відмітити, що поняття “метод” у перекладі з грецької означає “шлях”, “засіб” або “заходи” щодо реалізації цілеспрямованих дій [79, с.374].

Прямі методи базуються на опитуванні або спостереженні за учасниками в тіньовому секторі економіки (хоча б на правах споживача) та аналізі записів податкових книг і т. д. Дані методи дають зазвичай занижену оцінку тіньової економічної діяльності і, крім того, торкаються практично лише одного сектору тіньової економіки – “сірого”. Тому традиційні статистичні методи збору інформації не завжди підходять. І якщо прямої інформації не вистачає, її зазвичай замінюють розрахунковою. Розрахунки, які в основному використовують зведені економічні показники офіційної статистики відносяться до непрямих методів. Макрометоди направлені на вивчення грошових потоків. Наприклад, аналізуються розбіжності між валовими доходами та валовими витратами, попитом на готівку в обігу. Результати, отримані макрометодами, вважають більш достовірними та комплексними.

Розглянемо деякі мікрометоди вимірювання тіньового сектора економіки та з'ясуємо їх недоліки і позитивні моменти.

1. Метод за структурою споживання домогосподарств. Один із способів виміру тіньового сектора економіки, який заснований на апеляції до респондента як споживача, а не виробника або продавця тіньових товарів та послуг (метод доводить важливість запропонованої нами класифікаційної ознаки – індикатор ступеня задоволення (незадоволення) клієнта від надання товарів та послуг тіньовою економікою). Споживач не порушує закон, а відтак має мінімальну мотивацію до приховування правдивих даних. Більшість людей відносяться до такої форми опитування спокійно. Одиницею спростування є домогосподарства, так як більша частина товарів та послуг тіньового характеру споживається не індивідом, а домогосподарством. Такі опитування потрібні і для виявлення так

званої “соціальної економіки”, як обміну товарів і послуг на безкоштовній основі між друзями, родичами, сусідами, що не відноситься до тіньового сектора економіки, але входить до неформального.

Можлива наступна класифікація споживаючих домогосподарствами товарів і послуг: виробництво офіційними фірмами для продажу (офіційна економіка); виробництво власними силами для внутрішнього використання (домашня економіка); виробництво ближнім оточенням і передача на безкоштовній основі в якості дарунку (соціальна економіка); виробництво знайомими та незареєстрованими підприємцями товарів для продажу (тіньова економіка).

Таким чином, в загальній структурі витрат домогосподарства виявляються ті, які задовольняються за рахунок тіньового сектора економіки. Даний метод можна вважати найпростішим при обчисленні тіньового сектору, але він має свої недоліки та плюси.

Недоліки:

- фіксація тієї частини тіньового сектора економіки, який лише обслуговує домогосподарства, а їх споживання не виявляє весь спектр товарів та послуг тіньового ринку;

- незнання споживачами того, що вони купують товари і послуги в тіньовому секторі;

- залежність структури споживання від способу життя респондента, що підвищує вимоги до репрезентативної вибірки;

- заниження обсягів тіньового виробництва в силу того, що респонденти, в основному:

- а) “прикривають” постачальників незареєстрованих товарів та послуг з числа друзів та родичів;

- б) забувають про мілкі послуги, які, як правило, надаються тіньовим сектором;

- в) приймають за легалів малі фірми, реальних представників тіньового сектора економіки.

Позитивними особливостями методу є:

- виявляється не тільки абсолютна, але й відносна вартість тіньових товарів і послуг в загальній сумі доходів домогосподарства;

- визначається кількісна оцінка тіньового сектора економіки, традиційно пов’язаного з щоденним світом людини;

- визначається не тільки загальна оцінка тіньового сектору, але й її постатейна характеристика з точки зору номенклатури пропонуємих благ [80, с.15].

2. Метод оцінки тіньового сектора економіки за розбіжностями доходів та витрат домогосподарств. На даному аналізі побудовані два принципово різних дослідницьких підходи. Перший підхід – виявляє групи домогосподарств із значними перевищеннями витрат над

доходами. Неможливості пояснити таку невідповідність купівлею дорогих товарів довгострокового користування або якимись внутрішньо сімейними обставинами вказує на тіньовий дохід. Знаючи частку таких домогосподарств і середній розрив доходів та витрат, отримують оцінку тіньового сектора економіки.

Другий підхід – зосереджує увагу не на загальних витратах домогосподарств, а витратах на окремі групи товарів і послуг. Порівнюються витрати груп населення, підозрюваних в тіньовій діяльності (самостійно зайнятих) .

Недоліком першого підходу складність розрахунку. Дані про витрати відносяться до обмеженого періоду. Інформація про доходи найманих працівників відносяться до поточного періоду, а доходи самостійно зайнятих визначаються за період, що передував досліджуваному, так як їх заробітки не гарантовані і менш стабільні. Плюс даного підходу полягає у виявленні моделі тіньового сектора економіки з точки зору соціально-професійного складу його учасників. Але даний метод не є надійним при вимірі тіньового сектора так, як не може фіксувати тіньові доходи невикористані в споживанні.

Другий підхід, який використовує ті ж опитувальні дані, має на увазі, що самостійно зайняті більше втягнуті в тіньовий сектор економіки, ніж наймані працівники. В межах першого підходу це твердження є висновком, а в другому – базовою передумовою. Суть підходу полягає в порівнянні співвідношення доходів і витрат на окремі групи товарів, послуг у самостійно зайнятих та найманих працівників. Недостовірність і непідтвердженість є “вузьким місцем” даного підходу [80, с.17].

3. Спеціалізовані методи економіко-правового аналізу. Дані методи дозволяють ефективно застосовувати відповідні економічні і бухгалтерські знання в юридичній практиці. Методи економіко-правового аналізу можна об'єднати в наступні три етапи: метод бухгалтерського аналізу, метод документального аналізу, метод економічного аналізу.

На першому етапі проводиться дослідження бухгалтерського обліку (баланс, рахунки і подвійний запис; оцінка та калькуляція; інвентаризація і документація) з метою виявлення облікових невідповідностей та відхилень. Під час документального аналізу опрацьовуються бухгалтерські документи, їх зовнішнє оформлення та зміст облікових документів. Метод економічного аналізу дозволяє визначити причини відхилень від нормальної економічної діяльності.

В основу даного аналізу покладено декілька методів виявлення невідповідності економічних показників, які використовуються для визначення економічних правопорушень (метод співставлень, метод спеціальних розрахункових показників, метод стереотипів і метод корегуючих показників) [81, с.23].

Недоліками спеціальних методів економіко-правового аналізу є їх документальна громісткість. Позитивним моментом є точність, достовірність отриманих даних в ході проведеного методу.

4. Метод співставлень включає в себе відбір показників, які характеризують економічну діяльність підприємств і виявлення невідповідностей під час аналізу даних за декілька звітних періодів. Неточності можуть знаходитися в зміні наступних пар показників: використання сировини і продукції, обсяг прибутку і випуск товарів та інше. Даний метод ефективний для виявлення прихованих доходів, відмивання грошей, тому що використовує внутрішнє співставлення показників діяльності підприємства за декілька періодів. Позитивним моментом є застосування перевірки господарського обороту (контрольна калькуляція), яка доказує факт приховування доходу чи відмивання грошей. Недоліком методу є громісткий обсяг роботи, що потребує багато часу та працівників [81, с.24].

Розглянувши деякі мікрометоди оцінки розмірів тіньового сектора економіки, ми з'ясували, що не можливо визначити повний обсяг неофіційної економіки, опираючись лише на них. На сьогодні великої популярності набули так звані непрямі (макро) методи. Вони базуються в основному на використанні узагальнених економічних показників офіційної статистики, даних податкових і фінансових органів, але не виключають звернення до спеціально організованих опитувань.

Непрямі методів оцінки обсягу тіньового сектора економіки досить багато. Проаналізуємо найбільш поширенні, а саме: монетарні методи, метод альтернативних розрахунків ВВП.

Монетарний підхід до оцінювання тіньового сектора економіки включає в себе багато різних методів. Але при всій їхній різноманітності вони об'єднуються базовою передумовою: тіньові трансакції віддають перевагу готівковим грошам з метою уникнення перевірок. Це збільшує потребу в готівкових грошових знаках та монетах, порівняно з тим, що очікувалося, виходячи з рівня економічної активності в офіційному секторі економіки. Іншими словами, оцінка тіньового сектора економіки виходить з попиту на готівкові гроші, яка не може бути пояснена економічною активністю формального сектору.

В сучасній літературі монетарний підхід пов'язаний, в першу чергу, з ім'ям П.Гутмана, який отримав титул ентузіаста та прихильника даного напрямку. Оцінки, здобуті на основі монетарного підходу, широко варіюються. При цьому деякі найбільш високі оцінки обсягів тіньового сектора економіки є результатом методів даного класу.

Феномен “зайвих грошей”. Даний метод базується на твердженні, що готівкових грошей “занадто багато”. П.Гутман

відзначав “неймовірно велику кількість готівки в обігу” [80, с.17]. Такі висновки роблять з наступних суджень: загальну суму готівки трохи корегують в сторону заниження (так як частина грошей знаходиться в обороті підприємства), а потім ділять на чисельність населення. В таких розрахунках враховують частку споживчого бюджету, який оплачується готівкою, а також циклічність поповнення бюджету (прийнята в даній країні періодичність виплати заробітної плати і звернення в банк з метою зняття грошей на поточні потреби). Виходить, що на сім’ю приходить сума, що занадто перевищує її споживчий бюджет. Постає питання, де ж решта грошей? Їх якраз і пов’язують з тіньовим сектором економіки, стверджуючи, що саме цей сектор економіки, який любить готівку, і пояснює феномен “зайвих грошей”. За їх величиною і динамікою судять про масштаби та зміни тіньового сектору.

Недоліки даного методу:

- не враховуються відтік грошей за кордон та накопичення готівки в дома;

- якщо невідповідність готівкової грошової маси і потреб сімейного бюджету повністю “списати” на тіньовий сектор економіки, то її масштаби стають астрономічні, перевищують формальний сектор в декілька раз. Це не відповідає оцінкам отриманим іншими методами;

- в рамках даного методу важко провести порівняння між країнами.

Національні традиції поводження з грошима погано зводяться в єдиний оціночний алгоритм. Різні за своєю величиною “зайві гроші” не завжди свідчать про відмінності в масштабах тіньових секторів економік країн.

Метод співвідношення готівки і банківських депозитів, іноді його називають методом Гутмана, так як досить відома оцінка П.Гутманом тіньової економіки США, як десятої частини зареєстрованої економіки (що для 1976р. означало 176 млрд. доларів) була отримана саме цим методом [80, с.18]. Відбувалося це за рахунок того, що обсяги готівки росли швидше загальної вартості банківських депозитів. Даний метод має свої недоліки:

- метод будується на припущенні, що швидкість обертання грошей однакова як в офіційному, так і в неофіційному секторах. Дане припущення потребує перевірки;

- в рамках методу припускається, що співвідношення готівкових і банківських депозитів змінюється виключно через ріст попиту на готівку. А це більш чим спірне питання. Можна припустити протилежне: повільний ріст на банківські депозити, а не надзвичайно великий ріст попиту на готівку призводить до росту не відповідності;

- на співвідношення готівки і банківських депозитів впливає багато факторів, не пов’язаних з тіньовою економікою, включаючи

психологію населення, традиції національної банківської системи і т. д., особливості національної банківської системи, різновидність вкладів, банківська політика та інші обмежуючі можливості порівняльних оцінок між країнами, отримані на основі даного методу.

Розрахунки Гутмана дуже важко порівнювати з аналогічними розрахунками проаналізованими в країнах з іншими банківськими системами. Тому спроба порівняти зазвичай супроводжується відмітками, що це приблизно ті ж вклади, з якими працював П.Гутман (використовував лише non-interest bearing deposits, аналогії яких в банківських системах інших країн досить подібні) [82, с.40].

Отже, проаналізувавши монетарний підхід щодо оцінки тіньового сектора економіки, слід відмітити, що його методи викликають сумніви, щодо точності розрахунку, з багатьох причин.

1. Монетарні методи базуються на припущеннях тісного зв'язку тіньових трансакцій і готівкових розрахунках.

2. Значна частина тіньових товарів і послуг щоденного попиту оплачується готівкою через низьку вартість таких угод. Статистика вказує, що частка готівкових розрахунків пов'язана з їх величиною: вища вартість угоди – низький шанс її готівкової оплати.

3. Використовуючи різні методи даної групи, отримують велику кількість оцінок тіньового сектора економіки. Різні оцінки тримаються на перевазі одних індикаторів й ігноруванні інших, на перевазі одному методу і помилковості других.

4. Зв'язок готівкової грошової маси з тіньовим сектором економіки, звичайно, існує. На грошову масу впливають фактори, не пов'язані з тіньовим підприємництвом. Це – інфляція, фінансові інновації, відсутність реальних доходів населення, банківська політика і т. д. Відокремити вплив тіньового сектора економіки на кількість грошових знаків, ізольований від впливу цих факторів, практично не можливо. Монетарні методи тіньового сектора економіки принципово не готові вирішити дану задачу. Проблема полягає в “очищенні” впливу тіньового сектора економіки на готівкову грошову масу від дії інших факторів, зв'язок яких з грошовим ринком безумовний.

5. Монетарні методи майже не враховують вплив фінансових інновацій на використання готівкових грошей [80, с.21].

Метод альтернативних розрахунків ВВП. Валовий внутрішній продукт (ВВП) можна розрахувати трьома різними методами:

- як сукупність витрат;
- як сукупність доходів (складаються всі доходи, зароблені на виробництві товарів і послуг);
- як сукупний випуск продукції всіма галузями економіки.

Теоретично, при використанні одного й того ж масштабу цін, всі три способи повинні давати одну величину ВВП. Витрати на купівлю

товарів і послуг для споживання і накопичення повинні рівнятися їх вартісному обсягу випуску, а також доходам тих, хто займався їх виробництвом і реалізацією. Але на практиці дані підходи дають різні кількісні оцінки ВВП. Кожний із алгоритмів враховує лише частину інформації про доходи, витрати чи випуск. Підходи відрізняються ступенем приблизності, який відповідає офіційній статистиці, її дійсному значенню; різні також фактори, які призводять до перекручення інформації.

Тіньовий сектор економіки як різниця доходної і витратної оцінок ВВП. Оцінка ВВП по витратній методиці оголошується близькою до істинної, а “відставання” ВВП, яке визначається по доходній методиці, пов’язується з тіньовою діяльністю. Але даний метод теж має ряд критичних моментів, з боку науковців:

1. Чим вища інфляція, тим частіше повинні бути зібрані дані. Не може бути єдиного темпу збору даних протягом періоду з різним інфляційним темпом. В іншому випадку розбіжності витратної і доходної оцінок ВВП буде поєднано не стільки з тіньовим сектором економіки, скільки з ростом цін, випереджаючим ріст доходів.

2. Розбіжності витратної і доходної оцінок ВВП досить різко міняються за роками. Важко повірити, що тіньовий сектор економіки міг збільшитись удвоє або так само різко скоротитися за декілька років. Ні динаміка податкових ставок, ні зміни соціальної політики не створювали настільки значних стимулів до росту чи до скорочення тіньової активності в досліджуваній період.

3. Метод тримається на двох припущеннях: по-перше, витратна й доходна оцінка ВВП є незалежними. По-друге, оцінка ВВП за доходами неповноцінна у зв’язку з їх прихованістю. Обидва припущення викликають сумніви.

Основа таких сумнівів у тому, що в ідеалі витрати повинні визначатися в ході опитувань споживачів товарів і послуг. Але ці опитування зазвичай доповнюються статистичними даними про обсяги реалізації. На це є декілька причин.

По-перше, з метою уникнення “викривлення” з цілого ряду “делікатних” статей бюджету (наприклад, алкогольні напої, сигарети).

По-друге, опитування споживачів погано фіксують витрати на товари довгострокового користування. В даних про затрати за один-два тижні практично не можуть повністю бути представлені (надані) витрати на придбання автомобілів, меблів, домашньої техніки і т. д. Такі витрати беруться, як правило, з інформації наданої торговими агентами.

По-третє, в ході вибіркового дослідження практично неможливо визначити витрати, які несуть найбільш високодохідні і низькодохідні групи населення, а також особи, які знаходяться в закритих закладах (тюрми, будинки пристарілих і т. д.). Ці групи формують попит на

товари і послуги, не характерні для звичайних людей. Скажімо, витрати на діаманти важко з'ясувати під час опитування, на скільки б близькою до репрезентативної не була вибірка. Надійніше використовувати дані по продажу ювелірних магазинів.

По-четверте, різниця доходної і витратної оцінок ВВП не дає вичерпної оцінки доходів, які заробляються в тіньовому секторі економіки (ніде не відображається факт хабарництва, тому що ні хабарник не відмічає цього в своїх доходах, ні той, хто їх дає, не вказує відповідних витрат).

По-п'яте, допускається, що чим більша різниця витратної і доходної оцінок ВВП, тим масштабніша тіньова економічна діяльність. Скорочення ж цієї різниці свідчить про зменшення тіньового сектора економіки. А це більш чим спірне питання. Ухилення від податків і приховування реального обсягу продажу призводить до заниження дохідної і витратної оцінок ВВП. Відхилення дохідної і витратної оцінок ВВП показує лише те, в якій із цих оцінок присутній великий недорахунок ВВП. З цього можна зробити дуже важливий висновок: нульові розбіжності або навіть перевищення дохідної оцінки ВВП над витратною дуже сумнівні з високим рівнем тіньового сектора економіки.

Отже, оцінка тіньового сектора економіки як різниці дохідної і витратної оцінок ВВП тримається на припущенні, що витратна величина є точною, а дохідна викривлена практикою ухилення від податків. Витратна оцінка враховує не тільки опитування безпосередніх споживачів, але і дані про реалізовані товари і послуги. При цій оцінці не відображаються дві важливі форми тіньової активності – діяльність неформальних агентів і неформальна складова діяльності формальних агентів ринку. Оцінка витрат, отриманих виключно зі слів споживачів, ще більш не достовірна. Продавці приховують інформацію, споживачі економлять час і сили при заповненні споживчих бюджетів. Висновок один – недооблік витрат.

Метод розрахунку тіньового сектора економіки як різниці попиту і пропозиції базується на припущенні, що попит включає в себе все споживання, в тому числі тіньового характеру, а пропозиція фіксує обсяги випуску лише офіційного сектора. При цьому пропозиція враховує як вітчизняне виробництво, так і імпорт відповідних благ, а попит вміщує в себе споживання домогосподарствами і державними установами, інвестиції, запас, промислове споживання з метою наступної переробки і, на кінець, експорт. Для попиту і пропозиції може бути характерна невідповідність, при чому як з позитивним, так і від'ємним знаком. Саме таке розходження попиту і пропозиції, його галузеву диференціацію і намагаються трактувати як галузеву специфіку тіньового сектора економіки.

Але на сьогодні є деякі сумніви щодо коректності методу, які можна звести до наступного. По-перше, розрив попиту і пропозиції може мати лише розрахунковий характер. Так, приведення цін оптової і роздрібною торгівлі до цін виробників може викликати деякі похибки.

По-друге, досить проблематично дати вичерпну оцінку попиту. При визначенні витрат по певній групі благ враховуються дані про їх реалізацію, з оцінки витрат зразу ж виключається тіньовий оборот формальних і неформальних торгових агентів.

По-третє, оцінка пропозиції побудована на даних про діяльність середніх і великих агентів ринку і поправочного коефіцієнту, який враховує діяльність малих і зовсім малих (мікро) підприємств. Оскільки саме останні сприяють розширенню тіньового сектора економіки, то будь-яка неточність в оцінці їх вкладу призводить до недообліку (чи перебільшення) сукупного попиту.

По-четверте, отриманий даним методом галузева картина тіньового сектора економіки не відповідає буденним спостереженням і результатам інших досліджень про галузеві переваги “тіньовиків”.

Оскільки розбіжності оцінок попиту і пропозиції мінімальні в загальнонаціональному масштабі, то інтерес має лише галузева диференціація такої невідповідності. Але й тут є проблеми при проведенні розрахунків.

Досить популярним є також метод Дельфі, який у спеціалізованій літературі відноситься до інтуїтивних методів прогнозування, що реалізуються як колективні експертні оцінки [83, с.21; 84, с.26]. Метод Дельфі – це метод колективного експертного прогнозування, який базується на виявленні узгодженої оцінки експертної групи з питання, що вивчається шляхом автоматичного опитування експертів у декілька турів.

Мета методу Дельфі – складання скорегованої програми послідовних індивідуальних опитувань, яка направлена на зменшення групового впливу, що може виникнути при спільній роботі спеціалістів. До позитивних моментів даного методу можна віднести: анонімність експертів, які беруть участь під час опитування; регульований зворотній зв'язок (шляхом використання статистично оброблених результатів попереднього туру опитувань); отримання групової відповіді.

За допомогою методу Дельфі (в результаті поетапного анкетування експертів з використанням інформації офіційної статистики), можна отримати перше уявлення структури й масштабу тіньової економічної діяльності на рівні окремого регіону. Даний метод дає можливість оцінити перспективи змін досліджуваного явища в майбутній період. Регулярне проведення моніторингу думок експертів спеціалістами відповідних агентств регіонального розвитку

дозволяють уточнювати і накопичувати інформацію про тіньову економічну діяльність [84, с.32].

Проаналізовані методи є лише частиною існуючих на сьогоднішній день методів оцінки масштабу і динаміки тіньового сектора економіки. За рамками дисертаційного дослідження залишилися такі методи: контрольний (фінансовий, економічний, соціальний); опитування, вибіркове дослідження; кримінально-латентний; міжкраїнних співставлень; обліково-статистичний; ототожнювання; прямий; метод узагальнення. Але короткий їх зміст та критику розкрито в додатку Ж, так як мета даного параграфу була не в вичерпному описанні методів, а в поглибленому аналізі найбільш поширених та близьких до розкриття теми дисертаційного дослідження.

Слід відмітити, що ми поділяємо думку А. Єлізарова про те, що найбільш раціонально застосовувати метод міжкраїнних співставлень з використанням корегуючого коефіцієнту. Здійснюється він наступним чином: першочергово для ряду країн визначають частку коштів, направлених на соціальний захист населення у витратній частині бюджету. В подальшому вибирають групу країн, у яких це співвідношення максимальне. Для них, застосовуючи прямий метод, визначають корегуючий коефіцієнт, який описує частку тіньового сектора економіки в економічному житті таких країн. Аналогічно методу міжкраїнних співставлень розраховується частка особистого споживання в ВВП. У всіх інших першочергово вираховується відношення “особистого споживання - ВВП”. Для кінцевого розрахунку і порівняння з даними країн-еталонів робиться поправка на корегуючий коефіцієнт [85, с.32].

На нашу думку, на практиці при визначенні прогнозних величин краще використовувати комплекс методів (в сукупності деякі з перелічених методів). Це дасть змогу підвищити достовірність прогнозів та повністю або частково уникнути недоліків, які притаманні кожному з методів, але збільшить витрати часу і коштів на їх здійснення.

При визначенні масштабів тіньового сектора економіки також слід визначити, по-перше, що є об'єктом дослідження, по-друге – які припущення робляться в процесі дослідження. І тільки комплекс із декількох методів оцінки здатен хоч трохи прояснити картину на таке явище, як тіньова економіка.

1.3. Структура тіньового та офіційного секторів економіки та їх взаємодія

Економіку України умовно можна поділити на два сектори – офіційний (легальний) і неофіційний (“тіньовий”). Тіньова складова економічної системи як за розміром, так і своїми можливостями здійснює значний вплив на всі сфери життя в державі, суспільстві. Тіньовий сектор економіки став небезпечним фактором для прогресивного економічного і політичного розвитку України. Ця небезпечність посилюється тим, що у сфері тіньового сектора економіки переважає так звана кримінальна складова. За оцінками Національного банку України, поза контролем банків знаходиться в обігу 4,8 млрд. грн, що складає майже половину грошової маси [54, с.28]. Це один з показників “тінізації” економіки України.

Отже, гроші, які знаходяться в обігу поза банками, обслуговують товарообіг, що не оподатковується, тобто тіньовий сектор економіки. Неофіційна економіка, за різними підрахунками, дає заробіток (в різній формі) більше 8 мільйонам чоловік в Україні [86, с.40]. До 50 відсотків фінансового капіталу в Україні має “тіньове” походження (за підрахунками фахівців). Що стосується неофіційного внутрішнього валютного обігу (поза банками), то він складає близько 10 млрд. доларів США [54, с.28]. Надзвичайно складною та великомасштабною проблемою перехідного періоду є розвиток тіньового сектора економіки. Ця проблема тісно пов'язана з економічною і соціальною безпекою України. Вона потребує державного регулювання з боку цих сфер суспільного життя.

В тіньовому секторі економіки система соціально-економічних відносин характеризується більшою складністю й хитросплетінням найрізноманітніших соціально-економічних типів і форм. В Україні найбільша складність дослідження виробничих відносин тіньового сектора економіки зумовлена масштабною інтеграцією в ній сукупності відносин дрібного, стихійного і нетривалого товарного виробництва і обміну. Вони різні за рівнем капіталізації й функціональної стійкості приватних, монопольно-капіталістичних і монопольно-кримінальних відносин. На ці відносини, накладаються і відносини державно-бюрократичного господарювання [87, с.32].

За відсутності чіткого понятійного розуміння треба звернути увагу на існуюче розмаїття термінів, що використовуються під час визначення тіньової економічної діяльності. В різних країнах її називають по-різному: “неофіційна”, “підпільна” і “прихована” економіка – англomовні автори; “підземна”, “неформальна” – у французьких виданнях; “таємна”, “підводна” – зустрічається в працях

італійських науковців; “тіньова” - в німецьких джерелах. Ми пропонуємо називати її “аморальною”, “неетичною”, “непрозорою”.

Всі ці порівняльні терміни не є випадковими. Вони відображають не стільки відсутність єдності щодо розуміння науковцями понятійної суті зазначеного питання, скільки віддзеркалюють різні аспекти і структурні складові тіньового сектора економіки. Ці терміни підкреслюють внутрішню якісну складність даного феноменального явища суспільного життя [87, с.33]. З методологічної точки зору важливо максимально чітко визначити структуру тіньового сектора економіки і з'ясувати, які найхарактерніші види економічної діяльності й доходів можуть входити до складу тіньового сектора економіки, а які до офіційного.

У кожній країні неофіційний сектор економіки має свою специфіку. В розвинутих країнах – це переважно дрібний бізнес та кримінально-паразитичні форми діяльності. Для країн, які розвиваються, є типовою фальсифікація товарів. В країнах, де практикується надмірний податковий тиск, перше місце належить приховуванню фактичних обсягів господарських операцій і прибутків [88, с.297]. В результаті ухилення від податків бюджети розвинутих країн кожен рік не дораховують від 15% до 30% всієї суми запланованих надходжень, а в країнах, які розвиваються, це й показник досягає 50% [86, с.40]. Це призводить до обмеження можливостей держави здійснювати соціальний захист найбільш незахищених верств населення, нестачі коштів для активної підтримки освіти, культури, гуманізму суспільних відносин та інше.

Набувають поширення думки про те, що тіньовий сектор економіки є сукупністю альтернативних соціалізму економічних структур. Тіньові процеси – це протизаконні процеси, прямо чи опосередковано пов'язані з вилученням нетрудових доходів, сукупність нелегальних господарських дій, які продукують кримінальні злочини. Тоді як тіньовий сектор економіки – це прихована форма приватизації соціалістичної державної власності [45, с.112].

Стосовно структури тіньового сектора економіки Е.Фейг (США) у 1979 році виділив дві основні його складові:

- економічна діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою;

- протизаконна - свідоме приховування економічної діяльності [45, с.111].

Перша складова включає виробничу діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі, невеликі підробітки (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми, доход, що отримується з присадибних ділянок). Така діяльність не

враховується державною статистикою і не входить при розрахунках до валового національного продукту і його похідних. Дана частина тіньового сектора економіки в багатьох наукових роботах отримав назву “неформальна економіка”.

Що стосується другої складової, то Е.Фейг називає її “підпільною економікою”. Він відносить до неї заборонену в державі економічну діяльність, різні кримінальні діяння, а також усі види діяльності, які повинні враховуватися і контролюватися. Але суб’єкти такої діяльності умисно її приховують для ухилення від оподаткування або з іншою протиправною метою. Така діяльність включає отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайство, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституція, торгівля людьми [45, с.112].

Свою структуру тіньової економічної діяльності (досить подібну до розглянутої) дає Д.Блейдс, американський економіст. На його думку, до неї відносяться: виробництво цілком легальної продукції, що приховується від влади у зв’язку з небажанням сплачувати податки, виробництво заборонених товарів і надання заборонених послуг, приховані доходи в натуральній формі.

Д.Блейдс вважає, що несплата податків від незабороненої економічної діяльності робить найбільший внесок у обсяг тіньової діяльності. Ним запропоновано врахувати обсяги незаконної діяльності у системі національних рахунків [45, С.112]. Це є позитивним моментом у його дослідженні.

С.Петренко виділяє вже 4 складові і вкладає в них подібний зміст (неофіційна, неформальна, фіктивна, кримінальна) (див. додаток 3). В наш час найбільш розповсюдженим є групування тіньових явищ на 3 складові, за методами їх обліку: неофіційна, фіктивна та підпільна економіки (див. додаток 3).

Але все це лише самі загальні класифікації тіньового сектора. Для того щоб краще збагнути даний феномен потрібна розгорнута класифікація, більш розширений перелік конкретних видів економічної діяльності, що відносяться до тіньового сектора економіки. Тому протягом багатьох років різні науковці здійснювали пошук та уточнювали критерії її угруповання. Однією з перших закордонних науковців більш розгорнуту класифікацію тіньового сектора економіки запропонувала Т.Корягіна. Вона розкривала її з позиції юридичного та економічного змісту (див. додаток Б).

На думку Ісправнікова В.О., недоліком класифікації Т.Корягіної є її неповнота [62, с.17-18]. Не можна звести тіньовий сектор економіки, як це робить автор, тільки до підпільного підприємництва. Тіньова економічна діяльність, орієнтована на задоволення нормальних потреб, існує й у легальному бізнесі.

Більш послідовно реалізований економко-правовий підхід до класифікації тіньового сектора економіки у роботі В.М. Поповича [12, с.47-51]. Він вперше розглядає тіньову економіку у підпільному секторі в наступній структурі:

- традиційно-кримінальні види діяльності;
- антисоціальні некриміналізовані види діяльності;
- соціально перемішані види діяльності;
- відмираючі та новоутворені соціально-негативні види діяльності.

Але найкраще підійшов до складання розширеної класифікації тіньової економічної діяльності О.В. Турчинов. Він вказує на існування 4-х близьких за змістом і часто непересічних понять:

- легальний (“світлий”), який користується недосконалістю чинного законодавства;
- напівлегальний (“темний”), в якому суб’єкти узаконеної діяльності ухиляються від сплати податків[22, с.32];
- неофіційний (“сірий”), до якого входять незареєстровані форми підприємництва;
- підпільний (“чорний”), пов’язаний з прямими порушеннями чинного законодавства.

О.Турчинов взяв за основу класифікації тіньового сектора економіки її основні ознаки, які дозволили провести аналіз з різних точок зору. Для його класифікації характерними є 16 ознак, кожна з яких включає в себе класифікаційну групу та підгрупу.

Дана класифікація дозволяє не тільки систематизувати різноманітні прояви тіньового сектора економіки, використовуючи її можливості, властивості та особливості, але й проводити порівняльний аналіз і давати розгорнуту характеристику окремим видам тіньової економічної діяльності. При цьому необхідно враховувати, що тіньовий сектор економіки має високий динамізм розвитку, зміни та ускладнення форм, видів і елементів її складових. Наслідком цього стає більший ступінь комбінацій ознак і проявів, характерних навіть для досить простих форм тіньової економічної діяльності, їх постійна трансформація і зміна [22, с.55].

З.С. Варналії виділив три основні складники тіньового сектора економіки, які, на його думку, найточніше відображають основні його вияви:

- неофіційний (діяльність домогосподарств, що виготовляють та споживають товари чи послуги власного виробництва для власних потреб чи потреб членів своєї сім’ї);
- кримінальний (виробництво та продаж заборонених товарів і послуг: наркотики, вибухові речовини, проституція);
- іллегальний (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації

підприємств). Іллегальний складник, який вперше в економічній науці був запропонований саме З.С. Варналієм, за ознакою сфери охоплення поділяється на внутрішній, зовнішній та глобальний. Внутрішній включає діяльність у межах національної економіки, зовнішній – поза її межами, а глобальний передбачає транснаціональну (з країною базування) і мультинаціональну (без конкретного центру розташування) частки [47, с.16].

Саме такі основні підходи до класифікації тіньового сектора існують у вітчизняній та зарубіжній літературі. Нерозглянуті критеріальні аспекти класифікації тіньового сектора економіки запропоновані іншими науковцями представлені в додатку 3. Їхній аналіз дозволяє зробити ряд висновків і узагальнень.

По-перше, не всім прихильникам юридичного та економічного трактування змісту тіньової економіки вдалося створити наукову систематизацію основних форм тіньової економічної діяльності.

По-друге, у різних класифікаціях тіньової економіки накопичений значний вихідний матеріал, який багато в чому описує лише основні контури даного соціального явища.

По-третє, вивчення існуючих підходів у визначенні структури тіньової економіки, а також розуміння її сутності як економіко-правового начала дає можливість сформулювати основні методологічні принципи, спираючись на які можна створювати власну наукову структуру тіньового сектора економіки (див. рис. 1.6). До неї варто включити класифікацію в рамках економічного підходу, яку можна провести за наступними критеріями:

- за поставленою метою (О.В. Турчинов [22], Ю.Н. Попов [8]);
- за видами діяльності (О.В. Турчинов, В.О. Мандибур [89], Ю.В. Латов, С.Н Ковалев [81], В. Пшонка [90]);
- за об'єктами діяльності (О.В. Турчинов, В. Чередніченко [88]);
- за рівнем організованості (С.Петренко [86], О.В. Турчинов [22]);
- за тривалістю здійснення (І. Озерський [26], О.В. Турчинов [21]);
- за умовами діяльності (В.Радаєв [91], В.М. Попович [12], В.Предборський [45], І.В. Сорока [92]);
- за методами визначеного законодавством покарання (В.М. Попович [12], Т.І. Корягіна [28]);
- за відношенням до офіційного сектора економіки (В.О. Турчинов [21, 22]);
- за індикатором ступеня від надання (купівлі) товарів та послуг тіньовим сектором економіки (Н.М. Краус [93]).

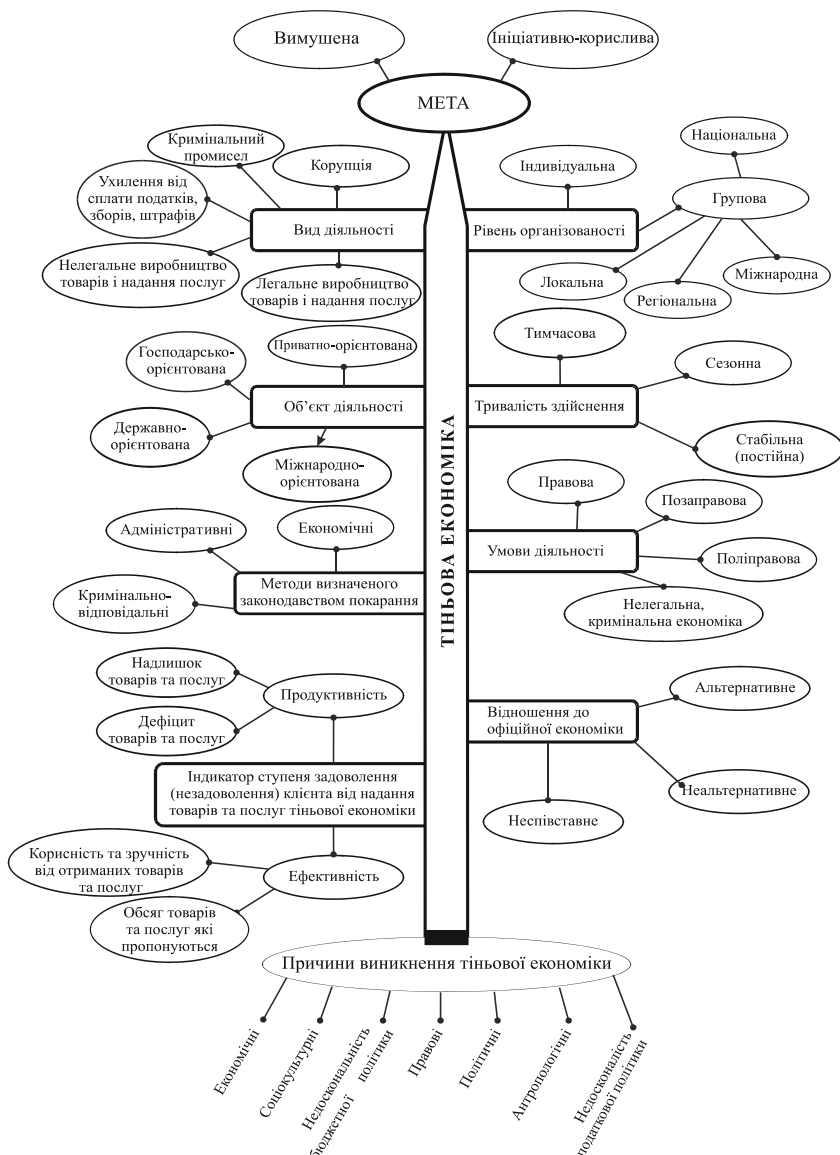

Рис. 1.6. Структура тіньового сектора економіки [93, с.34]

Можливі й інші підходи до класифікації тіньового сектора економіки. Використання того або іншого критерію залежить від мети дослідження. У рамках даної монографії розглянемо саме таку структуру тіньового сектору. Вона враховує різні погляди та підходи

великої кількості науковців щодо групування основних сегментів неофіційного сектора економіки в Україні та розкриває власну класифікаційну ознаку для більш повного розуміння такого явища, як тіньова економіка [93, с.33].

Перша найбільш проста і зрозуміла ознака – за поставленою метою. Відповідно до цієї ознаки тіньова економічна діяльність може бути ініціативно-корислива та вимушена.

Ініціативно-корислива виникає тоді, коли суб'єкт займається тіньовою економічною діяльністю з метою отримання додаткового доходу – корислива діяльність, що може виходити із політичних чи релігійних переконань.

Вимушена зароджується, виходячи із соціально-економічного і політичного режиму, що існує в державі, робить неможливим виживання, існування чи розвиток фізичної або юридичної особи без заняття нею тіньовою економічною діяльністю. Суб'єкт починає займатися даною діяльністю, щоб вистояти у конкурентній боротьбі [22, с.50].

В залежності від умов діяльності або за ступенем легальності тіньовий сектор економіки можна поділити на такі групи:

- правова економічна діяльність, яка не фіксується в звітності і контрактах, однак, у той самий час не порушує чинних законів та прав інших господарчих суб'єктів. Це формальні «білі ринки» або позаринкова господарська активність. Її яскравими прикладами є натуральне виробництво домашніх господарств і внутрішньосімейний найм.

- позаправова економічна діяльність, яка не переступає рамки чинного законодавства, оскільки знаходиться у нерегламентованих сферах, але при цьому систематично порушує права інших господарських суб'єктів. Цю сферу називають «рожевими ринками». Серед її різноманітних прикладів можна назвати діяльність «фінансових пірамід», порушення екологічної безпеки, використання привілейованого положення для лобіювання на користь окремих господарських суб'єктів тощо.

- напівправова економічна діяльність, цілі якої і відповідають законодавству, однак періодично виходять за його межі («сірі ринки»). Яскраві їх приклади – багаточисленні способи ухилення від податків, робота без патенту або ліцензії та ін.

- нелегальна, кримінальна економічна діяльність, що заборонена законом, яка систематично порушує його («чорні ринки»: наркобізнес, незаконне виробництво і торгівля зброєю та ін.) [91, с.7].

Третя, запропонована, ознака – це вид діяльності. Згідно з нею тіньовий сектор економік можна поділити на п'ять груп: легальне виробництво товарів і надання послуг (не підпадає під регламентацію чинного законодавства); нелегальне виробництво товарів і надання

послуг; ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів у рамках офіційного сектора економіки; корупція; кримінальний промисел [22, с.50].

Досить часто використовується ознака класифікації за об'єктом діяльності. Вона має чотири групи:

- міжнародно-орієнтована (об'єктом діяльності є власність і фінанси міжнародних та міжурядових організацій);
- державно-орієнтована (об'єктом є державна власність і державна фінансова сфера);
- громадсько-орієнтована (майно, продукція, доходи підприємств, оплата праці найманих робітників);
- приватно-орієнтована (об'єктом цих відносин є власність та доходи фізичних осіб).

В залежності від тривалості здійснення буває тіньова економічна діяльність: стабільна (постійна), сезонна, тимчасова. Прикладом тимчасової тіньової діяльності може бути виробництво спирту чи вина на підприємстві, яке не має ліцензії, в зв'язку з цим відбуваються вимушені зупинки основного виробництва та псування сировини.

Відношення тіньової економічної діяльності до легального сектора економіки теж є класифікаційною ознакою, за якою тіньова діяльність буває:

- альтернативною, тобто коли вона може конкурувати з офіційною економікою;
- неальтернативною (не конкурує з офіційною діяльністю на ринках сировини чи ринках збуту готової продукції);
- неспівставна (мається на увазі, коли даний вид діяльності заборонений і не має аналогів в легальному секторі економіки, наприклад, організована проституція, розкрадання).

За рівнем організованості суб'єктів тіньової діяльності вона буває:

- індивідуальна (здійснюється однією фізичною особою);
- групова (здійснюється групою осіб, які не мають статусу юридичної особи).

В рамках групової розрізняють ще національну, міжнародну, регіональну, локальну. Локальна тіньова економічна діяльність охоплює окремі організації та впливає на їх функціонування. Національна здійснюється в межах всієї держави та змінює її політично-економічний та соціально-економічний стан. Регіональна здійснюється в рамках окремих регіонів, впливає на їх розвиток. Міжнародна здійснює вплив на світову економіку, тому що проходить в межах багатьох держав (наприклад, наркомафіозні синдикати).

На основі вивчення економічної літератури, пропонуємо наступну класифікаційну ознаку тіньового сектора економіки: за

індикатором ступеня задоволення (незадоволення) клієнта від наданих товарів та послуг тіньовим сектором. Дана класифікаційна ознака дозволяє з'ясувати корисність (некорисність) від отриманих товарів та зручність наданих послуг на тіньовому ринку, обсяг товарів та послуг, які пропонуються на ньому, та показує ступінь задоволення (незадоволення) споживачів від надлишку чи дефіциту товарів та послуг. Крім негативних наслідків впливу тіньової економічної діяльності, вона дозволяє виділити і позитиви, до яких слід віднести те, що тіньовий сектор є тимчасовим засобом виживання значної кількості населення незалежно від соціального стану.

Нелегальний сектор економіки фактично є життєво важливою для більшої частини українців, так як забезпечує потрібними робочими місцями, товарами, послугами. З одного боку, життєвий рівень в Україні без неї був би ще нижчим, з іншого – тіньовики “висмоктують” сили економіки, і якщо так буде і надалі, то це призведе до руйнування цивілізованого українського суспільства з цілого ряду причин. Перша з них – це втрата надходжень до бюджету, що руйнує здатність держави надавати основні послуги такі, як освіта, охорона здоров'я, державна безпека, охорона довкілля. Друга – ухилення від сплати податків з боку тих, хто діє у секторі негативної економіки. Це, в свою чергу, призводить до зростання податкового тиску на ділові кола, які залишилися в офіційному секторі, що знижує їхню спроможність забезпечувати економіку робочими місцями, позбавляє їх можливості проводити капіталовкладення і зростання [93, с.33].

Легальним підприємствам та організаціям, які своєчасно сплачують податки, досить складно достойно конкурувати з іншими підприємствами у тому ж бізнесі, які не сплачують податків. Якщо організація працює в умовах ефективної ринкової економіки, то її керівництво віддає перевагу діяльності в офіційному секторі. Це пов'язано з тим, що юридичний захист та державні послуги перевищують витрати, пов'язані зі сплатою податків, дотримання чинного законодавства.

Однак, в Україні витрати на те, щоб бути в офіційному секторі, надзвичайно високі, а вигоди - незначні. Третя причина полягає в тому, що тіньовий сектор економіки сприяє беззаконню. Отже, класифікаційна ознака “індикатор ступеня задоволення (незадоволення) клієнта від наданих товарів та послуг тіньовим сектором економіки” є досить важливою для з'ясування позитивних та негативних сторін тіньового сектора для фізичних та юридичних осіб країни [93, с.33].

Виходячи із запропонованої структури тіньової економічної діяльності, яка розроблена на основі її класифікаційних ознак, пропонуємо узагальнену структуру тіньового сектора економіки,

засновану на матричному представленні. Мається на увазі, що нелегальний сектор може мати матричну структуру, де критеріальною ознакою буде виступати тип економічних відносин, що складається в державному або підприємницькому секторі економіки (див. табл.1.3).

Таблиця 1.3

Матрична структура тіньового сектора економіки

	Нелегальні економічні відносини	Кримінальні відносини
Підприємницький сектор	1. Підпільне виробництво. 2. Обмін і споживання матеріальних благ і послуг незалежно від форм власності підприємств. 3. Ухилення від сплати податків та зборів.	1. Прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі.
Державний сектор	1. Переслідування власних інтересів при проведенні аукціонних торгів, приватизації. 2. Корупція, заснована на хабарництві.	1. Наркобізнес. 2. Порнобізнес. 3. Підrobка грошових знаків. 4. Торгівля зброєю.

У запропонованій структурі по горизонталі приводяться типи сформованих відносин, а по вертикалі – приналежність суб'єкта економічних відносин або до підприємницького, або до державного сектора. У матриці виділені 4 основних елементи: нелегальні економічні відносини в державному секторі (корупція, хабарництво); нелегальні економічні відносини в підприємницькому секторі (ухилення від податків, підпільне виробництво та інше); антигромадські економічні відносини в державному секторі; антигромадські, кримінальні економічні відносини в підприємницькому секторі.

Запропоновані структури тіньової економічної діяльності, які доповнюють одна одну, дозволяють: ширше бачити ініціативу юридичних та фізичних осіб у пошуках корисної економічної діяльності; охарактеризувати їх правові та економічні умови, що призводять до соціально-політичних наслідків тіньової економічної діяльності; розкрити сутність нелегального сектора економіки по відношенню до офіційного.

Що стосується сучасного офіційного сектора економіки (на макро- і мікрорівні), то під впливом тіньової він характеризується своєю деформованою структурою [94, с.49]. Тому одним із наших стратегічних завдань для більш ефективного економічного розвитку

країни є його структурна перебудова, яку можна здійснювати за допомогою проведення ефективної політики реструктуризації.

Реструктуризація – це комплекс реорганізаційних заходів, які мають за мету вихід підприємства з кризи і забезпечення його подальшого розвитку. Модель реструктуризації – це система ідей, на основі яких розробляється програма реструктуризації конкретного підприємства [95, с.220, 221].

Під реструктуризацією офіційного сектора економіки мається на увазі здійснення організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів. Вони спрямовані на реорганізацію легально діючих підприємств, зміну форм власності, управління, організаційно-правової форми, що вплине на їх фінансове оздоровлення, збільшить обсяги випуску конкурентоспроможної продукції, підвищить ефективність виробництва.

Метою проведення реструктуризації підприємств легального сектора економіки є створення повноцінних суб'єктів підприємницької діяльності, здатних ефективно функціонувати та виробляти конкурентоспроможну продукцію, що відповідає вимогам світових товарних ринків. Процедура реструктуризації підприємств офіційного сектора економіки можна визначити як комплекс заходів, спрямованих на відновлення стійкої технічної, економічної та фінансової життєздатності легально діючих підприємств.

Реструктуризація підприємств легального сектора економіки спрямовується на розв'язання двох основних завдань. По-перше, забезпечити виживання підприємств, що працюють в рамках закону, та своєчасно сплачують податки. По-друге, відновити конкурентоспроможність таких підприємств на ринках, де процвітає тіньовий бізнес. Виходячи з цього, пропонуємо розглянути офіційний сектор економіки за допомогою матричної структури, що показана в таблиці 1.4.

На перетині окремих складових двох факторів сформувалися чотири квадранти, для кожного з яких приведені стратегічні вказівки, які необхідно брати до уваги при розробці програми стабільного та безпечного розвитку офіційного сектора економіки. Наприклад, поле “Сила і Можливості” передбачає сильні стратегії, які використовують легально діючі підприємства для реалізації можливостей, що з'явилися у зовнішньому середовищі; поле “Сила і Загрози” – стратегії, які використовують для усунення загроз, що можуть зашкодити; поле “Слабкість та Можливість” – стратегії, які дозволяють мінімізувати слабкі сторони підприємств, використовуючи можливості зовнішнього середовища; поле “Слабкість та Загрози” – стратегії, що мінімізують вплив слабких сторін та загроз, які з'явилися у зовнішньому середовищі офіційного сектора економіки, на подальший розвиток підприємств.

Таблиця 1.4

Матрична структура офіційного сектора економіки

		Стан зовнішнього середовища офіційного сектора економіки (державний сектор)	
		Можливості:	Загрози:
		1.Розширення асортименту 2.Розширення ринків збуту не лише в країнах СНД, але і в країнах заходу та сходу 3.Імідж як партнера	1. Удосконалення цінової політики країн конкурентів 2. Удосконалення системи стимулювання закордонних постачальників 3. Впровадження сучасних технологій переробки сировини в конкурентних країнах
Стан внутрішнього середовища офіційного сектора економіки (підприємницький сектор)	Сильні сторони:	Поле “Сила і Можливості” Розширення ринків збуту й асортименту продукції за рахунок можливості збереження і переробки продукції, підвищення її якості, раціональної організації закупівель; покращення іміджу, як партнера	Поле “Сила і Загрози” Удосконалення системи ціноутворення і стимулювання постачальників; впроваджувати нові сучасні технології переробки сировини.
	Слабкі сторони:	Поле “Слабкість та Можливість” Розширювати ринки збуту за рахунок підвищення рівня менеджменту, впровадження ефективної маркетингової політики, покращення фінансової діяльності, задіяти всі виробничі потужності організації	Поле “Слабкість та Загроза” На базі ефективності загального і фінансового менеджменту впровадити гнучку систему ціноутворення і матеріального стимулювання постачальників; покращити рівень кадрового потенціалу організації

Здійснюючи аналіз середовища діяльності легальних організацій, слід відмітити, що можливості й загрози можуть переходити в свою протилежність або взаємодіяти. Тобто не реалізована можливість

може стати загрозою, якщо її використає тіньовий конкурент, або, навпаки, заздалегідь помічена загроза може створити для легально діючого підприємства додаткову перевагу тоді, коли конкуренти її не усунули.

Така взаємодія між тіньовим та офіційним секторами дає підстави вважати, що нелегальна економіка має свої напрями впливу стабілізуючого характеру на економіку. До них можна віднести: формування більш ефективних форм економічної діяльності, які забезпечують виживання господарюючих суб'єктів в прихованих ситуаціях; створення в діяльності традиційних сфер нових ринкових ніш в період спаду офіційної економіки і падіння рівня життя населення; формування недержавної фінансової бази для вирішення соціальних завдань.

Стабілізуюча роль тіньового сектора зумовлена тим, що традиційні робочі місця в офіційному секторі економіки, (на першому етапі економічних реформ) перестали забезпечувати доходами українців. В зв'язку з цим вони шукали і шукають нову основну і додаткову зайнятість в тіньовому секторі економіки України.

Нелегальний сектор економіки забезпечував більшу частину українців потрібними товарами та послугами. Без нього життєвий рівень в країні був би ще нижчим. Як бачимо, з тіньовим сектором економіки пов'язане певне економічне зростання.

До основних дестабілізуючих напрямків впливу тіньового сектора на українське суспільство і офіційний сектор економіки відносяться:

- витіснення офіційних механізмів оподаткування і відповідно зниження обсягів сплачених податків;
- дезорганізація виробничих процесів в офіційному секторі економіки і перешкоди до створення нормально працюючих, "здорових" економічних організацій;
- посилення кримінальних ситуацій в суспільстві, які породжують багаточисленні конфлікти, що вирішуються із застосуванням насильницьких методів (здирицтво);
- розширення "розмитості" принципів соціальної поведінки, коли не працює механізм винагороди за відповідність соціальним нормам і покарання за їх порушення;
- втрату надходжень до бюджету, що руйнує здатність держави надавати основні державні послуги (освіта, охорона здоров'я) [56, с.28].

Головним знаряддям створення надійної системи протидії загрозам безпеці офіційного сектора економіки країни, наповнення функцій безпеки потенціалом захисту виступає розвиток регулятивної інфраструктури системи економічної безпеки. Регулятивна інфраструктура, взята у взаємодії її функціональних елементів,

утворює механізм забезпечення економічної безпеки. Таким чином, механізм забезпечення економічної безпеки офіційного сектора – це система організаційно-економічних та правових заходів щодо попередження та протидії загрозам економічній безпеці. Саме її головним призначенням, функцією є забезпечення такого стану функціонування економіки, який повинен характеризуватися збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та її економічне зростання [96, с.66].

Особливої уваги потребує висвітлення однієї з найбільш яскравих, негативних особливостей, яка притаманна вітчизняним процесам “тінізації”, що являє собою тісне і динамічне зрощування “тіньової” економіки і “тіньової” політики.

Досить ґрунтовний аналіз тенденцій ієрархічного структурування владних угруповань, діяльність яких спрямована на тіньовий перерозподіл підконтрольного їм економічного потенціалу країни, а також дослідження особливостей процесу зрощування “тіньової” економіки і “тіньової” політики був проведений фахівцями Інституту економічних реформ [89, с.40].

За цими дослідженнями зазначений процес вже пройшов наступні основні етапи. На першому етапі (1991-1993р.р.) відбулося зрощування офіційних і тіньових економічних відносин, що будувались за галузевою вертикаллю (міністерство - підприємство). На цій основі формувалися галузеві адміністративно-економічні групи (ГГ). З часом їх значення суттєво знизилося, що пов'язано із порівняльною доступністю цих структур для контролю з боку правоохоронних і податкових органів.

На другому етапі (1993-1994 р.р.) розбудова офіційних і тіньових відносин базувалася за регіональним принципом. В цей період навколо керівників регіональних державних структур на ґрунті спільних економічних і політичних інтересів представників держапарату і комерційних структур формувались могутні регіональні адміністративно-економічні групи (РГ). Паралельно із цим керівники центральних органів влади та їх оточення також створювали довірені комерційні структури, що функціонували, як і РГ, але вже в масштабах всієї держави. З'явилися центральні адміністративно-економічні групи (ЦГ).

На третьому етапі (1994-1996 р.р.) йшов процес формування структур з використанням іноземного капіталу, створювались іноземно орієнтовані адміністративно-економічні групи (ІОГ). На останньому етапі визначилась тенденція об'єднання інтересів та інфраструктури існуючих чи тільки створюваних ІОГ з галузевими, регіональними і центральними адміністративно-економічними групами [89, с.41]. На останньому етапі визначилась тенденція

об'єднання інтересів та інфраструктури існуючих чи тільки створюваних ІОГ з галузевими регіональними і центральними адміністративно-економічними групами.

Проаналізувавши етапи розвитку тіньового сектора економіки України, вважаємо, що з метою уникнення його подальшого розвитку та процвітання, дії уряду повинні спрямовуватися на взаємодію між тіньовим та легальним секторами таким чином, щоб легалізувати неофіційні капітали на користь офіційного сектора (наглядно дана взаємодія показана на рис.1.7).

Рис. 1.7. Взаємодія офіційного та тіньового секторів економіки

В тому числі іде мова про напрацювання своєрідних правил взаємодії тіньового сектора економіки і офіційної політики, що може призвести до зменшення криміналізації владних структур. Є необхідність у стратегічному наступі держави на тіньовий сектор, створенні нових правових, економічних і соціальних умов підприємництва в країні, які сприяли б прозорості дій економічних структур, їх зацікавленості в повній легалізації свого бізнесу.

В основу даного етапу розвитку нелегального сектора економіки повинно бути покладено взаємодію: спосіб виробництва – спосіб організації – спосіб державного регулювання – спосіб детінізації, без якої немає сенсу розглядати механізм даного циклу. Якщо ж такий механізм взаємодії присутній, то його можна вважати цілісно побудованим, і він здійснюватиме феноменальний вплив на легалізацію тіньового сектора економіки.

Критерії поділу економічного простору на офіційний та тіньовий є відносним і визначає тільки спрямування розвитку сегменту економічного простору, який знаходиться під впливом периферійної системи управління. Дана система є антагоністичною до інтересів централізованих систем управління [26, с.26]. Ще одним визначальним, структурно-функціональним елементом економічної системи (на етапі взаємодії тіньового сектора економіки з офіційним), який впливає на соціальну якість кризової економіки, на існування її форм (тіньовий сектор економіки) є система управління. Вона забезпечує поворот підпорядкованих їй ланок економіки, форм їх діяльності в певну соціальну якість. Ось чому велика кількість резервів боротьби з тіньовим сектором економіки закладена в сферу управління. Але, на жаль, сфера управління як на мікро-, так і на макрорівні частково корумпована, тому виникає потреба у всебічній взаємодії між тіньовими і офіційними структурами управління.

Взаємодія між цими секторами відбувається через складові елементів структури тіньового сектора економіки. До основних класифікацій взаємодії легального та неофіційного секторів економіки, на нашу думку, відносяться:

1. З точки зору об'єкта, взаємодія здійснюється через економічні відносини.

2. Виходячи із поставленої мети, взаємодія може бути: корисливою (отримання додаткових прибутків) та вимушеною (коли суб'єкти обох секторів економіки займаються нею тільки з метою вижити).

3. У залежності від відношення неофіційного сектора економіки до легального взаємодія може бути: неспівставною (даний вид діяльності заборонений і не має аналогій в легальному секторі економіки) та співставною (окремі види діяльності тіньового сектору мають аналоги в офіційному).

4. В залежності від тривалості здійснення взаємодія тіньового і офіційного секторів буває: короткостроковою; довгостроковою.

5. В залежності від соціально-економічних та економіко-правових наслідків взаємодія буває:

- антисоціальна;
- антиправова;
- позитивна або негативна.

6. Виходячи з рівня організованості взаємодії між тіньовим та офіційним секторами, існує: індивідуальна, групова, національна, регіональна, міжнародна.

7. З точки зору визначення законодавством покарання за участь у взаємодії між нелегальним та легальним секторами: кримінально-відповідальна; адміністративно-відповідальна; економічно-відповідальна; безкарна.

Взаємодія між тіншовим та офіційним сектором з метою легалізації залежить від загального стану державного апарату, управлінської системи на макрорівні, забезпечення її прозорості та стабільності [97, с.443]. Надзвичайно важливим є визначення системи горизонтальної координації (взаємодії державних органів, зв'язків із приватним сектором, громадськими організаціями тощо) та головних діючих осіб, відповідальних за легалізацію тіншового сектора економіки на основі взаємодії офіційного та неофіційного секторів.

Вважаємо, що обидва сектори економіки (офіційний і неофіційний) знаходяться в збалансованій взаємодії, тобто тіншова економіка розвивається, коли офіційна переживає застій (і, навпаки, іде на спад по мірі економічного підйому). В цілому економіка характеризується не тільки структурною трансформацією, але і загальною рівновагою.

На думку багатьох науковців, збільшення кількості податків та їх ріст не підривають економічної структури: ціновий механізм продовжує працювати, але при цьому змінюється співвідношення легального (законного) і тіншового (незаконного) секторів економіки, яке може потягнути за собою зниження економічної ефективності виробництва. Зміна податкових ставок міняє співвідношення цін легальної і тіншової праці, а також міжсекторний поділ трудових ресурсів.

Тіншований сектор економіки виконує функцію згладжування перепадів в економічній кон'юктурі за допомогою переливів ресурсів між легальним і нелегальним секторами; компенсує небажані соціальні витрати, в тому числі, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпечених верств населення, зменшуючи тим самим соціальну напругу.

Тіншові капітали виступають одним із основних джерел інвестицій у національну економіку шляхом їх неофіційної легалізації. Такі капітали є необхідною складовою виробничого процесу більшості суб'єктів економічної діяльності України.

Однак не можна не погодитися, що в цілому вплив тіншового сектора економіки на суспільство є більше негативним, чим позитивним. З одного боку, відбувається антисоціальний перерозподіл доходів суспільства на користь відносно малої кількості привілеєгованих груп (бюрократів, мафії), зменшення добробуту суспільства в цілому. З іншої сторони, руйнується система централізованого управління економікою:

- приписки створюють несправедливе відчуття благополуччя;
- "тіншова" зайнятість приводить до того, що зусилля влади (уряду) по створенню нових робочих місць веде не до зниження уявного безробіття, а до зростання інфляції;

- ухилення від сплати податків з боку тих, хто діє у секторі тіньової економіки, призводить до зростання податкового тиску на підприємства, які залишилися в офіційному секторі, позбавляє їх можливості проводити капіталовкладення і зростання;

- подальша втрата податкових надходжень сприяє дефіциту бюджету, що, в свою чергу, призводить до загострення фінансової та економічної кризи;

- тіньовий сектор економіки сприяє беззаконню.

Варналій З.С. вказує на наступні негативні наслідки тінізації для офіційного сектора економіки:

- держава втрачає податкові надходження до бюджету, якщо грошові кошти не враховуються і не оподатковуються, що ускладнює виконання фінансових зобов'язань держави;

- недовіра управлінських рішень. Тобто, якщо говориться про офіційні дані, то треба робити відповідний коефіцієнт кореляції;

- скорочення внутрішніх інвестиційних ресурсів;

- зростання криміналізації суспільства, через збільшення кількості економічних злочинів [73, с.14-15].

Існування великого державного боргу, який погашається в основному за рахунок податків, підриває економіку держави. Це відбувається тому, що відношення процентних платежів до розміру ВВП показує той рівень оподаткування, який необхідний для виплати процентів за борги.

Що стосується фіскальної політики, то вона ніяк не заохочує інвестиційні процеси, тому зменшуються стимули до збільшення виробничих інвестицій. У цьому випадку поширення тіньового сектора відбувається в основному, за рахунок “затінення” офіційного (див. рис.1.7). Тоді можна спостерігати взаємну дифузію, взаємодоповнення офіційного та тіньового секторів економіки на основі їх взаємодії. Офіційна економічна діяльність стане неконкурентоспроможною без використання тіньових форм її забезпечення.

Таким чином, розвиток будь-яких форм тіньового сектора економіки призводить до підриву господарської етики і росту правового нігілізму, а якщо ці тенденції заходять занадто далеко, суспільство починає втрачати будь-яку уяву про загальноприйняті “правила гри”.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ОФІЦІЙНОГО ТА ТІНЬОВОГО СЕКТОРІВ

2.1. Соціально-економічні зв'язки держави та суб'єктів господарювання

Існує поширене уявлення про ринкову економіку як про систему, що переважно (а в багатьох випадках виключно) регулюється ринковими механізмами. Але досвід більшості країн-лідерів світового ринку спростовує це твердження.

В розвинутій ринковій економіці держава відіграє одну з провідних ролей і її вплив на економічну систему постійно посилюється. Цілком очевидно, що роль держави в економічних системах не є статичною. Вона змінюється (та інколи суттєво) з плином часу [98, с.29].

Що стосується нашої країни, то на сьогодні структурна переорієнтація економіки України є одним з найважливіших питань сучасної економічної політики, важливим компонентом і водночас вирішальним фактором успішності трансформаційних процесів перехідного періоду на шляху до ринкової економіки [99, с.202]. Трансформація при цьому, визначається як процес заміни конституюючих ознак одного господарського порядку подібними ознаками іншого порядку, наслідком чого є докорінне перетворення економічної системи в цілому [100, с.47].

Суть структурної переорієнтації економіки України полягає в її багатовекторності, тісному зв'язку з комплексом інституційних реформ. Насамперед, йдеться про здійснення адміністративної реформи; підтримки підприємництва; проведення податкової, бюджетної реформ; формування законодавчої стратегії, спрямованої на обмеження "тінізації" економіки України (політика детінізації); вжиття заходів щодо широкомасштабної дерегуляції всіх сфер ділової активності [101, с.47].

Подолання кризових явищ в економіці України, гарантування економічної безпеки в процесі ринкових перетворень сьогодні пов'язують з розробкою комплексу соціально-економічних та правових засобів впливу на тіньовий сектор економіки. Неофіційний сектор економіки за різними підрахунками давав заробіток (в різній формі) більш, ніж 8 мільйонам чоловік в Україні [86, с.40]. Існування режимів звільнення від оподаткування в Україні веде не тільки до

прямих втрат бюджету, а й створює в країні офшорні зони, через які уникнути сплати податку може будь-який суб'єкт оподаткування.

Про масштаби використання тіньових схем переконливо свідчать дані 2005 року. Якщо в 2004 році при зростанні ВВП на 12,1% приріст доходів загального фонду державного бюджету становив 9,5 млрд. грн., то у 2005 році при зростанні ВВП на 2,6% отримано збільшення надходжень на 32,6 млрд. грн. (у 3,4 раза більше). Унікальний результат отримано по податку на додану вартість. Його надходження збільшено з 16,7 до 33,8 млрд. грн. або більше, ніж удвічі. І це при повному виконанні плану відшкодування ПДВ. За один 2005 рік зібрано більше половини всього ПДВ, яке надійшло у бюджет за попередні п'ять років (2000-2004 рр.) [102, с.6]. Очевидно, що за звичайних умов досягнути такого зростання доходів нереально. Це стало можливо завдяки перекриттю різних схем уникнення від оподаткування (податкові пільги, можливості необґрунтованого страхування, “експорту повітря” та пов'язаного з ним відшкодування ПДВ, заниження митної вартості імпортованих товарів тощо).

Закриття різноманітних тіньових схем дозволило не тільки усунути критичну розбалансованість бюджету, а й отримати значний додатковий фінансовий ресурс для здійснення серйозних кроків у подоланні бідності. Нагадаємо, що мінімальна заробітна плата зростає, збільшено допомогу при народжуванні дитини, допомогу дітям-сиротам, дітям інвалідам. Ліквідовано зрівнялівку у виплаті пенсії. Підвищено пенсійне забезпечення військових. Зрозуміло, що раніше багатомільярдні суми цих коштів не потрапляли простим громадянам України [102, с.6].

За розрахунками Міністерства фінансів, відновлення податкових пільг призведе до втрат доходів бюджету на суму 12,5 млрд. грн. Буде завдано серйозного удару по багатьох інших соціальних програмах. Відновлення схем уникнення від оподаткування через звільнення окремих суб'єктів господарювання від податків не сприяє розвитку економіки України. Не покращує економічного розвитку ситуація, коли пенсіонер вчасно не отримує пенсію, а вчитель, лікар, менеджер – заробітну плату, чи коли бюджет не може розрахуватися за виконані суб'єктами господарювання роботи або надані послуги [103, с.176].

Отже, відновлення режимів звільнення від оподаткування призведе до критичного розбалансування бюджету, завдасть удару по багатьох соціальних програмах, створить загрозу серйозної фінансової дестабілізації країни.

Розширення меж тіньового сектору, а також все більше його “зрощення” з легальним, викликає ряд негативних соціальних явищ, а саме:

- зниження рівня управління економікою;

- зростання необґрунтованої диференціації рівнів життя населення;

- падіння моралі, правовий нігілізм та інше.

Але це лише одна проблема. Друга ж полягає в тому, що в ринкових системах тіньовий сектор економіки вважається своєрідним економічним стабілізатором (наприклад, у Німеччині тіньовий сектор оцінюється приблизно в 20-25% ВВП в товарному вираженні, в Швейцарії – менше 10%) [104, с.8]. Володіючи високою гнучкістю і динамічністю, вона здатна швидко заповнювати економічні ніші, які створюються внаслідок різних процесів, а це в свою чергу дає стабільність всьому народногосподарському комплексу.

На практиці відбувається так, що в умовах ринку продукція реалізується за більш низькими цінами. Це буває вигідно виробникам і споживачам. Досвід показує, що зростання податків призводить до втрати бажання підприємців працювати в легальному секторі економіки. Тому вони знаходять нові методи ухиляння від оподаткування. Споживач же намагається отримати більш дешеві та якісні товари і послуги. Беззаперечний і той факт, що свою вигоду мають і наймані працівники, приховуючи від оподаткування свої доходи [103, с.176].

В цілому, чим більше людей ухиляється від сплати податків, тим сильніший вплив на інших платників, серед яких, появляється більше бажаючих сховатися в “тінь” і знайти там додатковий заробіток. Так виникає замкнуте коло, розірвати яке поки що не вдається. Ухилення від сплати податків набуває масового характеру в Україні, що з року в рік викликає практично “обвальне” невиконання показників дохідної частини бюджету зі всіма витікаючими звідси наслідками [86, с.40].

Зрозуміло, що ні законодавчі акти, ні, тим більш, моральні і патріотичні заклики не в змозі в повному обсязі запобігти поширенню тіньового сектора економіки. На нашу думку, вплинути на масштаби, джерела тіньового сектора можна через регулювання економічної взаємодії держави і суб'єктів підприємництва.

Взаємодія підприємства і держави являє собою систему суспільних відносин між структурами політичної та господарської влади з приводу використання ними у своїх специфічних інтересах усієї сукупності економічних ресурсів суспільства [105, с.24; 96, с. 219].

Сутність взаємодії підприємницьких структур, з одного боку, та органів державної та муніципальної влади й управління, - з іншого, полягає в узгодженні, своєрідній інтеграції дій політичної і господарської влади. Ця взаємодія відбувається на основі консенсусу економічних інтересів сторін з метою найефективнішої реалізації специфічних функцій кожної із них, досягнення їх стратегічних цілей і

розв'язання завдань тактичного характеру. Результатом цього є забезпечення стабільності економічного і соціального розвитку країн в цілому. Зміст процесу такої взаємодії - знаходити свій прояв у створенні механізму функціонування і розвитку, відборі найприйнятніших форм і методів цієї взаємодії, конкретних технологій їх реалізації [106, с.196].

Підприємства можуть розпоряджатися власними, орендованими, позиченими, отриманими в користування та іншими підконтрольними економічними ресурсами. Вони здійснюють їх ефективне комбінування і вибір сфери використання, реалізуюче основну свою виробничу функцію – максимізація прибутку. Але, під час реалізації даної функції вони об'єктивно (незалежно від своєї волі та бажання) виконують багато суспільних функцій, які збігаються з функціями держави.

Держава, маючи на меті ефективну і повну реалізацію своїх цілей та інтересів, розпоряджаючись значними економічними ресурсами, також зацікавлена в їх збільшенні за рахунок залучення економічних ресурсів приватного підприємництва. Мається на увазі максимізація або оптимізація частки ресурсів, яка працює на суспільство.

Розширення кола суспільно-економічних функцій підприємництва є метою взаємодії з боку держави. Це може досягатися, по-перше, за допомогою законодавчо-регламентованих інструментів з метою реалізації державою соціальних функцій переважно в місцях “збоїв” ринкового саморегулювання. По-друге, досягається непрямым шляхом за допомогою формування державними структурами ефективного мотиваційного механізму, що стимулює підприємницьку діяльність у даному напрямі.

Дії держави ні в якому разі не повинні гальмувати підприємницьку активність. Вони повинні забезпечувати достатню, економічну свободу для організацій та фірм. Якщо цього не дотримуватися, то держава позбавить себе відповідних фінансових надходжень.

Основною метою конструктивної взаємодії владних державних і підприємницьких структур є визначення допустимого оптимуму коридору економічної свободи та максимальне умонтування механізму ринкового саморегулювання до структури реалізації функцій держави. Підприємництво в свою чергу зацікавлене в залученні фінансового, науково-технічного, інформаційного потенціалу, зовнішніх і внутрішніх політичних можливостей, якими володіє сучасна держава. Ефективними засобами підключення цих суспільних за своїм характером економічних ресурсів може бути конструктивний діалог між державою і бізнесом.

Механізм соціально-економічної взаємодії держави і суб'єктів господарювання виступає як сукупність методів і принципів, правових та економічних форм і технологій, організаційних структур, в межах і за допомогою яких будуються відносини між політичною та господарською владою в країні.

Даний механізм взаємодії являє собою визначені форми економічних відносин. Вони встановлюються між суспільством (в особі виконавчої та законодавчої влади на державному, регіональному, муніципальному рівнях її здійснення) і підприємництвом як основної рушійної сили ринкового господарства в процесі функціонування і розвитку національної економіки. Досить вагоме значення, з цієї точки зору, мають правові норми. Дані норми регламентують організаційно-правові, майнові, фіскальні, організаційно-господарські і трудові відносини.

Характерними рисами взаємодії підприємства і держави є: легітимність суб'єктів взаємодії; забезпечення консенсусу економічних і соціальних інтересів взаємодіючих сторін; наявність чинного мотиваційного механізму взаємодії.

Важливими характеристиками є також двостороння морально-етична, матеріальна, судова, адміністративна відповідальність сторін, що регламентується відповідним законодавством; збалансованість дії механізмів ринкового саморегулювання і державного впливу на функціонування і розвиток економічних і соціальних процесів; націленість на ефективне використання всіх економічних ресурсів національної економіки з метою її стійкого зростання і соціального прогресу всього суспільства [106, с.198].

Механізм взаємодії державних та підприємницьких структур є досить динамічним. Він може вдосконалюватись та змінюватись під впливом розвитку продуктивних сил суспільства, технологічних засобів виробництва і соціально-економічних відносин.

Взаємодія владних структур та суб'єктів господарювання здійснюється за допомогою якісно визначених методів, таких як:

- взаємовигідне соціально-економічне співробітництво;
- конструктивний діалог з метою досягнення консенсусу;
- корупція;
- лобіювання [106, с.199; 107, с.218].

Перші два методи за своєю суттю є цілеспрямованими, в основному допускають узгодження інтересів кожної з сторін. Така взаємодія здійснюється як в інтересах підприємництва в цілому, так і його окремих частин, що діють (наприклад, у видобувних галузях промисловості).

При взаємодії держави та суб'єктів господарювання можуть використовуватися і конкретні форми лобіювання. Іноді це тиск значних бізнесових структур на урядові структури, їх певні кола. В

деяких випадках може застосовуватися практика лобіювання та діяльність так званих груп тиску різних загальнонаціональних спілок підприємців, що мають на меті реалізувати власні інтереси через законодавчу діяльність.

У взаємодії з суб'єктами господарювання пряме державне адміністрування здійснюється як за рахунок активної участі держави в економіці, так і навпаки. Ретроспективний аналіз показує, що пряме державне адміністрування було зумовлене об'єктивними причинами, відсутністю достатньо дійового інституту підприємництва. Але будь-які подальші заходи урядів, без конструктивної взаємодії (діалогу з підприємницьким сектором) навряд чи потрібні.

Пряме державне адміністрування може проводитися як з урахуванням загальнодержавних та національних інтересів, так і інтересів окремих міністерств, відомств, регіонів. Що стосується регіонів України, то тут можна зустрітися з широкою практикою ще “застійного періоду” - відомством як формами адміністрування державних структур. Фактично йде мова про практику лобіювання і дій груп тиску, але вже з боку відомств та регіонів.

Невід'ємним атрибутом ринкової економіки, в якій функціональні ролі держави і господарських структур розходяться, є взаємовигідне економічне співробітництво. За таких умов держава може повноцінно виконувати свої функції лише на основі принципів взаємовигідності.

До найбільш доцільних форм реалізації принципів взаємодії можна віднести: участь підприємницьких структур у різних інвестиційних проектах місцевого та державного значення; оренда, концесія та інші форми використання державної і муніципальної власності; спільне приватно-державне підприємництво; державні і муніципальні замовлення на виробництво товарів і послуг у підприємницькому секторі економіки, що здійснюються в рамках державної контрактної системи.

З точки зору цілей суспільства й досягнення їх на загальнонаціональному рівні найбільший інтерес викликає метод взаємодії за допомогою конструктивного діалогу між державними і підприємницькими структурами. Це відбувається активним підключенням до діалогу інших громадських інститутів: профспілок, рухів, партій, громадських об'єднань. Даний метод реалізується у вигляді різних форм соціального партнерства, а також форм лобістської діяльності, до яких, належать напівдержавні консультативні і експертні ради, комісії, комітети й робочі групи. До їхніх обов'язків відноситься: розробка і реалізація державної фінансової, структурної, промислової, соціальної, зовнішньоекономічної політики; формування нормативно-правової бази підприємницької діяльності.

Форми взаємодії держави і суб'єктів господарювання розкривають внутрішній зміст реалізації кожного з методів такої взаємодії. Наприклад, адміністрування, як метод взаємодії, може виявлятися в етатизмі та тоталітаризмі, що призводить до “паралічу” державної влади і реальних можливостей її значного впливу на функціонування і розвиток соціально-економічних процесів. Це проявляється також у зміні акцентів участі держави в господарських процесах з функцій управління на функції регулювання, координування, у протекціонізмі щодо одних підприємців за рахунок обмеження інтересів інших.

Лобіювання, здійснюється за допомогою тиску на органи виконавчої та законодавчої влади. Воно може набувати форм консультування, інформування, погрозу, шантажу, фінансування виборчих компаній, організації чи провокування страйків, призначення відставних державних чиновників на високооплачувані посади в комерційних структурах і т. д.

Взаємовигідне економічне співробітництво здійснюється у формі:

- змішаного приватно-державного підприємництва;
- участі підприємницьких структур у реалізації державних програм і проектів науково-технічного, соціального, зовнішньоекономічного характеру;
- у межах та за допомогою державної контрактної системи.

Всі вище названі форми взаємодії відрізняються одна від одної з погляду їх реалізації у суспільній практиці. Кожний із можливих варіантів характеризується своєю технологією реалізації. Наприклад, лобіювання як метод взаємодії, може здійснюватися в різних формах. Але кожна з цих форм реалізується на основі специфічного сценарію. Даний сценарій враховує всі аспекти предмета й об'єкта лобіювання. Так, лобіюванням в Україні є пільговий режим для підприємств з іноземними інвестиціями. Ця форма лобіювання призводить до значних втрат бюджету. Тому питання про вдосконалення державного регулювання діяльності підприємств з іноземними інвестиціями може вирішуватися на основі раціонального балансу інтересів інвестора і держави.

Структури, що користуються пільгами, маючи в своєму розпорядженні значні кошти, створюють у Верховній Раді своє лобі. Це дає їм можливість кожного разу слухання в парламенті завершувати на свою користь. Для середнього, малого та монополізованого бізнесу єдиним каналом лобіювання є галузеві й регіональні спілки, загальнонаціональні об'єднання підприємців. Саме вони можуть виражати їх консолідований інтерес і виступати як головний суб'єкт взаємодії з владними структурами. З проведеного аналізу слідує, що домінуючими суб'єктами лобіювання можуть бути

структури, що володіють достатньо потужним потенціалом власної і додаткової господарської влади.

Тіньовий сектор економіки, не маючи соціально-економічних зобов'язань, суспільно-політичного навантаження, отримані від своєї діяльності надприбутки спрямовує не на розширення виробництва, а на лобіювання власних інтересів. Тому бізнес іде у владу. Бізнесмени звикли бути в “тіні”, вони створюють тіньові умови для економічної діяльності й не прагнуть вкладати свої приховані капітали в офіційний сектор економіки.

Разом з тим, вони отримуючи політичну підтримку, беручи участь у законотворчості через лобіювання власних інтересів, прагнуть “відмивати брудні” гроші й вкладати їх в офіційний сектор економіки з метою отримати прибутки. Тому нечесно отримані та приховані гроші “відмиваються” через відкриті економічні зони, через офшори з-за кордону. Повертаються вітчизняні гроші, отримані у тіньовому бізнесі та вкладаються в офіційний сектор економіки під виглядом іноземних інвестицій [75, с.105].

В соціальній сфері взаємодія, перш за все, охоплює: створення системи підготовки й навчання кадрів підприємців; побудову раціональної соціальної інфраструктури; розвиток, функціонування та формування системи соціального партнерства, що враховує національні й історичні особливості розвитку нашої країни.

Від цілої низки факторів залежать масштаби, полярність, щільність поля взаємодії суб'єктів господарювання та владних структур. При умові тотального одержавлення економіки та заперечення приватної власності на засоби виробництва, проаналізоване поле взаємодії у своєму позитивному значенні взагалі відсутнє. Діяльність суб'єктів господарювання здійснюється в нелегальній, тіньовій формі, саме тому взаємодія з владними державними структурами будується лише на нелегальній, позаофіційній основі.

Кардинально змінює ситуацію соціально-політична орієнтація держави та її владних структур на формування економіки ринкового типу. В ринковій економіці суб'єктом господарської влади виступає підприємець. Держава, як головний суб'єкт політичної влади є об'єктивно зацікавлена у взаємодії з підприємцем. На такій основі виникає переплетіння інтересів суб'єктів господарювання та владних структур, внаслідок чого формується легальне поле їх взаємодії.

У деяких сегментах дане поле змінює свою позитивну полярність на негативну й стає тіньовим. Це свідчить про те, що вирішуються проблеми й реалізуються соціально-економічні інтереси не держави, суспільства та підприємництва, а конкретних державних, муніципальних чиновників і підприємців, їх корумпованих, злочинних угруповань. Фірма (підприємство) у даній ситуації вирішує свої

проблеми, але, як правило, з великими втратами як для себе, так і для суспільства.

Логічно зумовлюють кількісну та якісну характеристику суб'єктів даної взаємодії специфіка та особливості методів і форм взаємодії. З боку владних структур, які наділені відповідними повноваженнями можуть виступати практично всі органи влади і управління місцевого та регіонального рівнів. У нормотворчій діяльності з боку владних структур беруть участь органи законодавчої влади відповідного рівня.

Формування та реалізація соціальної й економічної політики, розміщення державного замовлення в підприємницькому секторі економіки, відбувається органами виконавчої влади регіонального, державного та місцевого значення. Часто дану функцію виконують окремі державні чиновники, які мають відповідні повноваження та створюють реальні можливості для прийняття суб'єктивних рішень у взаємодії з підприємницькими структурами.

Суб'єктами взаємодії з владними державними структурами з боку українського підприємництва виступають, різного роду об'єднання підприємців, які організовані на галузевій чи регіональній основі, великі корпоративні структури.

У взаємовигідному економічному співробітництві, яке здійснюється в межах змішаного приватно-державного підприємництва, повновладними суб'єктами взаємодії виступають суб'єкти господарювання. Кожний з них має право приймати рішення, пов'язані з економічною доцільністю своєї участі в тих чи інших формах господарської взаємодії з державними структурами. Умови такої взаємодії визначаються в їх діалозі.

Отже, всі методи взаємодії суб'єктів господарювання з державою допускають наявність достатнього потенціалу господарської влади в суб'єктів взаємодії з боку господарських структур. Ось чому, головними суб'єктами взаємодії з державними структурами виступають значні господарські асоціації. Ця взаємодія виходить за рамки офіційної системи представництва інтересів [106, с.205].

Найбільш значимі взаємовідносини переміщуються в більш вузький соціальний простір, вільний від інституціональних обмежень. Головним суб'єктом взаємодії в такому випадку стає еліта, а центральне місце в ньому посідають неформальні зв'язки на вищому рівні.

Цікавим поглядом на проблему тіньового сектора економіки є робота російського економіста [108, с.433], в якій побудована модель взаємодії тіньового та офіційного секторів економіки. Дана взаємодія підтверджує та доводить існування позитивних і негативних дій, зв'язків між державою та підприємницьким сектором.

При практичному застосуванні моделі всі постсоціалістичні країни Східної Європи та СНД діляться на дві категорії: R та L. До першої належать країни зі значними природними ресурсами. Вони віддають перевагу розвитку експортно-орієнтованих виробництв з незначним рівнем переробки сировини (Україна, Росія, Білорусія, Румунія та інші). Друга категорія (Угорщина, Чехія, Польща та інші) – це відносно бідні на природні ресурси країни. Для економіки L країн частка тіньової економіки зменшується з часом при використанні значних заходів – зменшення податкового тиску, збільшення каральних функцій за ухилення від сплати податків. Країнам R категорії притаманне стале зростання обсягів тіньового сектора економіки.

Можливість отримання значної ренти з видобутку та експлуатації природних ресурсів призводить до переважання експортно-орієнтованого сектора економіки (зниження податкового тиску на гірничо-металургійний комплекс в Україні) [108, с.440]. Такий напрям розвитку окремих галузей економіки, підпорядкований світовому, суттєво не впливає на розвиток країни взагалі.

Вважаючи, що виробничі функції як офіційного, так і тіньового секторів економіки, є функцією Кобба-Дугласа, будуються моделі взаємодії тіньового та офіційного секторів економік типу R та L. Доводить, що для L економіки динаміка відкритого (офіційного) та тіньового секторів знаходиться в оберненій залежності. Тобто при зростанні обсягів виробництва відкритого сектору зменшуються обсяги тіньового і навпаки. Зростання тіньового сектора економіки очікується, якщо основний податковий тиск лягає на відкритий сектор економіки, а санкції за відхилення від сплати податків малі.

Розглянуто макроекономічну структуру економіки R-типу, для якої характерний взаємозв'язок та взаємодія таких секторів виробництва: сектора природних монополій, який працює на внутрішньому ринку (ПМ), підприємства, які працюють переважно для внутрішнього ринку (ПВР), експортно-орієнтовані сектори економіки (ЕСЕ) та підприємства тіньового сектору економіки (ПТЕ). Принципова схема економічної взаємодії показана на рисунку 2.1.

Дохід тіньового сектору економіки складається не тільки з доходу від тіньового виробництва та послуг населення, а головним чином, завдяки фінансовому посередництву. У найбільш незначних умовах працює сектор економіки, спрямований на задоволення потреб населення країни. З одного боку, його розвиток гальмує недостатня потужність внутрішнього ринку. З іншого – для досягнення конкурентоспроможності цих підприємств потрібні значні зовнішні інвестиції.

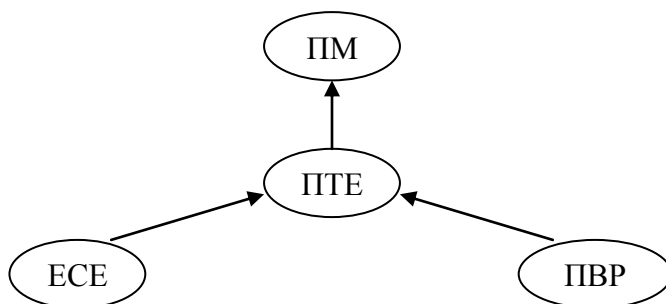

Рис. 2.1. Принципова схема взаємодії чотирисекторової економіки [108, с.433]

Сьогодні в Україні, утвердився олігархічний тип узгодження інтересів. Окремі сегменти влади і пов'язані з нею бюрократичні кола почали зростатися з бізнесовими колами. Це стосується також практики становлення, функціонування і розвитку фінансово – промислових груп в Україні (ФПГУ). Вони розвивалися на фоні соціально-економічної трансформації суб'єктів колишньої державної економіки.

Відповідальні керівники міністерств, експертних комісій та інших державних органів, впливаючи на формування і склад фінансово-промислових груп, вважають основною своєю функцією захист тих, кого вони повинні були б контролювати. Успішно пройшовши урядову експертизу, претенденти отримували адміністративну й фінансову незалежність, сприймаючи відповідні державні структури як своїх опікунів. Це призвело до того, що їхній “приятельський” тип відносин скоротив дистанцію між фінансово-промисловим капіталом та адміністрацією держапарату. Відносини між ними персоніфікувалися.

Перебування під відомчим “дахом” було основою зрощування частини банкірів, директорів промислових корпорацій та процвітання приватних підприємців з окремими сегментами політичних і бюрократичних кіл. Саме в процесі постійної міграції представників бізнесу, політичної сфери та держапарату формувалося ядро правлячого блоку. В ньому всі угруповання щільно зв'язані один з одним. Існування олігархічної групи та зосередження в ній політичної, економічної влади є серйозною загрозою перспективам взаємодії підприємницьких і державних владних структур та суспільному розвитку.

Верхівка консолідованої економічної еліти не зацікавлена в корпоративних формах самоорганізації. Представники такої еліти

включені до неформальної системи зв'язків з державними структурами. Це так зване внутрішнє лобі, яке є складовою управлінських структур, що інтегрувалося з ними. Потреба в самоорганізації і створенні представництва виникає в таких структурах лише тоді, коли відбувається “відключення” від системи неформальних взаємовідносин чи виникає реальна небезпека такого розвитку події.

Зупинимося на розгляді основних схем, з елементами тіньової економічної діяльності, що характерні для різних її сегментів. В залежності від складу учасників всі тіньові операції, зв'язки та взаємодії можна поділити на слідуючі групи: адміністративні, господарські, цивільні, адміністративно-господарські, адміністративно-цивільні, господарсько-цивільні [21, с.71].

Адміністративні тіньові операції здійснюються між різними працівниками держапарату (наприклад, купівля посад чи просування по службі). Господарські тіньові операції відбуваються між господарськими структурами (наприклад, продаж неврахованого товару одного підприємства іншому). Цивільні тіньові операції виникають виключно між громадянами без участі юридичних осіб (наприклад, вилучення кримінальними елементами у громадян матеріальних цінностей насильницьким чи шахрайським способом).

Господарсько-цивільні тіньові відносини відбуваються між підприємствами та громадянами (наприклад, виплата найманим робітникам неофіційної заробітної плати). Адміністративно-цивільні тіньові операції здійснюються між працівниками держустанов та громадянами (наприклад, корупційні зв'язки та виконані на їхній основі тіньові операції між державними службовцями і громадянами при отриманні пільг).

За умов, коли регуляторна політика держави йде всупереч з інтересами цілих груп економічних суб'єктів, тіньовий сектор економіки поширюється на галузі та сфери діяльності і набуває масового прояву. Економічні суб'єкти, керуючись власними інтересами, ведуть пошук більш сприятливих шляхів використання доступних їм ресурсів, в тому числі – виходячи за межі чинного законодавства, а також знаходячи “прогалини” в ньому. Це спонукає їх до встановлення нових правил здійснення господарських операцій, в яких регулююча та контролююча роль держави поступово заміщується неформальними угодами між ними [41, с.49].

Тіньові операції можуть проходити на основі схем, що передбачають наявність складних комбінацій з участю різних суб'єктів і об'єктів тіньової економічної діяльності (підприємств, громадян, державних установ) [109, с.127]. Тіньову комбінацію будь-якої складності можна поділити на операційні ланки (елементи), що включають перераховані вище зв'язки. Для здійснення тіньових

операцій можуть використовуватися юридичні реквізити, різного роду нормативні та законодавчі акти, договірні відносини з участю суб'єктів господарської діяльності та державних установ. Але все це лише інструментарій для реалізації економічних інтересів конкретних фізичних осіб, які є одержувачами, власниками чи розпорядниками тіньових прибутків і доходів [21, с.72].

Розглянемо, як це діє на прикладі принципів схем: вексельно-бартерних операцій, взаємозаліку, конвертації через поточні рахунки фізичних осіб, роздрібного продавця та продавця цінних паперів (додатки И, К, Л, М, Н, П).

На всіх запропонованих нами для аналізу схемах задіяні офшорні компанії (агенти). Останнім часом “офшорна тема” стала дуже популярною не тільки в Україні, а й в країнах Західної Європи та США. Офшор в країнах з перехідною економікою як інструмент, що акумулює кошти, виведені з-під податкового тиску і контролю, для подальшого реінвестування в свої підприємства. Використання офшорних компаній у бізнесі є повністю легальною діяльністю, оскільки не заборонені в Україні.

В офшорних зонах гарантується високий рівень банківської та комерційної таємниці, лояльність державного регулювання, анонімність реальних власників фірми, яка забезпечує можливість тестового управління акціями офшорної компанії за допомогою місцевих номінальних володарів (це і є одна з форм “заангажованості угод”).

Пільговий режим офшорних зон характеризується в Україні відсутністю валютних обмежень, митних зборів, вільним вивозом прибутків, низьким рівнем статутного капіталу, до того ж статутний капіталу [110, с.12].

Регулярний та широкомасштабний відплив капіталів за кордон з використанням фіктивних розрахункових фінансових схем переріс проблему загальнодержавного значення [111, с.56].

Основними виконавцями при здійсненні вексельно-бартерної схеми можуть бути: вексельний центр, який має право працювати з цінними паперами; офшорна компанія; трейдери, які поставляють енергоносії споживачам за живі гроші; фірма-резидент; енергетична компанія, яка володіє правом розподілу постачань енергоносіїв під гарантії держави (див. додаток Ж).

Енергетична компанія (акціонерне товариство), фірма-посередник, вексельний центр і трейдер пов'язані угодою про спільну діяльність, яка не включає бартерний розрахунок.

На першому етапі енергетична компанія поставляє енергоносії трейдерам, що розраховуються простими неавальованими векселями. Реалізується продаж енергоносіїв споживачам за “живі” гроші, які акумулюються на рахунок трейдерів. Трейдери закуповують на

виручені гроші матеріали у посередницької фірми, резидент якої знаходиться за кордоном.

На наступному етапі трейдери постачають продукцію енергетичній компанії, що розраховується за них векселями на суму, рівну вартості реалізованих енергоносіїв. Основні маніпуляції з векселями відбуваються в утвореному вексельному центрі. Даний центр займає ключову позицію в проведенні операції.

Суть операції полягає в тому, що енергетична компанія продає вексельному центру векселі трейдерів за поставлені їм енергоносії і погашає свій вексель за продукцію. В свою чергу трейдери продають центру векселі енергетичної компанії за продані товари і погашають свій вексель за енергоносії. Обидві суми є рівнозначними, а операції відбуваються одночасно (протягом 1-2 днів).

Результатом проведеної операції у такий спосіб є: по-перше, те, що основна величина прибутку за поставлені енергоносії перераховується за кордон. По-друге, трейдери розраховуються за енергоносії, що надійшли за допомогою бартеру та одержують прибуток на різниці цін енергоносіїв і матеріалів. По-третє, фірма-посередник сплачує податок тільки з комісійних від проведеної операції. По-четверте, вексельний центр отримує прибуток за проведення операції з цінними паперами. По-п'яте, енергетична компанія отримує матеріали за реалізовані енергоносії, при цьому "живі" гроші відсутні.

Борги і збитки при проведенні даної операції осідають на бюджеті держави і кваліфікуються як державний борг, тому що постачання енергоносіїв з-за кордону відбуваються під прямі гарантії держави. Результатом таких дій є заборгованість енергетичної компанії перед бюджетом та борг перед іноземними постачальниками енергоносіїв, що може погашатися взаємозаліком, продукцією заводів, сільгосппродукцією, акціями державних підприємств і т. ін.

Принципову схему взаємозаліку, метою якої є виведення прибутку з-під контролю податкових органів України, отримання безпроцентного кредиту та особисті грошові вигоди всіх ключових учасників угоди розкриває додаток И. Основними виконавцями при реалізації даної схеми є: газпром Росії; закрите відомство (наприклад, Міноборони); компанія-резидент, що знаходиться в офшорній зоні; енергетична компанія України (оптовий трейдер); компанія-агент, яка знаходиться за кордоном і має в Україні свого представника без оформлення юридичного статусу (додаток К).

Аналізуючи схему, слід відмітити, що на першому етапі компанія-резидент, яка знаходиться в офшорній зоні, укладає угоду з компанією-агентом і дає доручення від свого імені укласти агентську угоду оптовим трейдером на купівлю газу у Газпрому Росії, продати

цей газ кінцевим користувачам. Результатом є отримання “живих” грошей на рахунку оптового трейдера.

В той час Газпром Росії бере позику в комерційному банку на суму, необхідну для розрахунку за податками проданого за кордон газу з Державною податковою службою. В цей час Мінфін отримані кошти від Державної податкової служби направляє на вже оформлену заявку Міноборони на купівлю необхідних матеріалів (наприклад, для будівництва). Оптовий трейдер закуповує необхідні матеріали за ціною Ц1 і постачає їх Мінобороні за ціною Ц2 ($\text{Ц2} > \text{Ц1}$).

В свою чергу Міноборони перераховує кошти на рахунок компанії-резидента і розраховується за поставлений газ з Газпромом Росії. Компанія-резидент перераховує гроші на особові рахунки тих, хто брав участь в реалізації всієї схеми [112, с.54]. Результатом даної угоди є виведення прибутку з-під контролю податкових органів України – оптовий трейдер сплачує податки лише з комісійних від проведених операцій. Також під час проведення таких операцій отримується безпроцентний кредит (Газпром Росії постачає газ, а отримує розрахунок за нього лише через 1,5-2 роки) та є присутні особисті грошові вигоди всіх ключових учасників угоди. Цікавим є той факт, що реалізація такої схеми можлива лише при сприянні, підтримці та безпосередній участі представників органів влади, державної еліти.

Аналізуючи схеми з додатків Л, М, Н, П слід відмітити, що такі великі структури виникають не за один рік. Більшість діючих і досі корпорацій ведуть свою історію ще з початку 90-х років минулого століття. Змінюються лише оголошення, люди, які контролюють даний бізнес, а займаються ним і досі. Особливе місце в побудові схем по переведенню грошових коштів в готівку відіграють банки (див. додатки Л, М, Н, П). Велика кількість існуючих сьогодні конвертаційних центрів створена банкірами, які ще на початку незалежності заробляли свої перші мільйони, розміщуючи в газетах об’яви “Продаємо готівку” і т. ін. [113, с.61].

Конвертаційні центри – це в основному великі, розгалужені структури, що працюють в глибокому підпіллі (див. додаток Л). При цьому склад фірм-сателітів періодично оновлюється: один зникає, другий приходить йому на заміну. Незмінним залишається лише головний орган “конверта” – його мозковий центр, який координує всі процеси, в тому числі і досить важкі клірингові відносини в середині системи. Цікаво те, що практично ніхто з рядових учасників офіційно-тіньових схем не знає, як вони виглядають в цілому і хто стоїть за виконавцями [110, с.13].

Сьогодні для незаконної конвертації грошових коштів все частіше використовують поточні рахунки і платіжні картки фізичних осіб [113, с.61]. Для цього підприємство, якому необхідно перевести

гроші в готівку, укладає угоду поставки з будь-якою реально діючою компанією. Після цього гроші проходять по цілому ряду фірм і, в кінці, появляються на поточних рахунках декількох фізичних осіб. Такі рахунки мають на меті отримання платіжних карт, за якими гроші можна зняти в будь-якому банкоматі [114, с.7]. При цьому номінальні володарі цих карток – волоцюги, безнадійно хворі або померлі громадяни. Управління такими особистими рахунками здійснюється спеціальним кур'єром, якому необхідно лише знати PIN- коди карток (див. додаток М).

З початком банківської кризи, в країні не вводили обмежень по розрахункам на поточних рахунках фізичних осіб. Вважається як мінімум половина проведених по цих рахунках операцій пов'язана з схемами по переведенню грошових коштів в готівку. Протистояти потужному лоббі спецслужб, які їх контролюють, не здатні навіть в Нацбанку [113, с.62].

З розглянутих схем зрозуміло, що легальні фірми під час незаконного переведення грошей в готівку, напряду з фіктивними суб'єктами підприємницької діяльності та поточними рахунками фізичних осіб не працюють. Для цього залучають так звані транзитні підприємства. Фірми-“прокладки” з метою безпечності реєструються в одному регіоні країни, а рахунки відкривають в іншому. Наприклад, якщо ТЗОВ зареєстровано в Донецьку, а розрахунковий рахунок знаходиться в Ужгороді, то “заморозити” гроші в банку досить проблематично. Поки запит зі сходу країни дійде до заходу, конвертатори встигнуть обнулити всі свої рахунки. Засвічені фірми-“одноденки” кидаються на розсуд долі, а на їх місці з'являються нові.

Значні обсяги готівки мають не лише банки, а й компанії, що працюють в роздрібній торгівлі та займаються закупівлею сільськогосподарських товарів або збором металолому. Подібні компанії залучаються до конвертаційних схем. Не відображаючи готівкову виручку в документах, такі фірми занижують свій прибуток або торгіву націнку і в той же час отримують свої проценти за переправляння готівкових коштів у безготівковій через “конверт”(див. додаток Н). В такі схеми часто втягуються речові ринки і навіть супермаркети.

Невід'ємним атрибутом будь-якого конвертаційного центру є також компанії, що продають цінні папери. Такі фірми в основному служать для оперативного “спасіння” незавершених угод і проведення різних взаємозаліків. Наприклад, клієнт отримує по документах від фіктивного поставщика велику партію товарів (ввезених контрабандою) і не встиг розрахуватися за отриманий товар. В той же час до фіктивної фірми з'являються претензії у правоохоронних органах, а її рахунки “заморожуються”. В даному випадку кінцеві розрахунки з “прогорівшою фірмою” можна провести за допомогою

векселя. Після цього вексель потрібно перевести на продавця цінних паперів, з яким “біла” фірма в подальшому і розраховується.

Іноді продавців цінних паперів використовують безпосередньо як конвертаторів. Наприклад, коли ті продають пакети акцій, які насправді нічого не коштують (див. додаток П). Для цього “біла” фірма-замовник, якій необхідна чорна готівка, отримує у продавця цінних паперів пакет непотрібних акцій по завищеній ціні в декілька раз. Різниця між реальною та завищеною цінами виплачується підставній фізичній особі в якості комісійних за посередність. Після цього гроші переводяться в готівку і передаються фірмі-замовнику [113, с.63].

Важливе значення на сьогодні має аналіз економіки “чорної готівки” тобто необлікового готівкового обороту, який тісно пов'язаний з “тіньовою” активністю підприємств і з ухиленням від сплати податків.

“Традиційна” схема використання необлікового готівкового обороту з метою ухилення від сплати податків показана в додатку Р. Дана схема має на меті приховування платником податків частини виручки від оподаткування [78, с.4]. Можна виділити п'ять основних характеристик цієї “традиційної” схеми:

- її застосування можливе тільки в тому випадку, коли платник податку отримує всю виручку (або хоча б її частину) в готівковій формі;

- вона в основному характерна або для “незалежних професіоналів” (типу нотаріусів, лікарів і т.п.), або для малого бізнесу. Таким чином, платником податку зазвичай виступає не підприємство, а фізична особа або індивідуальний володар малого підприємства;

- частина операцій платника податку з його звичайними клієнтами є нелегальною (продаж товарів або надання послуг без виставлення відповідних рахунків);

- дана схема пов'язана із заниженням рівня валового доходу (обсягом продажу);

- всі операції, які здійснюються платником податку в межах даної схеми з поставщиками і покупцями, залишаються реальними.

“Базова” схема ухилення від сплати податків з використанням не облікової готівки (див. додаток С) є характерною для більшості підприємств. Загальна ідея схеми полягає в фіктивній заміні тих елементів валового доходу, які в більшій мірі підлягають оподаткуванню (заробітна плата та прибуток). Підставою для такого “заміщення” може бути договір між підприємством-платником податку і так званою фірмою - “одноденкою”. У відповідності до даного договору платник податку - “клієнт” переводить свої грошові кошти в безготівковій формі на банківський рахунок фірми - “одноденки” в обмін на фіктивний звіт про здійснену роботу.

Досить часто підприємство використовує в якості такого фіктивного звіту результати своєї діяльності, які спрямовані на задоволення внутрішніх потреб (наприклад, ремонт обладнання або будівельні роботи господарським чином) або базуються на виконанні замовлень своїх клієнтів. Так виглядає формальна сторона операції. Але, в обмін на банківський платіж на адресу фірми - “одноденки”, підприємство - “клієнт” отримує назад свої грошові кошти в формі не облікової (“чорної”) готівки. Сума цієї не облікової готівки рівна сумі початкового безготівкового платежу за мінусом комісійних фірми - “одноденки”.

У випадку прямого контакту з фірмою - “одноденкою” дані комісійні зазвичай не перевищують 2-3% початкового банківського платежу. Цією величиною обмежуються всі прямі витрати, які несе легально діюче підприємство офіційного сектору в межах даної схеми ухилення від сплати податків. Дана схема не пов’язана з корупцією, тут немає необхідності давати будь-кому хабарі. В подальшому не облікові готівкові кошти використовуються для виплати неофіційної заробітної плати або в якості підприємницького доходу [78, с.6].

В результаті такої угоди підприємство - “клієнт” суттєво скорочує свої податкові платежі, але його фінансова звітність залишається чистою і прозорою. З точки зору податкової інспекції виходить, що фірма витратила кошти в обмін на товари та послуги. В протилежному випадку, фірма - “одноденка” мала б проблеми з податковою інспекцією.

Отримавши деякий офіційний валовий дохід від даної операції (рівний сумі банківського платежу підприємства - “клієнт”), фірма не могла б пояснити, куди зникли кошти, адже вона повернула велику частину отриманих коштів у вигляді не облікової готівки і не мала ніяких “задекларованих” витрат. Тому фірма - “одноденка” ніколи не буде відсилати своїх звітів до податкової інспекції. Вона діє лише два або три місяці і в кінці наступного кварталу, коли податкові органи повинні отримати її перший звіт, фірма просто “зникає”.

Досить важливим є питання про можливі реакції податкових інспекцій у випадку, коли підприємство не надає своєї звітності у відповідні терміни. Податковий інспектор повинен знайти дане підприємство і оштрафувати його, як мінімум за непредставлення звітності. Однак багаторічний досвід підприємств показує, що податкові органи не роблять цього [78, с.7].

Основними характеристиками “базової” схеми є:

- платник податку отримує свої доходи в безготівковій формі на відповідний банківський рахунок, а не готівкою. Тому коло платників податків, які потенційно можуть бути втягнуті в дану схему, виявляється набагато ширшим. Суб’єкт, що ухиляється від сплати податків в даному випадку – підприємство;

- платник податку зі своїми поставщиками і покупцями здійснює виключно легальні угоди. Його зовнішні нелегальні операції обмежуються контактами з фірмою - “одноденкою”;

“Зворотна” схема (переведення безготівкових грошей в готівку) показана в додатку Т. Вона частіше за все застосовується знову створеними роздрібними торговими фірмами, які працюють на так званих оптових або дрібнооптових ринках у великих та середніх містах. Така схема застосовується на приватизованих торгових підприємствах.

“Зворотна” схема є комбінацією “традиційної” і “базової”. Вона має наступні характеристики:

- застосовується лише в тому випадку, коли платник податку отримує свою виручку в готівковій формі (так, як в “традиційній” схемі);

- включає в себе окремі фіктивні операції (так, як в “базовій” схемі);

- тут спостерігаються як зниження індивідуальних доходів окремих фізичних осіб (працівників або власників даної фірми), так і зниження загального обсягу продажу підприємства – платника податку. Це в цілому нагадує “традиційну” схему. Разом з тим масштаби зниження обсягів продажу тут можуть бути суттєво більшими, ніж при використанні “традиційної” схеми;

- суб'єкт ухилення від сплати податку – підприємство.

Дана схема є досить важливим джерелом не облікового (“чорного”) товару. Вона забезпечує умови, при яких, з однієї сторони, всі угоди оптового поставщика залишаються легальними і, з другої, в роздрібній торгівлі практично всі операції можуть бути нелегальними, “невидимими” для податкової інспекції. Комісійні фірми - “одноденки” в межах “зворотної” схеми зазвичай коливаються від 0,5% до 1% від суми “відмитих” коштів [78, с.7].

Стандартна схема ухилення від сплати податків у випадку великого підприємства (див. додаток У) передбачає, що декілька дрібних посередницьких фірм, афілійованих з адміністрацією або з великими акціонерами базового підприємства, контролюють всі його фінансові потоки. Для перерозподілу доходу базового підприємства на свою користь ці посередницькі фірми можуть маніпулювати відпускними та закупочними цінами, грати на платежах, векселях, взаємозаліках, бартері і т.д.

В подальшому частина доходів базового підприємства, осівши на рахунках афілійованих посередників, або переводиться в готівку і надходить в розпорядження менеджерів і провідних акціонерів основного підприємства, або перераховується на рахунки офшорних компаній, які контролюються цими ж особами. При цьому теоретично можливе майбутнє інвестиційне використання даних коштів

(особливо в випадку перерахування їх в “офшори”), однак вони практично ніколи не пов’язанні з діяльністю того основного підприємства, якому вони спочатку належали.

На відміну від ситуації з дрібним і середнім бізнесом, доходи менеджерів великих підприємств не залежать від чистого доходу. Навпаки, заробітна плата рядових працівників, платежі дрібним поставщикам і в значній мірі податкові платежі формуються по “залишковому принципу”.

В цілому можна констатувати, що ухилення від сплати податків в описаній вище формі для великих підприємств пов’язане з абсолютним скороченням його валової виручки і одночасно з ростом витрат, тобто фактично його конкурентоспроможність буде знижуватися. Ухилення від сплати податків з використанням не облікового готівкового обороту в секторі великих офіційно діючих підприємств призводить до негативних наслідків для них [78, с.12].

Проаналізувавши деякі схеми, пов’язані з переведенням грошових коштів в готівку, можна з упевненістю стверджувати, що офіційно-тіньові операції торкаються всіх секторів економіки України. Масштабність пояснюється в першу чергу масовістю даного методу ухилення від податків. Перебільшуючи свої витрати за рахунок фіктивних угод, підприємства таким чином погашають і податок на прибуток і ПДВ. Отримана в результаті чорна готівка йде на хабарі чиновникам і заробітну плату в конвертах (що також дозволяє економити на податках).

Крім того, багато підприємств продовжують розраховуватися зі своїми постачальниками готівкою. Не облікові гроші потрібні бізнесменам і для особистих потреб (купувати машини, квартири, відпочивають за кордоном). Платити ж за все це з рахунків підприємства не вигідно і досить проблематично. Серед клієнтів конвертаційних них центрів бувають і бюджетні установи (лікарні, сирітські притулки).

Приклад взаємодій між офіційним і “сірим” секторами в Україні через реалізацію фіктивного експорту товарів з метою відшкодування заборгованості з ПДВ та продажу товарів через підставну фірму наведено в додатку Ф.

Схема 1, додатку Ф показує як відбувається безпосереднє “відбілювання” коштів шляхом здійснення товарної операції (чи операції з надання послуг) через підставну фірму (1, 2). Кошти нелегального походження набувають вигляду законних розрахунків за покупку.

Схема може використовуватися на всіх етапах, але найбільш поширена на другому етапі – для “заплутування слідів”. Її особливістю є те, що фірма, яка виступає продавцем, створюється на короткий термін. Через деякий час після завершення операції фірма та

її звітність безслідно зникають. Як правило, фірми відкриваються за допомогою підроблених або викрадених паспортів або ж на підставних осіб.

До можливих порушень законодавства при реалізації схеми належать: фіктивне підприємництво, шахрайство, підробка документів. Найбільш можливо виявити таку схему силами податкових (особливо при виїзних перевірках), а також правоохоронних органів (при проведенні оперативних заходів). Враховуючи короткий термін активної роботи “фірми-одноденки”, важливим є швидке її виявлення, яке здійснюється оперативним шляхом або при проведенні фінансового моніторингу.

Так як на сьогодні в Україні встановлено обов’язків фінансовий моніторинг для операцій протягом перших трьох місяців після реєстрації підприємств, вірогідне використання “сплячих” фірм (що не проводять активної діяльності протягом перших місяців існування) та / або “структурованих” платежів (розбитих на дрібні платежі менше 80 тис. грн.).

На схемі 2, додатку Ф відмивання коштів здійснюється шляхом фіктивного експорту продукції через підставну фірму (1, 2). Кошти нелегального походження набувають законного вигляду розрахунків за покупку. Одночасно відбувається відшкодування ПДВ (3).

Схема може використовуватися на всіх етапах, але найбільш поширена на етапі приховування слідів, втім, як правило, вона є частиною інших, більш складних схем. Характерними елементами схеми псевдо експорту є: підставні фірми та фіктивний об’єкт операції (товар).

Часто схема проводиться через оформлення придбання товарно-матеріальних цінностей у “фірм-одноденок” та їх експорту до віддалених від України територій. Фактично не відбувається руху товарно-матеріальних цінностей, транспортування і перетину ними кордону, а відсутність договірних та імпорتنих взаємовідносин з резидентами України підтверджується компетентними органами зарубіжних країн.

Отже, можливі порушення законодавства при реалізації схеми: фіктивне підприємництво, шахрайство, фальсифікація звітності, підробка інших документів. Як правило, схему можна виявити оперативним шляхом (правоохоронними органами) або при здійсненні фінансового моніторингу (Держфінмоніторингом). Крім того, існує ймовірність її розкриття податковими, митними органами, Національним банком України під час проведення інвентаризації, перевірок постачальників, аналізу банківських рахунків (за що сплачувались кошти), валютного контролю, здійснення оперативних заходів (порівняння фактично наданих / реалізованих за день послуг /

продукції зі звітними даними) у співпраці з компетентними органами інших держав.

Вилучення грошей шляхом переведення їх у готівку – це ідеальний механізм з метою ухилення від сплати податків і досить зручний спосіб розкрадання бюджетних коштів. Підприємства та бюджетні установи перераховують гроші на рахунки конвертаційних структур за фіктивним, але юридично бездоганним договором (наприклад, в якості оплати за послуги та товари). Але все це лише відбувається на папері (складаються акти виконаних робіт, видаються накладні).

Виявлення тіньових потоків та правових порушень в зазначених схемах, на окремих етапах їх реалізації, можливе лише при використанні комплексного економіко-правового підходу та врегулюванні податкового законодавства, експортно-імпортних відносин, що дозволить поліпшити соціально-економічну ситуацію в Україні.

Приклади взаємодії офіційних та тіньових структур в Україні, свідчать про складність, багатоступеневість існуючих схем. Вони, на перший погляд, за зовнішніми ознаками є легальними (без порушення закону). Але за ними перетинає кордон і там залишається велика частина товарних, грошових, фінансових ресурсів.

Реалізація таких складних схем можлива тільки за сприяння, дозволу, підтримки та безпосередньої участі владних структур, що є безумовною ознакою корупційних дій, а також невідповідність чинного законодавства існуючим інституційним умовам в Україні. Держава має створити такі умови, щоб бізнес не мав можливості займатися політикою, а отже, спрямував свої зусилля на економічне зростання вітчизняного легального сектора економіки.

2.2. Механізм впливу фіскальних інструментів на економічну поведінку суб'єктів господарювання та легалізація тіньової діяльності

Дослідження проблеми тіньового сектора економіки України свідчить про те, що його виникнення та існування зумовлене рядом політичних, економічних і соціальних причин. Серед них особливе місце займає недостатнє законодавче і нормативне забезпечення економічної трансформації суспільства [115, с.33-44]. Це створило сприятливі умови для отримання окремими групами населення надприбутків. Втрати державою функцій контролю і регулювання в

багатьох галузях господарської діяльності призвело до нанесення державі фінансових збитків.

Латентний характер тіньових фінансово-господарських відносин є об'єктивним результатом адаптації суб'єктів господарських відносин до макроекономічної ситуації, що склалася в Україні. На сучасному етапі розвитку України важливою проблемою є взаємодія тіньового та офіційного секторів з метою легалізації тіньового капіталу в “світлий” сектор економіки країни.

Процес конверсії тіньового капіталу в легальний сектор економіки досить важкий, а заходи, що приймаються - не достатні [116, с.10]. Тому створення економіко-правової системи, яка здатна забезпечити проведення ринкових реформ і ефективне функціонування національної економіки в нових умовах, є одною з найбільш актуальних задач.

Внаслідок накопичення значних обсягів “брудних грошей”, потрібно вивчати можливість введення державної політики створення шляхів легалізації на офіційні ринки тіньового капіталу.

Державне регулювання та контроль за тіньовими грошовими потоками потрібно здійснювати не лише виключно репресивними методами і силами правоохоронних органів, а й застосовувши економічні методи.

Одним з шляхів вирішення даного питання є розробка форм і механізмів конверсії тіньового капіталу в легальну економіку. Суть її полягає в чіткому розподілі капіталів кримінальних елементів і тіньовиків-господарників, а також облік даного розподілу в відповідних законодавчих і нормативних актах.

При появі коштів, отриманих незаконним шляхом (але, які не відносяться до отриманих в результаті здійснення особливо суспільно-небезпечних злочинів: вбивство, торгівля наркотиками і т.д.) не обов'язково встановлювати джерела їх походження. Це відбувається при умові легалізації цих коштів та інвестування у виробничу сферу економіки держави. Після того, як вони легалізуються (інвестуються в акції підприємств, інноваційні проекти), з них можна буде стягнути відповідні податки, підвищити рентабельність організації та ефективність виробництва, поповнивши цим бюджет [117, с.19].

Оскільки підприємства не є ізольованими суб'єктами макроекономіки, то на показники їх господарської діяльності здійснюють вплив фактори, зумовлені реформами. Всі вони впливають на економічне і фінансове становище підприємств.

Однак головним для кожного підприємства при аналізі економічної поведінки в умовах реформування є не його внутрішнє становище, а зовнішнє середовище і взаємодія з ним. При цьому одним із факторів зовнішнього середовища, що здійснює суттєвий і прямий вплив на економічну діяльність підприємства, є

недосконалість податкової системи, яка проявляється в надмірному податковому тиску на виробника [118, с.17].

Податки відіграють визначну роль в реформуванні економіки. Разом з тим це складне державне обмеження, що впливає на ефективну роботу підприємств, прагнення їх розвиватися і вдосконалювати виробництво. Оподаткування – один із головних факторів стимулювання колективу діяти у відповідності з суспільними пріоритетами. Вплив податкової системи можна найбільш точно відстежити й оцінити за показниками господарської діяльності на всіх етапах: виробництво – реалізація – прибуток [119, с.21].

Головними відмінностями раціональної системи оподаткування є її тісна взаємодія з структурою економіки, економічними пропорціями, а також орієнтація на цілі економічного розвитку, риси виробництва. При розробці податкової політики необхідно чітко визначити її цільову направленість і соціально-економічні наслідки її реалізації. Взаємодія держави і товаровиробників, що складається в процесі оподаткування, будується на основі визначених принципів. Вперше дані принципи були сформовані Адамом Смітом в роботі “Дослідження природи и причин багатства народів” (1776р.) [120, с.78]. А.Сміт виходив з наступних принципів оподаткування:

- “піддані держави повинні відповідно до своїх здібностей і сил приймати участь в утриманні уряду;
- податки, які сплачує кожна окрема юридична чи фізична особа повинні бути точно визначені (термін, спосіб, сума);
- кожен податок стягнеться в той час або тим способом, коли і як платнику зручніше його сплатити;
- кожен податок повинен бути так задуманий і розроблений, щоб утримувати з кишені народу якомога менше зверх того, що він приносить казначейству держави” [120, с.78].

Сьогодні ці принципи можна сформувати наступним чином:

- рівномірність (єдині вимоги держави до платників, єдині податкові правила);
- визначеність (чіткість, ясність, стабільність основоположних характеристик податкової системи, їх незмінність протягом тривалого періоду);
- зручність і простота;
- присутність міри в податках і максимальне зниження накладних витрат при їх стягуванні, сплата яких не лягає важким тягарем на платника податків.

В країнах з розвинутою економікою раціонально побудована система оподаткування, це та яка дотримується всіх вище вказаних принципів. В українській практиці вони реалізуються не завжди. Для цілей даного дослідження цікавим є аналіз існуючої податкової

системи з точки зору її впливу на тіньову економічну діяльність і становлення цивілізованого, офіційно діючого підприємства.

Контроль за додержанням податкового законодавства покладено на податкову службу України. Діюче законодавство чітко розмежує функції, права та обов'язки всіх учасників податкового процесу, відповідальність кожного з них. Учасниками податкового процесу є держава, податкові органи і платники податків (див. рис. 2.2).

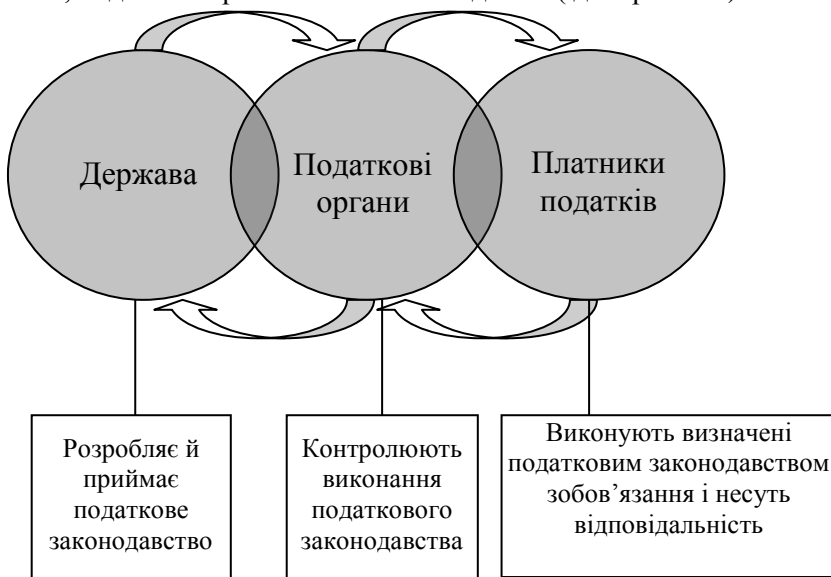

Рис. 2.2. Взаємодія між учасниками податкового процесу

Держава в особі її вищих органів влади розробляє і приймає податкове законодавство. Податковий орган слідкує за його виконанням. Платники виконують встановлені законодавством обов'язки і несуть відповідальність за правильність нарахування і своєчасність сплати податків та зборів.

Оподаткування представляє собою стягування на користь держави фіксованої частини доходу господарських суб'єктів й покликане виконувати дві основні функції – фіскальну і стимулюючу. В останньому випадку держава шляхом зміни податкових ставок і надання (відміни) податкових пільг створює сприятливі або не сприятливі умови для товаровиробників, стимулюючи або обмежуючи їх діяльність. Податкова система виконує стимулюючу функцію в тому випадку, коли загальна сума всіх податкових платежів не перевищує порогового значення стимулювання прибутку підприємств і організацій, рівного 35 %.

Існуюча в Україні податкова система є досить громіздкою. Велике значення приділяється реалізації фіскальної функції, суть якої полягає в формуванні дохідної частини державного бюджету на всіх рівнях.

До недосконалості діючої податкової системи, що затримує становлення цивілізованого виробничого підприємництва і сприяє росту тіньового сектора економіки, слід віднести нераціональне співвідношення прямих і непрямих податків. Виділення в податковій системі двох підсистем (прямих і непрямих податків) сприяє досягненню відносної рівноваги між двома різнонаправленими функціями податків: фіскальною і регулюючою.

Прямі податки регулюють в основному відтворювальні пропорції, виконують стимулюючу роль. Непрямим податкам властива фіскальна функція. Досягнення відносної рівноваги між цими двома підсистемами податків свідчить про створення і функціонування оптимальної податкової системи [121, с.309].

Досвід промислово розвинутих країн показує, що частка тіньового сектора економіки менша в тих країнах, де переважають прямі податки (див. табл. 2.1). Як бачимо з таблиці 2.1, практично в усіх розвинутих країнах, незалежно від специфіки національної економіки, спостерігається перевищення прямих податків над непрямыми.

Структура системи основних податків, які платять практично всі офіційно діючі підприємства в Україні, показано в додатку Х. Податок з доходу складає 22%; у випадку іноземних підприємств і спільних підприємств з 30% (як мінімум) іноземною участю і діяльністю в сільському господарстві та виробництві – 15%, банки і страхові компанії – 55%, казино і підприємства індустрії розваг – 70%; існують спеціальні правила оподаткування для іноземних інвесторів [122, с.639].

Таблиця 2.1

Частка прямих і непрямих податків в сумі всіх податкових надходжень в розвинутих країнах [165, 169]

Країна	Прямі податки (в %)	Непрямі податки (в %)	Частка тіньового сектору, %
США	91,7	8,3	12,2
Франція	39,1	60,9	14,5
Японія	74,2	25,8	10,8
Німеччина	53,2	46,8	16,8
Великобританія	55,4	44,6	12,2

На відміну від провідних країн світу податкові надходження до бюджету України визначаються переважно непрямими податками.

Щоб бути ефективною, податкова система має спиратися на виважене податкове навантаження на суб'єктів господарювання. Як свідчить світовий досвід, вилучення державою у платника податків 30-40% його доходу призводить до скорочення інвестицій в економіку. А вилучення 40-50% доходу і більше, зупиняє розширення виробництва. В такому разі податкова система не тільки стає неефективною, а й ставить під загрозу функціонування легального сектора економіки [123, с.58].

Не відповідає світовим податковим тенденціям і рівень українського податку на додану вартість (ПДВ). В багатьох зарубіжних країнах одночасно з веденнями ПДВ паралельно можуть відмінятися інші непрямі податки. Виключенням є лише деякі одноступінчасті податки з обороту, які стягуються на одній із стадій виробництва [124, с.303].

Досі ще не вдалося сформувати оптимального механізму застосування податку, який би при високій фіскальній ефективності забезпечив надійний позитивний регулюючий вплив на економічні процеси. Необхідно створити податок, який стимулюючи економічний розвиток, сприяв би справедливому розподілу податкового навантаження серед виробників і споживачів [125, с.83]. Перенесення ПДВ як суто ринкового податку в економіку України, охоплену наприкінці минулого століття глибокою економічною кризою, призвело до того, що він, не виявивши повною мірою своїх позитивних якостей, став навіть причиною багатьох негативних процесів, які пов'язані з нелегальним відмиванням грошей.

Серед усіх інших податків ПДВ в Україні є лідером за кількістю змін, що вносяться до законодавчих актів, які визначають порядок його застосування. Негативний вплив ПДВ на виробничу сферу в Україні виявляється насамперед у відволіканні оборотних коштів підприємств. Воно відбувається внаслідок постійних затримок виплати бюджетного відшкодування та застосування встановленого порядку сплати ПДВ за принципом першої події при великих обсягах кредиторської заборгованості. Діючи на всіх етапах виробництва й реалізації, цей податок за умови нестачі фінансових ресурсів для розрахунків почав гальмувати взаєморозрахунки суб'єктів господарювання й стримувати ділову активність.

Проте наявність певних недоліків у застосуванні ПДВ не є підставою для відмови від справляння його, оскільки ідеального податку не існує. Потрібно вдосконалювати його застосування на основі накопиченого досвіду інших країн. Це сприятиме перетворення ПДВ на ефективний інструмент регулювання економічних процесів і

збереже за ним роль одного з найважливіших джерел доходів бюджету.

Найпродуктивнішими заходами розвитку ПДВ, які сприяли б розширенню сукупного попиту є: зниження ставки, розширення податкової бази, скорочення пільг. Ці заходи взаємопов'язані. Розширення бази дасть змогу знизити ставку. Це сприятиме зростанню сукупного суспільного попиту. Розширення бази можливе за рахунок скорочення пільг, обмеження ухилень від оподаткування. Зменшення ставки сприятиме скороченню податкового навантаження, і, отже, зменшенню ухилення від оподаткування та збільшенню бази оподаткування [123, с.60].

Поряд з позитивними рисами вітчизняному ПДВ притаманні й недоліки:

- суть ПДВ та його визначення не відповідають методам нарахування, обліку та адміністрування (при продажу товарів, робіт, послуг, коли додана вартість відсутня – податок на додану вартість все одно нараховується);

- складність і суперечливість податкового законодавства, пов'язана з ПДВ, зумовлені частими його змінами;

- негативний вплив на виробництво та фінансовий стан суб'єктів господарювання (особливо експортерів) внаслідок відволікання коштів підприємств;

- обтяжливість для бюджету внаслідок необхідності виплати значних сум відшкодування експортерам, пов'язаних із високою питомою вагою експорту у ВВП;

- надмірна кількість пільг з тенденцією до збільшення їх числа, що зумовлює нерівномірний розподіл податкового навантаження, розмиває податкову базу, відкриває додаткові можливості для зловживань, суперечить суті ПДВ як універсального акцизу;

- негативний вплив на сукупний попит через високу ставку, що обмежує можливості зростання вітчизняного виробництва;

- відсутність ефективної регулюючої дії.

Невідповідність вітчизняних економічних умов тим, які сформувалися у розвинутих країнах, спричиняє окремі проблеми при застосуванні ПДВ. Податок включається до ціни товарів, робіт, послуг і перекладається на кінцевого споживача, який є фактичним платником ПДВ (носієм податку) і для якого розмір податку визначається величиною споживання [123, с.60].

Підвищення фіскальної ефективності ПДВ сприятиме скорочення переліку операцій, звільнених від оподаткування. Це розширить його податкову базу, компенсує втрати від зниження ставки, обмежить зловживання, забезпечить справедливий розподіл податкового навантаження [123, с.61].

Застосування диференційованого підходу до стимулювання експорту (встановлення нульової ставки винятково для експорту технологічної продукції) дасть змогу пов'язати надання права експортного відшкодування ПДВ з пріоритетами економічної політики. А це зменшить обсяги компенсації ПДВ, забезпечить перехід вітчизняної економіки до інноваційно-інвестиційного розвитку, запобігатиме перетворенню України на сировинний придаток розвинутих країн. Незаконне отримання відшкодування слід розглядати як розкрадання державного майна, а не як ухилення від оподаткування. Посилення відповідальності сприятиме зменшенню кількості зловживань та легалізації тіньових підприємств до офіційного сектора економіки.

Не відміняється і податок за користування автомобільними дорогами, хоч він не враховує прибутковості організації і тому здійснює негативний вплив на розвиток виробництва, так як має багатоступінчастий характер (тобто пропорційно збільшує ціну товару на кожній стадії виробництва і реалізації продукції). Це негативно відбивається на діяльності всіх господарюючих суб'єктів, змушує деякі підприємства займатися тіньовою діяльністю, призводить до негативної взаємодії з податковими органами.

Не стимулює розвиток офіційно діючих підприємств (лише сприяє відходу в тінь) і та обставина, що Українська податкова система обтяжена великою кількістю податків та зборів.

Для порівняння: американська федеральна податкова система нараховує 10 основних податків, а ще 4 види добавлені в окремих штатах і місцевих самоуправліннях. Зменшення кількості податків повинно полегшити життя підприємств, тому пропонуємо замість чотирьох існуючих сьогодні внесків до позабюджетних фондів (пенсійний фонд, фонд соціального страхування, медичного страхування і фонди зайнятості) сплачувати тільки один податок – єдиний соціальний.

Зменшення кількості податків йде паралельно зі складністю механізму їх розрахунку та сплати, що ніяк не полегшить життя платника податків. Саме тому зміни в законодавстві повинні здійснюватися паралельно з розробкою бухгалтерських програм для комп'ютерів по розрахунку податків. Це дасть можливість оподатковану базу розрахувати персонально по кожному працівнику, не збільшуючи обсяг роботи, що виконується фінансовими службами підприємства.

Всі юридичні особи в Україні зобов'язані вести окремо бухгалтерський і податковий облік. Дана вимога є безпрецедентною для світової практики (див. додаток Ц). Навіть в США, де правила визначення доходів і витрат в цілях оподаткування значно відрізняються від бухгалтерських, платники зобов'язані вести тільки

бухгалтерський облік, а бухгалтерську і податкову звітність представляють окремо. Деякі організації ще можуть налагоджувати паралельні системи обліку: запрошують спеціалістів, модернізують технічні обстеження, організовують відповідну службу податкового обліку, хоч це збільшує накладні витрати. Для малих і середніх організацій додаткові витрати на створення паралельного податкового обліку суттєво впливають на їх фінансовий стан.

Недосконалість української податкової системи полягає в тому, що податки, прийняті законодавством, не можна назвати економічно обґрунтованими. Вони виражають одностороннє волевиявлення держави, що призводить до великих податкових стягнень, перетворюючи їх на непосильний тягар для виробників товарів і послуг та росту тіньового сектора. Важкість податкового тягара сучасного оподаткування змушує платників шукати варіанти ухилення від сплати податків або навіть переходу в тіньовий сектор економіки.

Часті зміни податкових законів обертаються порушенням стабільності економічної системи, перешкоджають нормальному економічному розвитку, ускладнюють прогнозування і планування на макро- і мікроекономічному рівнях.

Нестабільність податкового законодавства є однією з основних причин, через яку підприємство тіньового сектора економіки не спішить легалізувати свій бізнес. За багаточисленними змінами податкового законодавства не встигають не тільки підприємці, а і самі законодавці. Напевно, саме цим пояснюється протиріччя і не чіткі формулювання в самих законодавчих актах і їх невідповідність з підзаконними актами [126, 127].

Недосконалість податкової системи доповнюється недоліками механізму реалізації податкових реформ, що проявляється, в недосконалій системі контролю за платниками, підсилюючи репресивний характер податкового законодавства (зв'язку з цим виникають різні стратегії з метою ухилення від сплати податків, які показані в додатку III).

3.С. Варналій до основних способів ухилення від сплати податків відносить:

- нелегальне виробництво товарів (послуг);
- неврахований обіг, а саме: невраховані обсяги реалізації товарів і послуг; неофіційний бартер; невраховані проплати; неврахована виплата заробітної плати;
- незаконне отримання і використання податкових пільг;
- приховування реальних обсягів прибутку і доходів (штучне завищення собівартості продукції), а саме: фальсифікація цін; використання зарубіжних підприємств і розрахунків; використання тіньових фінансових посередників;

- приховування доходів (для фізичних осіб);
- приховування чи фальсифікація звітної документації та інформації про економічну діяльність;
- зміна резидентства суб'єкта економічної діяльності [33, с.20]

Тому вважаємо, що взаємодія між платником і податковими органами повинна здійснюватися за такими правилами: по-перше, всі розбіжності в текстах податкових законів трактуються лише на користь платника; по-друге, рівна відповідальність держави та платника в їх фінансово-податкових взаємодіях.

Досить цікава взаємодія між контролюючими органами і платниками в США. Вона будується таким чином, щоб максимально повно задовольнити потреби платників, які є основними клієнтами будь-якого податкового відомства. Федеральна податкова система (ФПС) в США намагається глибше вникнути в проблеми платників і зробити все можливе, щоб вони могли виконувати свої податкові зобов'язання у відповідності з діючим законодавством.

Основним принципом роботи ФПС США є забезпечення так званої добровільної податкової відповідальності платників. Даний принцип полягає в згоді платників дотримуватися встановленого порядку і закону без насильницьких дій. Концепція добровільної податкової відповідальності виглядає наступним чином. ФПС США займається не збором податків, а створенням умов для того, щоб всі платники США сплачували податки вчасно та в повному обсязі. Вирішити дану задачу шляхом податкової перевірки всіх платників неможливо. Тому, отримавши від громадян податкові декларації, податкова служба вибирає найбільш “перспективних” (з точки зору можливості отримання сум додаткових нарахунків) платників. Дані платники підлягають ретельній перевірці, за результатами якої проводяться донарахування. Про арешт і розпродаж майна злісних неплатників оголошується в засобах масової інформації. Даний практичний досвід США можна взяти до уваги і можливо в майбутньому навіть реалізувати.

Злісні неплатники податків є такими тільки для держави. Насправді багато з них платять, і платять справно – корумпованим чиновникам і криміналу. Тіньова, фіскальна система проста, зрозуміла, і податкові ставки в ній напевно є більш прийнятні, ніж державні.

Саме через вище вказані причини організовувати та розвивати власну справу в сфері виробництва важко і не вигідно. Підприємці змушені або займатися більш мобільними видами діяльності, які приносять швидко високі доходи (фінансові операції, угоди з цінними паперами), або хоча б частину власного бізнесу “ховати” в “тінь” за допомогою різних фінансових схем з використанням не доопрацьованих в законодавстві.

У зв'язку з цим у рамках дослідження необхідно дати визначення податку в аспекті базових параметрів ринкової моделі, тобто в тому значенні, в якому податок мало цікавить фінансистів. В даному розмежуванні і виражається неоднозначність “економіко-теоретичного”, “грошово-фінансового” і “підприємницького” підходів, реально існуючих в рамках єдиного економічного значення.

З позиції підприємницького погляду на економіку податок, що вводить на товар, стає обов'язковим елементом його ринкової ціни (“ціни пропозиції”), який не підконтрольний виробнику. В даному визначенні слід підкреслити, що податок наділений статусом обов'язкового елементу ринкової ціни – його неможливо позбутися, його не можна переадресувати на когось, забути або зменшити. Тобто, в обов'язковості податку як жорсткого елемента ціни і проявляється можливість адміністративного регулювання ринкових процесів [128, с.127].

Не менш важлива і та обставина, що розмір податку, ні частота або форма його виплати не контролюються виробниками (продавцями). Вони повинні бути сприйняті як макроекономічні імперативи мікроекономічної діяльності.

Розглянемо ж загальні (в рамках теоретичної моделі) наслідки введення нового податку в плані “стимулювання” чи “дестимулювання” ним підприємців до немов би “безподаткового” виду тіньового бізнесу. Ця діяльність здійснюється у вигляді приховування доходів з метою ухилення від оподаткування новим податком. При цьому аналіз проведемо без відношення до будь-якої галузі національної економіки чи сфери виробництва. Мета аналізу – встановити загальний механізм, специфіку і наслідки змін податкової ситуації для легалізації тіньового сектора.

Широкого розповсюдження набула практика так званих “потоварних” податків (ПДВ, акцизів). Безпосередніми платниками цих податків до бюджету є зазвичай продавці. Ставка потоварного податку встановлюється або в визначеному проценті від ціни товару, або у абсолютній сумі з кожної одиниці товару [129, с.61]. Розглянемо вплив на ринкову рівновагу нового потоварного податку у фіксованій грошовій сумі.

Припустимо, що рівноважна ціна одиниці товару X рівна 50 гривень і в місяць продається 1 тис. од. товару X (спочатку податок повинен сплачувати до бюджету виробник). Якщо буде введено податок в розмірі 10 гривень з ціни реалізації одиниці товару X, то, на перший погляд, очікуються два наслідки:

- ціна одиниці товару X складе 60 гривень (50грн.+10грн.);
- новий податок принесе в бюджет додаткові надходження в розмірі 10 тис. грн. (1тис. од. X 10грн.).

Саме такими очікуваннями і керуються державні органи, коли вводять новий податок. Вони також сподіваються на збільшення необхідних податкових надходжень до бюджету країни в разі підвищення ціни на одиницю товару. Але на ринку окремі сторони мають свої специфічні інтереси, для чого і потрібен попередній теоретичний прогноз базових параметрів ринку, поведінки підприємців, той прогноз, який здатен утримати бюджетні інститути від поспішних рішень [128, с.128].

Покажемо “доподатковий” стан ринку за допомогою точки A_1 – точки рівноваги обсягів попиту і пропозиції товару X (1 тис. од.) при його ціні 50 гривень (див. рис.2.3).

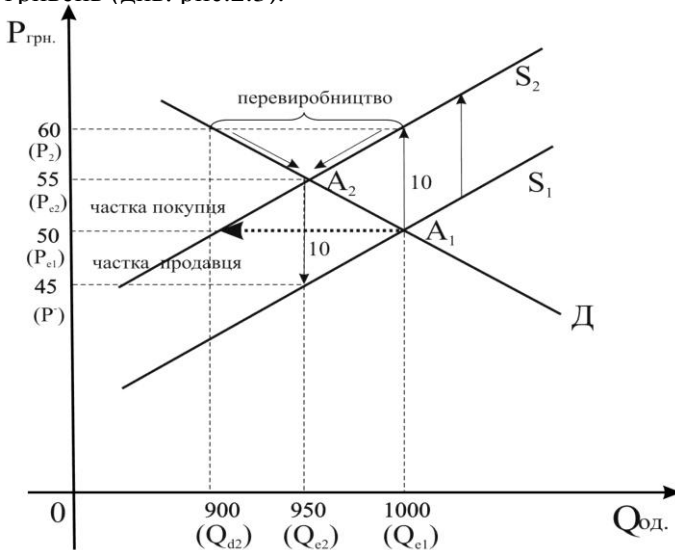

Рис.2.3. “Доподаткова” і “післяподаткова” рівновага на ринку товару X (при сплаті податку продавцем) [128, с.128]

При заданих на графіку умовах, після введення нового податку у розмірі 10 гривень, продавець не зможе продати попередній обсяг продукції за новою ціною (60грн.=50грн.+10грн.), як це уявляється чиновникам, які зазвичай ігнорують жорстку логіку теорії і практику ринкової економіки. Підвищена ціна вже не зможе забезпечити реалізацію запланованого обсягу і виникне надлишок обсягу пропозиції товару X . Логічна реальність “післяподаткового” стану ринку буде наступна: при введенні податку і вимушеності підприємців підняти ціну до 60 грн., крива пропозиції S переміститься в положення S_2 , хоча нахил нової, “післяподаткової” лінії пропозиції не зміниться (вона буде проходити паралельно стартовій лінії пропозиції S_1).

Графік наочно показує виникнення ситуації перенасичення ринку (перевищення величини пропозиції над обсягом попиту, або затоварення, виникнення надлишку товарної маси).

На графіку це проявиться у вигляді розриву між обсягом попиту і величиною пропозиції на рівні нової ринкової ціни (60 грн.). Але де ж тоді в такому випадку встановиться нова ринково-рівноважна ціна після введення вказаного податку (10 грн.)? Для відповіді на це запитання нам потрібно перемістити лінію пропозиції. Справа в тому, що податок збільшує не взагалі “ринкову ціну”, а лише “ціну пропозиції”. Отже, імпульс зміни ситуації на ринку задає зміна параметрів лінії пропозиції, а не лінії попиту.

Стратегічні наслідки введення нового податку такі: він встановлює “вхідний бар’єр” для всіх виробників на ринку даного товару, оскільки будь-який виробник (“новачок” чи вже діючий) першочергово повинен сплачувати цей податок обов’язково, незалежно від рівня ефективності діяльності свого підприємства. В даній ситуації ускладнюється притік додаткових суб’єктів, і введення нового податку стає суттєвим фактором посилення монополізму ринку [128, с.129].

Встановивши вихідний пункт нової лінії пропозиції (S2), з’ясуємо ступінь еластичності, від якого залежить кут нахилу, а разом з цим і параметри ринкової рівноваги. Але питання про зміну кута нахилу нового положення лінії пропозиції (після введення податку) не виникає, тому що вона зміщується ліворуч горизонтально (з положення S1 в S2).

Попередній рівноважний об’єм 1 тис. од. виробник запропонує за ціною 60 грн. (50+10). Але при даній ціні, покупці будуть згодні придбати 900 од., що менше попереднього обсягу на 100 од. Виникне затоварювання, наслідком якого з’явиться схильність продавців до зниження ціни на одиницю товару. Дещо активізується попит, і в результаті на ринку буде досягнуто рівновагу на новому ціновому рівні A2. Відповідно рівноважна ціна 55 грн. виявиться вище попередньої 50 грн., але нижче тієї яка забезпечувала перенасичення (60). Меншим буде і новий рівноважний обсяг ($950 < 1000$), хоча цей обсяг попиту (950 од.) більший, ніж той, який відповідав ціні 60 грн. (900 од.)

Кінцевим результатом набуття ринком нового рівноважного стану буде розподіл потоварного податку між продавцем і покупцем (враховуючи, що фактично податок вносить в бюджет продавець (виробник)). Покупець заплатить продавцю ціну 55 грн., яка вища попередньої рівноважної на величину 5 грн. (55-50). Це “частка” покупця в потоварному податку. Продавець, отримавши ціну 55 грн., виплатить з неї податок в розмірі 10 грн. за кожен проданий одиницю товару і фактично отримає середній дохід в сумі 45 грн. за свій товар.

І його “частка” в потоварному податку складе величину теж 5 грн. (50-45). Таким чином, введення податку призводить до зменшення ціни, яку встановлює продавець, тобто до зменшення доходу, який він міг би реально одержати. Це, в свою чергу, може бути однією з причин, що спонукатиме до пошуку неофіційного каналу збуту, іншими словами до тінізації економічної діяльності.

Припустимо, що новий податок вносить до бюджету покупець (наприклад, сплата державного мита при купівлі нерухомості). В даному випадку відбувається зсув лінії попиту ліворуч, як реакція на зменшення обсягу дорожчої пропозиції (див. рис.2.4).

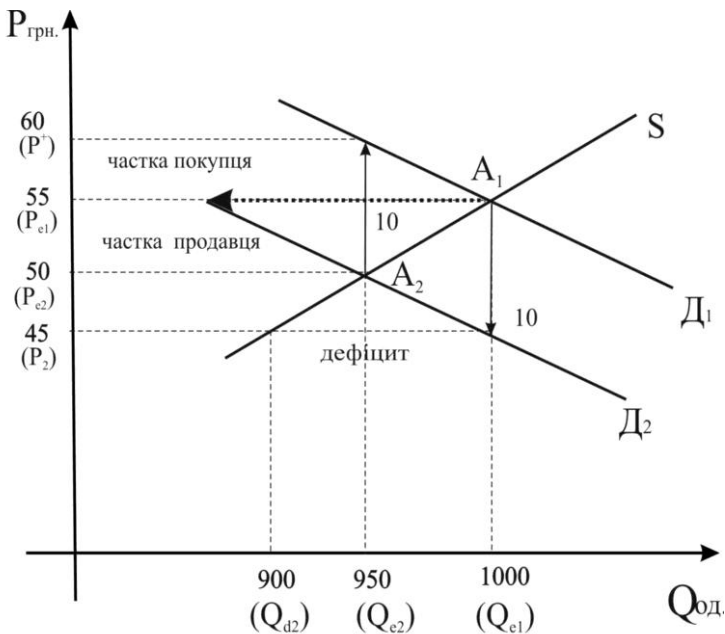

Рис. 2.4. “Доподаткова” і “післяподаткова” рівновага на ринку товару X (при сплаті податку покупцем) [128, с.129]

Неважко переконатися, що і в цьому випадку результат такий же: відбудеться розподіл по сплаті податку між продавцем і покупцем. Попередній обсяг 1 тис. од. споживач готовий купувати лише за ціною 45 грн., однак продавець за цією ціною готовий запропонувати обсяг лише в 900 од.. Виникає дефіцит, при ліквідації якого рівноважна ціна складе 50 грн., а обсяг продаж – 950 од.. Ціну 50 грн. за кожною одиницю свого товару отримає продавець. Різниця між попередньою і новою рівноважною ціною (55-50) формує “частку” продавця в податку. Але окрім ціни 50 грн. споживач платить ще новий

потоварний податок, і фактично ціна для нього складає 60 грн. Перевищення цієї ціни над початковою рівноважною (60-55) формує “частку” покупця в податку.

Таким чином, введення нового податку викликає скорочення рівноважного обсягу, підвищує ціну, фактично сплачену покупцем, і знижує ціну, реально одержану продавцем.

Сила впливу нового податку на обсяг продажу і рівень ціни залежить від рівнів еластичності ринкових сил, тобто від кутів нахилу лінії попиту і пропозиції (див. додаток ІІІ). В першому випадку попит і пропозиція еластичні до зміни ціни. Введення нового податку в цих умовах лише трохи підвищить ціну рівноваги, але суттєво скоротить рівноважний обсяг. В другому випадку (нижній рисунок) – навпаки - попит і пропозиція нееластичні, а тому при введенні нового податку трохи скоротиться вже рівноважний обсяг продаж, а ріст ціни буде більш значним.

Розподіл податкового навантаження між покупцем і продавцем залежить від співвідношення еластичності попиту і пропозиції. Якщо, наприклад, попит - нееластичний, то основний податковий тягар податку будуть нести покупці (див. додаток Юа)). Навпаки, якщо попит еластичний, а пропозиція – ні (ювелірні прикраси, побутова техніка і т.п.), то податковий тягар в більшій мірі буде “лягати” на виробника (див. додаток Юб)).

Загальні висновки, які можна зробити з проведеного вище аналізу, зводяться до наступних положень:

- при еластичності попиту і пропозиції введення нового податку підвищить ринкову ціну товару, але не на всю величину введеного податку, а на його частку;
- хоча податковий тягар розподіляється між покупцем і продавцем, програють обидві сторони: споживач платить більше (55 грн. замість 50), а продавець отримує менше (45 грн. замість 50 грн.);
- скорочується і обсяг пропозиції (950 одиниць проти “дооподаткованих” 1000 одиниць), а це зменшує попит на ресурси, що використовуються при виробництві даного товару. Таким чином, виникаючі мікроекономічні зміни здатні викликати масштабні макроекономічні негативні наслідки [128, с.130].

Чим еластичніший попит, тим менше надходжень отримує держава від введення нового податку (9500 гривень проти запланованих 10000). Ускладнюється вхід на даний ринок нових виробників, а кількість споживачів може скоротитися. А це означає, що новий податок погіршив рівень функціональних спроможностей ринку.

Для розуміння ринкового механізму стимулювання або стримування прагнення до тіньової діяльності розглянуті вище тенденції мають особливе значення. В теоретичному аспекті очевидно,

що споживач не буде байдужий щодо введення нового податку в тій ситуації, коли він змушений буде платити більше за ту ж кількість товару при тих же його якісних характеристиках (на величину нового податкового елемента ціни).

В даній ситуації споживач із задоволенням відгукнеться на пропозиції тіньового ринку щодо придбання необхідного товару за більш низькою ціною. Саме дана надія підприємців на суттєвий приріст обсягу і прискорення обороту їх капіталу провокує бізнес на спроби відійти в “тінь”. Така ситуація помітніше виникає при нееластичному попиті на продукцію.

За умов еластичного попиту, основний податковий тягар несе продавець, що залишає покупця байдужим до тіньового ринку, оскільки в даній ситуації будь-яка зміна ціни товару, а відповідно і попиту – недоцільна.

Що стосується пропозиції, то тут складається протилежна ситуація. Чим еластичніша пропозиція, тим гірше для покупця, оскільки основний податковий тягар тепер несе він. А нееластичність пропозиції підштовхує підприємців до тіньової діяльності.

Підсумовуючи, потрібно сказати і про сукупну ситуацію ринкової рівноваги, що враховує еластичність попиту і пропозиції. За нашими оцінками, максимально тіньовий потенціал ринку активізується за умов комбінації нееластичного попиту і еластичної пропозиції, тоді як комбінація еластичного попиту і нееластичної пропозиції характеризуються мінімальною загрозою масового прагнення підприємців до тіньової діяльності [128, с.131].

Виходячи з проведеного аналізу, структура тіньового сектора економіки, з точки зору податково-економічної поведінки господарюючих суб'єктів, може включати три елементи: “тіньовиків”, “поганих” та “хороших” платників податків (див. рис. 2.5).

Аналізуючи рисунок, слід відмітити, що “погані” платники податків поєднують характерні ознаки як “тіньовиків”, так і “хороших” платників. У зв'язку з цим вивчення податкової поведінки “поганих” платників дає можливість зрозуміти, чому підприємства тяжіють до тіньової діяльності і що може сприяти їх поверненню в офіційне, легальне, економічне середовище.

Діяльності “поганих” платників податків включає оптимізацію і підвищену ефективність виробництва в короткостроковому періоді, ліквідацію заборгованості та вихід на нормальний режим роботи. Тоді як діяльність “хороших” платників податків в більшій мірі орієнтована на середньо і довгострокову перспективу. Не маючи серйозних поточних фінансових проблем, вони можуть проводити активно інвестиційну політику, іноді навіть у збиток ефективності поточної діяльності. На сьогодні, з причини недосконалої системи

оподаткування, велика кількість “поганих” платників залишається в “тіні” лише через неможливість сплати податків в повному обсязі.

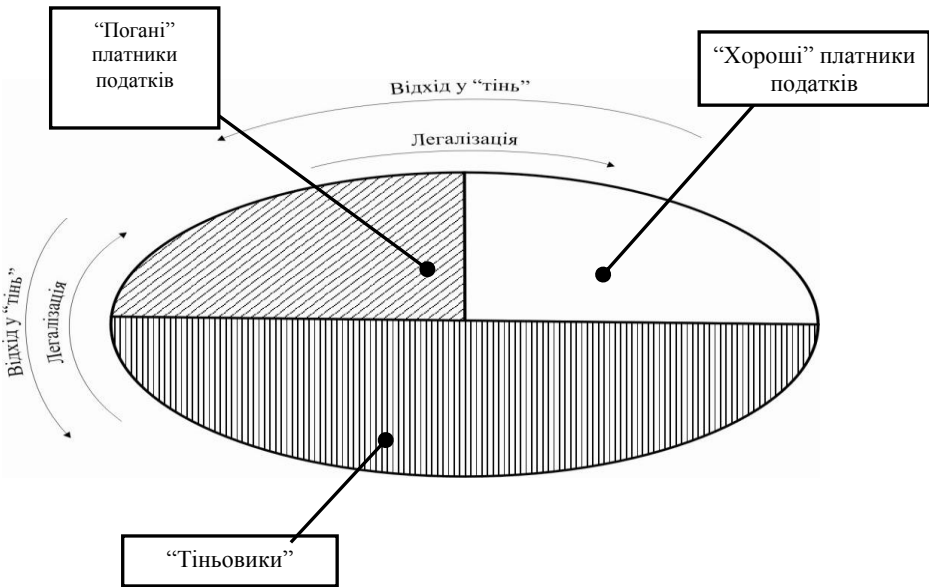

Рис. 2.5. Структура тіньового сектора економіки за типом економічної поведінки суб’єктів господарювання в Україні

Аналізуючи рисунок, слід відмітити, що “погані” платники податків поєднують характерні ознаки як “тіньовиків”, так і “хороших” платників. У зв’язку з цим вивчення податкової поведінки “поганих” платників дає можливість зрозуміти, чому підприємства тяжіють до тіньової діяльності і що може сприяти їх поверненню в офіційне, легальне, економічне середовище.

Діяльності “поганих” платників податків включає оптимізацію і підвищену ефективність виробництва в короткостроковому періоді, ліквідацію заборгованості та вихід на нормальний режим роботи. Тоді як діяльність “хороших” платників податків в більшій мірі орієнтована на середньо і довгострокову перспективу. Не маючи серйозних поточних фінансових проблем, вони можуть проводити активно інвестиційну політику, іноді навіть у збиток ефективності поточної діяльності. На сьогодні, з причини недосконалої системи оподаткування, велика кількість “поганих” платників залишається в “тіні” лише через неможливість сплати податків в повному обсязі.

Саме тому, звертаємо особливу увагу на взаємодію між тіншовиками, “поганими” платниками податків та податковими органами, що направлена на легалізацію тіншового сектора в офіційний. Легалізація доходів має на меті:

- закладення передумов відліку нового часу для визначення податкових зобов'язань;
- залучення у національне виробництво коштів, які перебувають за межами України;
- спрощення процедури визначення податкових зобов'язань із сукупного оподаткованого доходу фізичних осіб;
- оновлення бази інформаційного фонду Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів [130, с.192].

Для того, щоб дана взаємодія мала позитивний результат, тобто відбувалася легалізація тіншового сектора економіки, потрібно створювати відповідні умови.

По-перше, посилити стимулюючий вплив податкової системи на матеріальне виробництво шляхом зміни загальної структури податків в напрямку зниження в ній частки непрямих податків [131, с.192].

По-друге, враховуючи значення прибутку як джерела накопичення капіталу, слід принципово змінити методику розрахунку податку на прибуток. При цьому можливо, використовувати практичний принцип деяких країн, коли підприємства звільняються від сплати податків на ту частину прибутку, яка утворює рівень рентабельності виробництва не менше 25% (саме такий рівень рентабельності дозволяє підприємству здійснювати нормальну виробничу діяльність). Тобто обкладати податком ту частину прибутку, яка забезпечує рівень рентабельності вище 20 – 25%.

По-третє, з метою стимулювання інвестиційної активності підприємств, особливо в високотехнологічних і наукоємних галузях, слід відмовитися від оподаткування, створеного на виробництві прибутку без обліку напрямків її використання. Прибуток, інвестований на розвиток виробництва, повинен звільнятися від оподаткування.

По-четверте, з метою пом'якшення наслідків регіональної нерівномірності підприємницької активності в сфері матеріального виробництва необхідно диференціювати оподаткування виробництва в залежності і від рівня соціально-економічного розвитку регіонів. Так, якщо для регіонів з досить високим рівнем соціально-економічного розвитку диференціювати податки доцільно, виходячи з пріоритетності конкретного виду виробництва, то для депресивних районів можливі максимально пільгові податки, навіть до їх повної відміни на визначені періоди.

По-п'яте, враховуючи, що податкова система покликана стимулювати ті види діяльності, які є пріоритетними для суспільства і держави, то на даному етапі такою є діяльність в сфері матеріального виробництва, ставка податку на прибуток тут повинна бути невисокою.

По-шосте, щоб знизити негативні наслідки нестабільності податкового законодавства, потрібно щоб існуючий на період реєстрації підприємства порядок оподаткування не міг бути зміненим протягом визначеного часу, якщо нововведений порядок погіршує попередні умови виробничої діяльності.

Сьомою умовою є необхідність здійснення переорієнтації на надання податкових пільг малим підприємствам, що займаються перш за все виробничою, в тому числі інноваційною діяльністю. До того ж надання пільг потрібно зробити по-справжньому діючим. За короткий час не всі підприємства можуть налагодити виробництво, і стимулюючий вплив пільг не спрацює. В зв'язку з цим є сенс дані пільги встановлювати з початку виробництва, а ще краще з моменту реалізації продукції.

Восьма умова. Виходячи зі світового досвіду стимулювання виробництва, потрібно встановити в Україні категорію "піонерних" підприємств з наданням їм "податкових канікул" терміном до 5 років. Статус піонерних слід надати підприємствам, що випускають продукцію, яка раніше в країні не вироблялася, висококонкурентну або "гострого" дефіциту. Для дієвості "податкових канікул" таким підприємствам слід надавати інші (неподаткові) пільги: звільнення від сплати імпорتنих мит на сировину і обладнання, що відсутні на вітчизняному ринку, надання можливості прискореної амортизації основних фондів.

Реалізація запропонованих заходів зробить податкову систему більш досконалою, надасть їй стимулюючого характеру. Зрозуміло, що держава, ідучи на це, стоїть перед загрозою зниження надходжень до бюджету. Однак це не відбудеться, якщо використовувати прогресивне оподаткування особливо високих спекулятивних доходів. Крім того, зниження податкових ставок і надання податкових пільг малому бізнесу призведе до розширення податкової бази і підвищення збирання податків.

Одночасно слід іти шляхом спрощення податкового процесу: випускати рекомендовані інструкції з метою вирішення спірних питань, що зустрічаються досить часто; розробляти програми, направлені на зменшення спірних ситуацій в окремих галузях; застосування прискорених і спрощених процедур вирішення конфліктів.

Повинна існувати потужна та виважена законодавча платформа, а не занадто громіздка система нормативно-правових актів, які мають

прогаліни, колізійні норми, що призводить до неоднозначного трактування положень податкового законодавства. Його вдосконалення - один із основних напрямів модернізації податкової служби [132, с.7].

Після прийняття Податкового кодексу, на нашу думку необхідно буде встановити мораторій на внесення змін до нього. Це сприятиме стабілізації податкового законодавства, дасть змогу уникнути “білих плям” або “чорних дірок”, що дають можливість фактично законними шляхами мінімізувати податкове навантаження. У Кодексі повинна передбачатися можливість маніпулювання окремими його елементами для забезпечення достатньої гнучкості податкового механізму: межі зміни ставки, обсяг і структуру наданих пільг тощо [123, с.61]. ДПА має докласти значних зусиль, що сприятиме розробці простішого Податкового кодексу. Від цього матимуть користь як платник податків, так і ДПА, це буде підвищувати рівень добровільної сплати податків [133, с.20].

ДПА України має вжити потужних заходів для того, щоб навчити додаткові людські ресурси виконанню кваліфікованої роботи з управління справами податків (аудит та масово-роз’яснювальна робота), примусового стягнення та розгляду апеляцій. Це відбуватиметься з метою посилення ключових функцій податкової служби шляхом перерозподілу людських ресурсів з інших напрямів діяльності [133, с.21].

Потрібно спростити систему міжбюджетних відносин, які по податковій лінії базуються на поділі податків між бюджетами різного рівня. Більш ефективною мірою було б закріплення податків “в цілому”, без їх поділу за рівнями бюджетної системи на основі загально визначених критеріїв:

- державний рівень - акцизи, мито, ПДВ, за використання природних ресурсів загальнодержавного значення (при цьому частина даних платежів повинна бути виділена в якості джерела фінансування фонду, що регулює державний борг);

- регіональний рівень - податок на прибуток, податок з майна, державні мита за використання природних ресурсів регіонального рівня;

- рівень місцевих бюджетів - податок з нерухомості, місцеві збори (наприклад, за видачу місцевих ліцензій) і т.п.

Для створення умов легалізації тіньового сектора економіки до офіційного, важливим є ведення практики затвердження законодавчих актів в сфері податкової політики одночасно з механізмом їх реалізації, що включатиме програмно-інформаційне забезпечення та створення єдиного інформаційно-довідкового центру з метою співпраці з платниками податків [132, с.7]. Це дасть можливість знизити багаточисленні бухгалтерські помилки по визначенню бази

оподаткування і розрахунку податків, скоротить багаточисленні, неефективні перевірки платників. В результаті зменшаться витрати часу, зусилля і кошти на проведення даних перевірок і на судові з'ясування.

Отже, причинами зростання частки тіньового сектору економіки і масових ухилень від сплати податків (тобто причинами, що сприяють відходу в “тінь” хороших платників податків) є те, що податкова система України гіпертрофирована в сторону фіскальної функції, суть якої полягає в формуванні дохідної частини держбюджету на всіх рівнях. Оподаткування характеризується нерациональним співвідношенням прямих і непрямих податків, недосконалістю системи контролю, що посилює репресивний характер податкового законодавства й ріст корумпованості податкових органів.

Успішний досвід багатьох країн світу, яким вдалося перевести тіньовий сектор в офіційний, свідчить, що основна мета таких стратегій полягала у зміні державної політики щодо високих ставок податків, жорсткого регулятивного контролю. Важливе значення мають також такі заходи, як виявлення уникнення сплати податків у особливо великих розмірах і покарання порушників.

2.3. Економічна ефективність та результативність функціонування механізму взаємодії офіційного і тіньового секторів

Сьогодні тіньовий сектор економіки притаманна усім видам економічної діяльності. Вона перебуває у безперервному розвитку, пристосовується до змін в оподаткуванні та регулюванні економічних процесів, що відбуваються у державі, створює значні стимули для впливу ресурсів та робочої сили з офіційного сектора [82, с.37]. Подолання “тінізації” економіки було і залишається однією з найгостріших проблем сучасного соціально-економічного життя країни, без вирішення якої економічна політика приречена на неефективність, а у багатьох випадках і на повний провал [134, с.21].

Специфіка інституційного статусу держави полягає в можливості “самоінституціоналізації”, тобто у наданні атрибуту легітимності тим правилам, які найбільшою мірою відповідають інтересам самої держави. Держава, володіючи певною мірою монополією на наділення того або іншого способу дій атрибутом

легітимності, може управляти (до деяких меж) темпами і етапами інституційної трансформації [39, с.7].

Подолання тіньової інституції слід розуміти не як знищення тіньового сектора економіки взагалі, а як поступовий процес декриміналізації шляхом створення правової основи та відповідних умов для обмеження її поширення та сприяння легалізації на основі взаємодії неофіційного сектора з офіційним. Адже світова практика доводить, що тільки силовими методами цієї проблеми не вирішити [109, с.129]. Цим обумовлена необхідність розробки вираженого і науково обґрунтованого підходу до визначення шляхів вирішення цієї проблеми та створення економіко-правових підвалин, відповідних вимогам сьогодення.

Відомим в сучасній науці є визначення детінізації економіки – сукупності макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів з метою створення економічних передумов та організаційно-правової інфраструктури повернення підприємницьких відносин з нелегального у легальний сектор економічної діяльності [135, с.63]. Стратегічною метою детінізації економіки є істотне зниження рівня тіньового сектора економіки шляхом легалізації тіньових капіталів, створення сприятливих умов для залучення легалізованих капіталів в реальний сектор економіки [73, с.15]. Проблематика охоплює коло питань щодо економічних, соціальних, правових методів детінізації капіталу підприємств.

В тіньових ринкових відносинах суб'єктом права і організатором того чи іншого виду діяльності виступає підприємець. Перш за все він зацікавлений в зниженні ризиків, пов'язаних з невизначеністю і неповнотою інформації. Підприємець вибирає чіткий регламент, який дозволяє йому планувати і розраховувати свою діяльність, майбутню вигоду із врахуванням того, що і його партнери дотримуються обговорених правил.

Економічна наука ще не накопичила достатню кількість знань про те, які методи і способи управління підприємницькими ризиками реалізуються суб'єктами тіньової та офіційної економіки в різних їх галузях. Звідси виникає важкість визначення способів і методів реалізації механізму взаємодії (на основі легалізації тіньового сектора економіки) та інструментів його функціонування. Залишається констатувати, що для управління ризиками опортунізму (порушення домовленості, обман, шахрайство) широко застосовується механізм жорсткої особистої відповідальності [101, с.48].

Якщо виходити з того, що нелегальна поведінка передбачає схильність суб'єктів до ризику, потрібно згадати про економіку ризику. Економісти розрізняють три різних типи раціональної поведінки. Це – схильність до ризику, нейтральне ставлення до ризику,

запобігання ризику. Якщо до схильних ризикувати відносять не лише опортуністів, але й тих, хто займається посередництвом в легальному бізнесі або підприємців-новаторів, потрібно зазначити, що їхні середні доходи завдяки ризику можуть бути низькими. Це говорить про те, що у суб'єктів з опортуністичною поведінкою мотивація очевидна – трансакційні витрати можуть бути низькими, але очікувана вигода – високою [41, с.52].

Слід відзначити, що для підприємств, які працюють в “тіні”, характерні ще й властиві лише їм ризики. Пропонуємо виділити групи таких ризиків: ризик при придбанні сировини і матеріалів, ризик процесу виробництва на неофіційно діючих підприємствах, ризик неплатежів покупців на тіншовому ринку.

Ризик при придбанні сировини і матеріалів на тіншовому ринку пов'язаний з діяльністю контрагентів з постачання і виявляється в можливості зриву договірних поставок або труднощів у придбанні сировини. Найістотніші причини цього ризику: відсутність інформації про постачальників ресурсів, брак складських приміщень, не володіння інформацією про реальні характеристики сировини і матеріалів, транспортні витрати, ненадійні посередники, зміна цін на сировину.

Ризик процесу виробництва на підприємстві, що працює в “тіні”, виявляється в неможливості чи труднощах розширення та модернізації основних фондів, а також проблемах з робочою силою. Основні його джерела: невідповідність основних фондів сучасним вимогам, низький коефіцієнт використання основних фондів, значний вік і мала потужність основних фондів, відсутність чи недостатня кількість кваліфікованої робочої сили, висока вартість робочої сили. Ризик неплатежів покупців на тіншовому ринку пов'язаний з можливістю несплати за поставлений товар. Головна його причина: неправильна оцінка надійності покупців та їх неплатоспроможності [136, с.40].

Потенційні обсяги витрат від вище названих ризиків, представлені на рисунку 2.6. Припустимо, уряд встановив межу ціни на якийсь вид соціально важливого продукту (45грн.). Офіційна пропозиція різко скоротиться (до 900 од.), а попит населення при цьому виросте до 1000 од.. Виникає великий дефіцит, зростає попит. Частина виробленої продукції (при цьому весь час зростаюча частина), уникаючи офіційний розподіл, або прямо з нього, потрапляє на “чорний” ринок. В результаті виникає два рівня цін на одну і ту ж продукцію. Низька офіційна ціна, за якою товар практично неможливо купити (45грн.) і ціна “чорного” ринку (55грн.), яка значно вище не тільки офіційної, але і рівноважної (50грн.), тобто тієї, яка склалася б на ринку при відсутності фіксованої ціни (“плата за ризик”). При

цьому кінцевий обсяг споживання (925 од.) виявляється нижчим того обсягу, який би мав місце при вільному ціноутворенні (950 од.).

Проаналізувавши дані ризики та плату за них, можна стверджувати, що діяльність підприємств, які працюють в “тіні”, завжди знаходиться під загрозою.

Найважливішими причинами існування в Україні тінювих підприємств є: тягар адміністративного контролю у зовнішній та внутрішній торгівлі, а також високий рівень оподаткування, система якого часто змінюється. Важкий тягар соціальних відрахувань та складність положень законодавства про працю теж спонукають підприємців до неофіційного прийняття працівників на роботу. І лише ліквідація цих спонукаючих факторів може започаткувати повернення підприємств до офіційного сектора економіки, якій властива менша кількість ризиків.

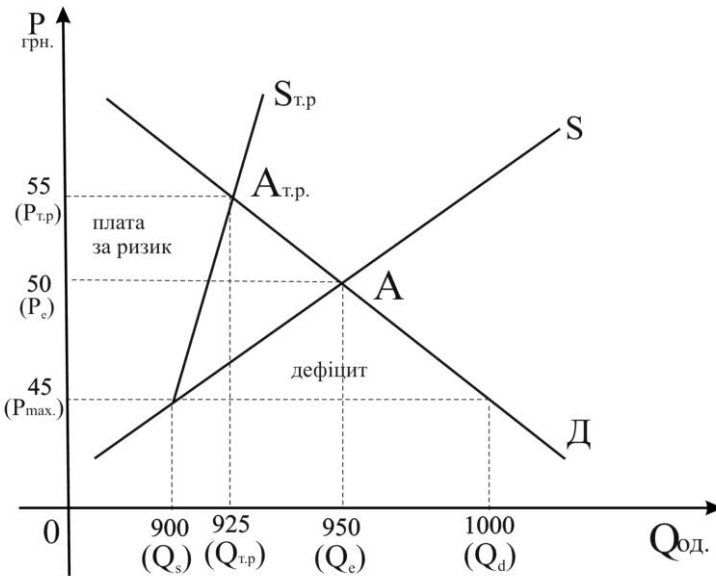

Рис. 2.6. Плата за ризик на тінювому ринку

Було вже зроблено деякі кроки у цьому напрямі, зокрема: знижено соціальні відрахування від загальної суми заробітної платні, проте “велика дерегуляція цін” ще й досі не відбулася, а саме не створено умов для відкриття інвестиційних можливостей шляхом скасування адміністративного контролю, не спрощено процедури заснування нових підприємств та фірм тощо. Це могло б скоротити обсяги тінювого сектора економіки, оскільки подібні заходи

дозволяють зменшити витрати, пов'язані з офіційною підприємницькою діяльністю.

У невідповідності до податкового тягаря знаходяться і послуги які надає держава. Цю диспропорцію можна зменшити або взагалі ліквідувати шляхом полегшення податкового тягаря та завдяки поліпшенню якості державних послуг. До них належать: реформа соціальної системи та створення дієздатних державних інституцій, які будуть сприяти діяльності підприємств та фірм замість того, щоб ускладнювати її; зміцнення правової безпеки, що створить можливість нарешті швидко реалізовувати права власності, - це, безумовно, створить великий стимул до легалізації [137, с.16].

Держава своїми економічними та політичними рішеннями може зменшити кількість ризиків офіційного сектора економіки і, тим самим, залучити підприємства, які працюють в "тіні", до легального сектора економіки. Необхідний також ефективний контроль з боку податкових інспекцій. Вони повинні удосконалити методи виявлення підприємств, які працюють в "тіні".

Сьогодні в Україні існує ряд тіньових підприємств, які користуються державними послугами, у фінансуванні яких вони не беруть участь. Позбавлення їх такої можливості доцільно реалізувати шляхом цілеспрямованого та ефективного надання подібних послуг. Якщо, наприклад, державні цінові субсидії за комунальні послуги, котрі без перевірок отримує кожний споживач, будуть перетворені на персоналізовані субсидії до доходів, то можна буде краще перевіряти право на їх отримання для зареєстрованих платників податків. Надання державних замовлень приватним фірмам також створює стимули до легалізації.

Найбільш небезпечні ризики, які виникають при взаємодії тіньового та офіційного сектору, виникають тоді, коли нечітко визначені правила співробітництва і конкуренції [138, с.108, 115]. А тоді, коли в дію вступає закон заборони, реалізується реальне право і виникає загроза самого існування для тіньових правил. Силowymi методами подолати цю заборону тіньовий сектор економіки не в змозі.

Економічний зміст механізму взаємодії повинен формуватися під впливом стратегії не протистояння тіньового сектора економіки закону. В зв'язку з цим в ній виникнуть і запрацюють тенденції, до галузевої інтеграції і створення великих економічних об'єднань (корпорацій, синдикатів, об'єднань). Концепція значних ресурсів сприятиме їх плановому і координованому використанню, особливо при великих торгових операціях між партнерами.

Практика показала, що в міру розвитку тіньового сектора економіки великі об'єднання виникають і спеціалізуються за різними напрямками: виробничим, фінансовим, торговим, наркотичним. В деяких з них побудова і закріплення могутніх транснаціональних

корпорацій закономірно завершується оформленням їх в якості глобального правового й економічного інституту. За своїми стратегічними задачами він знаходиться в прямій конфронтації з конституційним правом і легальним економічним порядком.

Механізм взаємодії тіньового та офіційного секторів включає в себе економічне регулювання. Його складовими є: податкове регулювання з метою повернення “тіньовиків” та “поганих” платників податків в сектор “хороших” платників податків; адміністративно-правове регулювання великого й малого тіньового та офіційного бізнесу. Механізм взаємодії між вище вказаними секторами описано на рисунку 2.7. У дієвому стані регулятори даного механізму “тісно упаковані”, припасовані один до одного завдяки їх функціональній взаємодії.

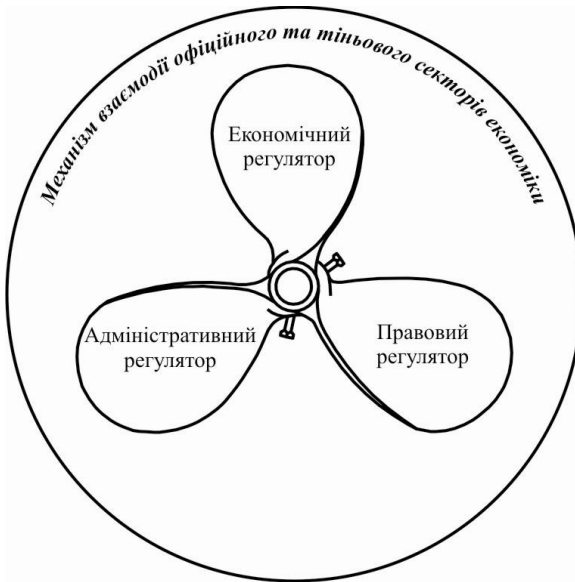

Рис. 2.7. Елементи механізму взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки [139, с.48]

Запропонований механізм включає в себе економічні, правові й адміністративні регулятори. Їх взаємозв'язок представляє собою єдиний механізм взаємодії між офіційним та тіньовим секторами економіки зі сторони суспільства і держави.

Слід зауважити, що будь-яка економічна система розвивається та функціонує під впливом певних механізмів регулюючого характеру. В економічній науці сукупність таких інструментів дістала назву

господарського механізму, який приводить у відповідність продуктивні сили та виробничі відносини. Він є досить важливою складовою сучасної змішаної економіки, на основі якої відбувається узгодження та упорядкування всіх елементів системи в процесі їх взаємодії для забезпечення її ефективного функціонування.

У загальному визначенні господарський механізм товарно-грошової (ринкової) економіки є специфічним проявом на рівні господарських відносин базисних законів товарного виробництва, тобто є певним чином інституціолізованим економічним механізмом. Інституціоналізація – це процес “одягання” економічного механізму у господарські, економіко - юридичні форми. Тобто інституалізація являє собою процес формування, розвитку та удосконалення господарського механізму, що перетворює товарно-грошовий механізм (загальний, абстрактний у теорії) у господарсько-політичну систему конкретної країни.

На думку С.С. Ніколенка, у найбільш загальному вигляді господарський механізм товарно-грошової економіки можна охарактеризувати як поєднання стихійно діючого ринку з державним економіко-юридичним оформленням і регулюванням господарських відносин [140, с.7; 141, с.3].

Змістовий аналіз цього механізму дозволяє виділити у ньому такі рівні: мікрорівень (внутрішнє та зовнішнє середовище функціонування фірми), мезорівень (діють ринкові інститути, що забезпечують нормальний перебіг економічних процесів), макрорівень (здійснюється регулювання економічних процесів та здійснюється організація господарського життя у межах національної економіки) [141, с.3].

На макрорівні С.С. Ніколенко виокремлює три складових елементи національного господарського механізму:

- система стихійного саморегулювання, що базується на дії об'єктивних економічних законів ринку;
- система державного втручання в економіку (національна економічна політика);
- система організації економічного життя в державі (організація грошового обігу, правова система та середовище для підприємства, система державного управління та місцевого самоуправління), що складає основу процесів інституціоналізації національної економіки.

Разом з тим держава як суб'єкт економіки є одночасно носієм політичних та організаційних (передусім економіко-правових) відносин. Суб'єктами політичних відносин є політичні партії, організації – державна бюрократія (чиновництво). Вони мають власні економічні інтереси, які можуть суперечити офіційно проголошеним. Це зумовлює стихійність і анархічність у процесах свідомого державного регулювання економіки. Оскільки у господарській

діяльності держави проявляється весь спектр відносин, породжуваних соціально-політичним устроєм суспільства, то С.С. Ніколенко вважає більш точним вживання терміну “господарсько-політичний механізм” для характеристики сучасної суспільної форми способу виробництва як певної суб’єктивно - об’єктивної цілісності.

Розглядаючи дію господарського-політичного механізму через призму тіньових відносин, можна сказати, що він має певні особливості в цій сфері економічних відносин. Функціонування тіньового капіталу, який в деякому розумінні можна розглядати як цілісну систему, відбувається під впливом економічного механізму, що поряд із загальними рисами має свої специфічні особливості.

У реальній практиці завжди існують відхилення (девіації) від ідеально вірного напрямку. Вони можуть виникати як під впливом екзогенних, так і ендегенних причин. Ми поділяємо думку В.А. Предборського, який дотримується концепції “норма - девіація” та симетрії щодо вивчення соціальних процесів. Він вважає, що нормальна ситуація характеризується гармонійністю, врівноваженістю, збалансованістю, стабільністю, симетрією – єдністю збереження та руху, які теоретично можуть тривати нескінченно довго, але на практиці рано чи пізно рівновага системи порушується і вона переходить у дисбаланс, колапс [96, с.14]. Звідси нам здається правомірною постановка питання про тіньові операції (відносини) як девіантну форму господарсько-політичного механізму.

В умовах соціально-економічної нестабільності розвитку, законодавчої та адміністративної дезорієнтації в суспільстві панує думка, за якою діяльність у тіньовому секторі економіки розглядається лише як злочин і пояснюється відхиленням від загальноприйнятих у суспільстві норм. Саме тому вона тягне за собою тільки збитки суспільства. Злочин як вид девіантної поведінки розглядається переважно кримінологією. Ми підтримуємо думку І.І. Мазур про те, що тіньову економіку потрібно розглядати не лише як девіантну поведінку, але й як специфічний прояв поведінки суб’єктів господарювання, тобто як девіацію в межах норми. До такої поведінки потрібно відносити ті види економічної діяльності, що здійснюються легально, але кінцеві результати не показуються з метою ухилення від оподаткування [41, с.40].

Звичайно девіації є тимчасовим явищем, яке лише стимулює роботу суспільних механізмів відновлення соціально-економічної рівноваги. Зовсім інша ситуація виникає тоді, коли девіантні форми, призводять до зміщення країни зі шляху соціально-економічного прогресу. У цьому випадку слід говорити про мутації господарсько-політичного механізму, точніше – про його девіантно-мутаційні форми [141, с.4], до яких можна віднести тіньові відносини в економіці.

Механізм взаємодії офіційного та тіньового секторів є складовою частиною, елементом механізму господарського регулювання економіки. Його основними положеннями є:

- тіньовий сектор економіки - це складова частина економіки в цілому;

- регулювання економіки включає в себе вплив на всі її елементи, в тому числі і на її “тіньове відображення”, що виділяє механізм даної взаємодії як окрему складову господарського регулювання;

- тіньовий та офіційний сектори економіки використовують єдиний ресурсний потенціал країни, який потребує регулювання [139, с.48].

Головна особливість механізму взаємодії між офіційним та тіньовим секторами економіки полягає в тому, що в даному процесі беруть участь люди, у яких різна мета, і вони представляють різні інтереси. З одного боку, учасники, що зацікавлені в тіньових операціях та їх розширенні, а з іншого – особи, що виконують функції заборони та обмеження нелегальних операцій і сприяють легалізації тіньових капіталів.

Особливістю механізму є участь та вплив в даному процесі зовнішньоекономічних і економічних структур державної системи. Їх взаємодія може довести тіньові види діяльності до прийнятого (допустимого) рівня.

Процес заборони, обмеження інформації, лібералізованості прораховується і здійснюється людьми на основі аналітичних міркувань та вчинків. Це надає значного суб'єктивізму оцінки можливих ризиків. Складно гарантувати правильність визначення кримінальних угруповань, розмірів нанесених матеріальних та моральних збитків, кількості привласнених та легалізованих грошей і т.д. Тому механізм взаємодії офіційного та тіньового секторів може характеризуватися великою невизначеністю, альтернативністю, різноманітністю використання інструментів впливу, можливістю відхилень, тимчасових збоїв.

Всі перераховані особливості мають загальний характер. Їх прояви можуть змінюватися зі зміною політичної та економічної ситуації в Україні, на них впливають національно-регіональні традиції, внутрішні та зовнішні умови розвитку країни.

Головна мета механізму взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки визначається механізмом господарського регулювання. Вона полягає в забезпеченості системної діяльності і раціональній організації народного господарства, витіснені кримінальних економічних відносин, перетворені тіньових структур у законослухняних економічних суб'єктів господарювання та легалізації тіньових капіталів.

При аналізі механізму даної взаємодії виходимо з того, що головним регулюючим його початком виступає держава в особі фінансово-бюджетних, податкових, адміністративних, правових органів. Для ефективної роботи механізму необхідна сильна державна підтримка економіки (обґрунтована і твердо проведена на державному рівні бюджетна, кредитна, податкова політики) та ефективна система підприємництва.

Дія механізму взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки, як і дія механізму господарського регулювання залежить не тільки від внутрішніх та зовнішніх умов розвитку економіки. Взаємодія відбувається під впливом процесів концентрації капіталу, розподілу праці, інформатизації виробництва і обслуговування, закріплення міжрегіональних відносин. За таких умов механізм може мати здатність до саморегулювання і оптимізації. Ця можливість базується на факті динамічних змін суб'єктах відносин взаємодії (держава в особі її організацій, що приймають участь в процесі взаємодії і суб'єктах тіньових економічних відносин). При цьому кожен із суб'єктів повинен виконувати свої функції. Лише через їх реалізацію може здійснюватись процес впливу на тіньові структури з метою взаємодії: держава діє через заборону, обмеження, демократизацію, лібералізацію, покарання, встановлення законодавчих норм і правил. Суб'єкти тіньових угод використовують різні методи реалізації своїх інтересів, починаючи від економічних і закінчуючи стримуванням натиску заборон і обмежень [139, с.49].

Зі зміною умов існування тіньового сектору економіки і його структури, можуть змінюватися якісні характеристики механізму взаємодії. Але головними його характеристиками залишаються: орієнтація на захист інтересів держави і окремих суб'єктів господарювання; встановлення прозорих господарських взаємозв'язків, взаємодії на всіх рівнях господарської діяльності; поєднання загальнодержавних цілей з відповідальністю й ініціативою господарюючих суб'єктів.

Отже, механізм взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки являє собою суспільно-виробничі відносини. Через них здійснюється упорядкованість господарських зв'язків, приведення їх у відповідність з нормами, правилами і методами економічної діяльності, погодження всіх видів інтересів з державними і загальнонаціональними інтересами, дотримання форм відповідальності суб'єктів господарювання перед суспільством. Саме в цьому виражається його сутність.

Даний механізм також можна розкрити через його функції (див. додаток Я). Всі розглянуті в додатку функції "впливають" з його сутності і є методами реалізації взаємодії на практиці та орієнтовані на позитивний результат. Дії функцій механізму взаємодії пов'язане з

встановленням і підтриманням відповідальності суб'єктів економічної діяльності перед суспільством.

Аналіз функцій механізму взаємодії офіційного та тіньового секторів економіки та складність їх реалізації свідчать про те, що він потребує спеціального набору інструментів та важелів, що формують його склад, форму та методи функціонування.

Результативність механізму досягається лише через взаємозв'язок та взаємодію його функцій. Чим більше досягається обмеження та стимулювання, тим краще засвоюється обсяг інформації кожним зацікавленим суб'єктом. При цьому приймаються ефективніші рішення по ліквідації тіньових схем взаємодій, створюються науково-обґрунтовані програми дій, визначаються конкретні реальні цілі та задачі. В реальній дійсності даний процес здійснюється через розробку і реалізацію програм регулювання грошового обороту і ринку цінних паперів, вдосконалення організаційних структур виробництва і управління, застосування господарських важелів, стимулів, фінансово-кредитних інструментів, цін.

Саме в гармонії між собою економічні, адміністративно-правові регулятори (використовуючи вище вказані функції) представляють складну систему взаємодії між офіційним та неофіційним секторами економіки. Отже, поелементна будова механізму взаємодії включає декілька напрямів впливу на цей процес.

По-перше, через економічні регулятори:

- зміна податкової системи та скорочення різного роду податкових пільг [117, с.19];
- вдосконалення системи обліку і звітності, встановлення контролю за розрахунками між господарюючими суб'єктами та між суб'єктами і державою;
- демократизація всіх соціально-економічних процесів і розширення мережі демократичних інститутів;
- створення рівних умов конкуренції для всіх організацій та фірм і т. д.

По-друге, через адміністративно-правове регулювання:

- посилення судової системи та правоохоронних органів в цілому;
- підвищення відповідальності виконавчої влади перед парламентом та суспільством;
- проведення "чистки" в держапараті;
- створення реальних правових гарантій безпечності з метою виключення необхідності підприємцям шукати урядову чи кримінальну "кришу", щоб уникнути неприємностей та зайвих проблем;

- змінити існуючий порядок реєстрації підприємств, ліцензування діяльності, сертифікація продукції і послуг, що дозволяє чиновникам займатися вимаганням.

Напрямки реалізації механізму взаємодії між офіційним і тіншовим секторами можна виділити за різними критеріями (наприклад, за елементами взаємодії, легальності різних видів діяльності та за ринками). Але всі вони на практиці реалізуються досить важко і пов'язані з протиріччям їх здійснення.

Проблема протиріччя економічних відносин між досліджуваними секторами в економічній літературі розкрита досить слабо, і багато питань даної проблеми взагалі ще не ставились. Так, при вивченні проблеми зайнятості в тіншовому секторі економіки дослідники виділяють не тільки негативні його сторони, а підкреслюють неоднозначність і протиріччя відносин зайнятості. З одного боку, зайнятість у тіншовому секторі економіки відволікає масу ресурсів і зусиль на результат діяльності та породжує значні додаткові витрати суб'єктів господарювання (штрафи, хабарі), посилює соціальну напругу в суспільстві. З другого - дозволяє зберегти трудовий та інтелектуальний потенціал, сприяє вирішенню проблеми доходів і навіть елементарному виживанню більшої частини населення [142, с.5].

Процес взаємодії між офіційним та тіншовим секторами економіки – економічний процес, що здійснюється з допомогою своєрідного механізму. Цей процес іде через виникнення суперечностей. Тому перш за все виділяємо:

- суперечності між суб'єктами офіційного і тіншового секторів економіки;
- суперечності господарських зв'язків цих суб'єктів;
- суперечності функціонування механізму взаємодії (це внутрішні протиріччя взаємодії елементів механізму);
- суперечності впливу механізму на офіційно-тіншові відносини.

Дослідження цих суперечностей - одна з важливих задач політичної економії. Пізнання системи суперечностей економіки дозволяє глибше пізнати сутність всієї системи, закономірності формування, тенденції і джерела існування, визначитися з більш ефективними напрямками обмеження тіншових структур в економічному житті суспільства. Задача пізнання процесу реалізації механізму взаємодії і форм її здійснення включає в себе відтворення його суперечностей разом з їх вирішенням, оскільки їх змістовне розширення також властиве даному процесу, належить йому, є складовою частиною знання про сам процес впливу на тіншові відносини [143, с.243].

Для розкриття сутності процесу реалізації механізму взаємодії легального і нелегального секторів його суперечності можна згрупувати за функціями механізму взаємодії:

- процес обмеження тіньового сектора економіки (соціальні, економічні, правові);
- процес примусу в обох секторах (правові, адміністративні);
- процес стимулювання до переходу тіньового капіталу в офіційний сектор економіки (економічні, соціальні);
- процес заборони тіньових відносин (правовий, адміністративний) (див. додаток Я).

Розширення різних за характером і складом суперечностей можливі при прийнятті економічних, правових, адміністративних заходів, що направлені на дотримання інтересів держави і підприємств, на створення хорошого податкового та інвестиційного клімату в Україні. Конкретні заходи розглянемо нижче. Їх реалізація, зніме напругу в протистоянні інтересів держави і підприємств, підвищить зацікавленість власників до вкладання грошей в легальне виробництво.

Розширення функціональних суперечностей реалізації механізму взаємодії також буде сприяти покращенню структури економіки, ліквідації присутніх диспропорцій, зменшенню обсягу тіньового сектора економіки і закріпленню економічної безпеки держави.

Якщо процеси трансформації економічної системи країни є або стають некерованими (стан неефективності господарського механізму), може виникнути ситуація, коли динамічний процес реформування на мікро- і макрорівнях спиниться і почнеться розшарування економіки на реальний та віртуальний сектори. Небезпечність цієї ситуації полягає у тому, що співіснування цих двох секторів може набрати сталого і відтворювального характеру, утворюючи деградаційну спіраль соціально-економічної динаміки суспільства. Коли один сектор економіки паразитує на іншому, який власне, тільки і може створювати національне багатство, неминучим є невідворотне скорочення здорової частини економіки [141, с.6].

Запропоновані заходи і напрямки реалізації механізму взаємодії офіційного і тіньового секторів послаблять проблему тіньової економіки. Однак, перехід на траєкторію стійкого росту потребує перегляду всієї стратегії економічних реформ, доповнення комплексної програми взаємодії продуманим планом побудови ефективної структури економіки.

Головна роль у реалізації взаємодії між розглянутими секторами відводиться уряду, регіональним та місцевим органам влади і правоохоронним органам. Саме від їх спільних дій залежить існування даної системи.

Щоб механізм взаємодії працював на суспільство та державу позитивно, потрібно подолати негативний характер тіньової економічної діяльності за допомогою здійснення конкретних заходів.

По-перше, заходи направлені на подолання підпільного бізнесу в ході виробництва товарів народного споживання та послуг:

- створення умов для нормалізації завершального етапу приватизації (особливо землі, її надр та державних підприємств) і здійснення боротьби з незаконною приватизацією;

- забезпечення не лише в законодавстві, але і в реальному економічному житті суспільства рівноправності всіх суб'єктів господарювання.

По-друге, заходи направлені проти бізнесу на різних фальсифікаціях:

- створення нормального валютного ринку, подолання доларизації господарського життя України;

- боротьба з підробкою цінних паперів, розвиток мережі фондових бірж та обмінних контор;

- створення умов для попередження підробок виробів мистецтва (контроль за аукціонами, організація цивілізованої гласної торгівлі і т. п.).

По-третє, заходи направлені проти організаторів і виконавців незаконних операцій в ході здійснення підприємницької діяльності, в тому числі: боротьба з монополією (створюється з метою незаконного збагачення), ефективне використання антимонопольного законодавства; боротьба з махінаціями в сфері економіки, що підриває основи становлення ринкового господарства.

По-четверте, заходи направлені на боротьбу з бізнесом, що базується на фінансових махінаціях:

- об'єднання зусиль правоохоронних органів з фінансовими, податковими органами, аудиторськими організаціями з метою попередження і виявлення умов криміналізації бізнесу в фінансовій сфері;

- створення єдиних, на рівні світових стандартів, правових, фінансових і бухгалтерських нормативних актів [144, с.6; 145, с.15];

- створення спеціальних служб для жорсткого контролю за фінансово-банківською сферою.

По-п'яте, заходи направлені на боротьбу зі злочинністю в сфері бізнесу, що задовольняє аморальні потреби людей (наркобізнес, проституція, ігровий бізнес і т. п.):

- посилення відповідальності за виробництво, збут і розповсюдження наркотичних засобів та застосування до наркоділків матеріальних санкцій (конфіскація матеріальних та грошових ресурсів);

- виявлення матеріальних передумов здійснення наркобізнесу, розробка заходів з метою зменшення посівів наркоскладових рослин, закриття каналів грабежів медикаментів з наркотичним вмістом;

- встановлення жорсткого контролю і відповідних правових і матеріальних санкцій за ігровим бізнесом з метою недопущення відтоку доходів до тіньового сектору економіки і “відмивання” кримінальних доходів;

- встановлення державного контролю за проституцією, порнобізнесом.

На економічний та правовий регулятори механізму взаємодії покладається легалізація частини тіньового сектору економіки, тобто перехід його до легального, офіційного сектору економіки за допомогою реалізації комплексних заходів.

По-перше, необхідно провести економіко-правову інвентаризацію з подальшою відповідною декриміналізацією більшості з існуючих проявів так званих “тіньових правопорушень” залежно від оціночного визначення ступеня їхньої соціально-економічної безпеки [134, с.22]. Широка декриміналізація і пом’якшення багатьох кримінальних санкцій з одночасним послабленням податкового тиску на суб’єктів підприємницької діяльності дозволить створити умови для переходу тіньового сектору в офіційний, тобто податково-лояльний, відкрито функціонуючий сектор економіки.

По-друге, необхідно пом’якшити і диференціювати штрафні санкції і покарання за суттєво нешкідливі правопорушення. Світова практика свідчить, що невеликі суми штрафів, які будуть неодмінно накладатися на правопорушників, сприятимуть дотриманню законів з їхнього боку. У той час як надвисокі штрафні санкції, навпаки, сприяють приховуванню таких порушень.

По-третє, слід спростити і суттєво скоротити кількість державних інстанцій та кількість обов’язкових візитів підприємців до державних установ і організацій для реєстрації, виконання багаторазової звітності, податкових платежів та інших надмірних бюрократичних вимог [134, с.23]. Також потрібно налагодити правову та організаційно-кадрову роботу з метою підвищення рівня професіоналізму, цивілізованості державного апарату України та посилення його відповідальності за прояви неухважного і некоректного відношення до підприємців усіх форм власності, тобто створити правове поле відносин державних службовців і підприємців.

По-четверте, ввести схему стягування ПДВ за авансові імпорتنі поставки не в момент перетину товарами кордону (державного і митного), а при переведенні грошей за кордон. Це дасть можливість суттєво упорядкувати експортно-імпорتنі відносини і безпосередньо

пов'язані з ними іноземні інвестиції, оскільки створить особливі перешкоди на шляху відмивання грошей з України.

По-п'яте, потрібно скоротити посередницькі ланки та значно розширити асортимент товарів, продаж і збут яких може здійснюватися тільки виробниками. Це уможливить збільшення всіх видів капіталовкладень, особливо реінвестиційних, тобто отриманих у вигляді прибутку з вкладених раніше інвестицій [146, с.38].

По-шосте, необхідно усунути існуючі дискримінаційні елементи, мають місце в чинному законодавстві, та підвищити ефективність захисту прав власності й інтересів підприємців з боку виконавчої, законодавчої та судової влади. Нові статті Кримінального кодексу вводять недостатньо обнадійливі карні заходи, тоді як, кримінальна відповідальність за самосуд (тобто насильницький самозахист особистих інтересів учасниками комерційних відносин). Так, наприклад, статтею 198 накладається кримінальна відповідальність за “примус до виконання або невиконання цивільно-правових зобов'язань, або вимоги виконувати або не виконувати той чи інший договір, угоду або інше цивільно-правове зобов'язання під загрозою насилля...”. Наведена норма не може бути надійним бар'єром від випадків самосуду, до якого за певних обставин можуть вдаватися як легальні, так і “тіньові” бізнесмени за умов фактичної відсутності надійної та адекватної економічним обставинам системи захисту їхніх прав та інтересів з боку держави [134, с.23].

Надання підприємствам, фірмам реально гарантованої державою можливості звернутися за оперативним і справедливим захистом своїх прав, сприятиме створенню необхідних умов для легалізації тіньового сектора економіки та подальшого скорочення бази живлення економічної злочинності в Україні.

Сьомий захід повинен бути орієнтований на зменшення тіньових товарних потоків та стимулювання вітчизняного (офіційного) виробника щодо насичення внутрішнього ринку власними товарами, виробництво яких через перенасиченість аналогічними іноземними товарами невинноводно скорочується [130, с.191]. Для цього доцільно було б розробити й запровадити систему квотування ввезення в Україну окремих товарів так, як це практикується в низці держав СНД і перед усім у Російській Федерації.

Позитивний результат у вирішенні вище вказаної проблеми дало б можливість встановлення монополії державою на виробництво підакцизних товарів та обмежити ввезення в Україну товарів, якими на 100% спроможний забезпечити ринок вітчизняний виробник.

По-восьме, з метою протидії та запобігання порушенням податкового законодавства необхідно продовжувати виявляти факти незаконного відшкодування з Державного бюджету України ПДВ на користь підприємницьких структур. Для вирішення даного питання

доцільно виключити із Закону України “Про податок на додану вартість” поняття “нульова ставка ПДВ”, використовуючи замість нього поняття “пільгова ставка ПДВ” [130, с.191]. Поняття “нульова ставка ПДВ” дає можливість виробникові продукції (електроенергії) відшкодувати з Держбюджету ПДВ за придбані матеріали і пальне, необхідні для виробництва, і при цьому не включати у вартість продукції ПДВ. Тобто, виникає постійна заборгованість державного бюджету перед виробником продукції, який користується пільгою “нульова ставка ПДВ”.

Причиною існування тіньового сектора економіки є значна життєздатність товарообмінних операцій в різних тіньових схемах. Тому дев'ятий захід спрямований на зменшення питомої ваги неофіційного сектора економіки у розрахунках між суб'єктами підприємницької діяльності і запобігання при цьому шахрайським діям окремих суб'єктів господарювання. Для цього доцільно:

- інформувати суб'єкти підприємницької діяльності місцевих державних і податкових органів про внутрішні (на території України) товарообмінні операції;

- на законодавчому рівні вирішувати низку питань щодо регулювання і контролю бартерної торгівлі;

- встановити спеціальний режим здійснення бартерних операцій. Це виключить можливість дії поза українськими банками та проведення повної інвентаризації взаємної заборгованості між економічними суб'єктами всіх форм власності з подальшим взаємозаліком і впровадженням ефективної системи вексельного контролю і фінансових санкцій за порушення згаданого режиму;

- розробити єдиний методичний і методологічний підхід до одержання об'єктивних статистичних даних про контроль за бартером;

- прискорити прийняття проекту Закону України “Про регулювання бартерних (товарообмінних) операцій в області зовнішньоекономічної діяльності”, що дасть змогу поліпшити контроль за бартерними контрактами, експортну частину яких становлять роботи і послуги.

Схеми також можуть бути виявлені при проведенні: виїзних перевірок, оперативних заходів та слідчих дій, аналізу звітності, дослідження фінансової операції, валютного контролю.

Виїзні перевірки (ревізії) дадуть можливість безпосередньо на підприємстві вивчити необхідні документи, провести інвентаризацію товарно-матеріальних цінностей. Перевірки повинні проводитися ДПА України, Контрольно-ревізійним управлінням, регуляторними органами (НБУ, ДКЦПФР).

Оперативні заходи та слідчі дії – обшуки, виїмки, допити, інші оперативно-розшукові роботи повинні якісно проводитися

правоохоронними органами (Генеральною прокуратурою України, МВС, СБУ, ДПАУ). Аналіз звітності (адміністративних даних) – здійснюватися контролюючими органами (Державна митна служба України, НБУ, ДПАУ), а також може проводитися правоохоронними органами у випадках, передбачених законодавством. До такої звітності належить бухгалтерська звітність, фінансова, податкова звітність, в тому числі податкові декларації, вантажно-митні декларації та інші види звітності, передбаченні законодавством. Дослідження фінансових операцій має передбачати збір інформації та аналіз банківських рахунків суб'єктами первинного фінансового моніторингу.

Обмеження поточних і бартерних розрахунків має ґрунтуватися на прозорості банківської системи для контролюючих фінансових і фіскальних органів із дотриманням при цьому принципу банківської таємниці – це є десятий захід. Для його вирішення доцільно:

- посилити відповідальність працівників державних контролюючих фінансових і фіскальних органів за розголошення комерційної таємниці, що стала їм відома в зв'язку з виконанням службових обов'язків;

- розробити нормативні акти, що посилять відповідальність банківських працівників за створення умов, які сприяють використанню банківської системи для легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом.

Одинадцятий захід направлений на усунення причин та умов, що сприяють незаконному ввезенню і реалізації товарів імпортного виробництва. Для комплексного вирішення цієї проблеми за участю зацікавлених міністерств необхідно [130, с.193]:

- ввести адміністративну відповідальність за надання та використання транспорту для перевезення підакцизних товарів без марок акцизного збору;

- створити єдиний банк даних контролюючих і правоохоронних органів з інформацією про рух товарів через кордон із зазначенням ідентифікаційних номерів фізичних осіб на підставі даних митних органів та аналітичними відомостями про внутрішні перевезення. Це дасть змогу більш ефективно здійснювати обмін інформацією стосовно боротьби зі злочинністю;

- налагодити чіткий обмін інформацією між правоохоронними органами (передусім податкова служба має отримувати від митної упереджувальну інформацію про заявлене ввезення товарів, оскільки багато вантажів надходить на фіктивні фірми).

Дванадцятий захід повинен бути з орієнтованим на проблему зміцнення потенціалу регіонів через збільшення надходжень до місцевих бюджетів шляхом сприяння розвитку підприємницької діяльності, зокрема малого підприємництва, розвитку сучасних форм

коопераційних зв'язків суб'єктів підприємництва. Джерелом забезпечення розвитку регіонів має стати мобілізація їхнього внутрішнього потенціалу, його модернізація відповідно до вимог формування й запровадження інноваційної моделі розвитку економіки [147, с.23].

Ухиленням від оподаткування при ввезенні і реалізації товарів, імпортного виробництва сприяли б: заснування інституту представників Державної податкової адміністрації України в Російській Федерації, країнах Балтії та СНД і деяких інших для координації дій у боротьбі з ухиленням від сплати податків; введення обов'язкової фінансової застави у випадках транзиту вантажу через територію України; оформлення документів для ввезення товарів фізичними особами не за формою МД-1, а за вантажно-митними деклараціями з подальшим їх централізованим автоматизованим обліком і наданням можливості податковим органам користуватися зазначеними базами даних.

Основними напрямками і задачами посилення ролі держави з метою легалізації тіньового сектора економіки (підприємств та капіталів) і його інтеграції з економікою "світовою" можуть бути наступні:

- створення нормальних умов служби і надійних соціальних гарантій робітникам правоохоронних органів (заробітна плата, соціальне страхування життя і здоров'я, соціальний і правовий захист, нормальні житлово-побутові умови, пенсія та інше);

- покращення матеріально-технічного і бойового оснащення служби, її комп'ютерного та інформаційного забезпечення;

- активізація науково-дослідної, соціологічної, статистичної роботи в сферах тіньового сектора економіки і державного регулювання процесів його обмеження;

- створення в освітній мережі МВС спеціалізованих ВНЗ МВС по організації додаткової підготовки і перепідготовки співробітників УВС, факультетів по боротьбі з економічною злочинністю. Потрібно також організувати кафедри, що спеціалізуються в області практики і методики боротьби зі злочинністю в сфері економіки. В спеціалізованих ВНЗ виникла необхідність введення нових навчальних дисциплін, що дають знання по специфіці функціонування тіньових комерційних структур, проведенні аудит-аналізу їх фінансово-господарської діяльності, знань в області оподаткування, митного законодавства, методики виявлення і розкриття економічних злочинів;

- організація на державному та регіональному рівнях органів координації дій всіх служб по боротьбі з економічною злочинністю;

- створення на базі існуючих підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю і податковою міліцією централізованої по

структурі і підпорядкуванню, незалежно від регіональних органів влади, економічної міліції. В її структуру повинні увійти поряд з оперативно-розшуковими слідчі і експертні підрозділи. Повноваження повинні бути суттєво розширені навіть до прав державної інспекції. Необхідна глибока розробка питання по структурі і функціях служби економічної міліції в системі правоохоронних органів з метою оперативної розробки “кримінального підпілля”, напрямків її діяльності.

Вирішення даних задач повинно здійснюватись у комплексі, для чого необхідна система економічної розвідки, присікання і профілактики злочинності. В науковому плані гостро стоїть питання подальшої комплексної розробки проблеми взаємодії тінювих структур з офіційними, створення окремого напрямку науки - економічної кримінології з метою ефективної взаємодії цих двох секторів та боротьби по витісненню більшої частини неофіційного сектора економіки в легальний. Реалізація вище вказаних заходів дозволяє будувати конкретну систему впливу на тінюві господарські зв'язки та дії.

Результативність механізму взаємодії можна виділити з точки зору різних видів ринків, що функціонують як в рамках офіційного, так і тінювого сектору. Від ступеня розвитку цих ринків залежить існування взаємодії. В українській економіці за умов трансформаційних перетворень частково відійшло в “тінь” багато ринків.

Впливати на ринок засобів виробництва держава може через організацію планування на рівні всього народного господарства. Ринок засобів виробництва повинен бути організованим та поділеним між великими монополістами (поділений ринок “прибирає” надлишкову конкуренцію, що призводить до додаткових затрат і підвищує невиробничі витрати). Великі монополії на даному ринку є важливою перешкодою на шляху тінювиків до даного ринку [148, с.388].

Якщо говорити про ринок нерухомості, то тут формою існування тінювих відносин є приховування масштабів своїх операцій, доходів, пов'язаних із купівлею-продажем нерухомості від податкових органів, безліцензійна робота фірм та окремих агентів. Даний ринок для свого активного цивілізованого розвитку має потребу в жорсткому податковому контролі. Крім контролю ринку, потрібна законодавча підтримка: законодавчо закріплене право власності на майно, права і відповідальність учасників угоди, права і обов'язки агентів ринку.

Тінюві операції на ринку капіталів в Україні здійснюються у формі надання пільгових кредитів і митних зборів, кредитів неплатоспроможних позичальників на взаємовигідних умовах. Оздоровлення ситуації на ринку капіталів потрібно проводити через

оздоровлення грошово-кредитної системи, здійснення фінансового контролю на інвестиційному ринку.

Знаходиться частково в “тіні” і ринок цінних паперів України. Даний ринок обслуговує не довгострокові, а спекулятивні інвестиції. Вкладені в капітал акції й довгострокові зобов’язання повинні носити довгостроковий характер.

На фондовому ринку суб’єкти тіньових відносин займаються операціями по виготовленню і випуску в обіг підробних (фальшивих) акцій і векселів, неправомірним їх використанням, випуском цінних паперів від імені реально неіснуючих комерційних структур, запуском недостовірної інформації про стан справ на ринку і фінансовому стані окремих фірм (так як це показано в додатку П).

З метою виведення фондового ринку з “тіні”, підвищення його інвестиційної ролі і розвитку зв’язків з фінансами підприємств офіційного сектора економіки потрібно приймати конкретні заходи. Наприклад, створити механізм протидії “маятниковому” характеру коливань кон’юнктури фондового ринку та сформувані механізм обмеження діяльності нерезидентів у вилученні і вивозі прибутку за рахунок інвестиційних ресурсів української економіки. Обмежити доступ тіньового капіталу і забезпечити доступ легальних засобів у найбільш перспективні корпоративні цінні папери та на ринок державних цінних паперів [148, с.390].

Досить велика сфера тіньових відносин на ринку інформаційних ідей. Право володарів інтелектуальної власності тут порушується досить часто. Великий рівень піратської продукції на ринку відео- і аудіозаписів, музики, кіно. Це явище викликане тим, що такий бізнес відрізняється досить малим ризиком і потребує відносно невеликого початкового капіталу [148, с.389].

На ринку праці (робочої сили і робочих місць) розвиток і обсяг тіньових відносин залежить від ступеня регулювання і регіональної приналежності. Ринок предметів споживання також вражений тіньовими відносинами. Можливості розширення даного ринку породили нелегальне швейне виробництво, виробництво алкогольної продукції та інших товарів. Що стосується введення державної монополії на виробництво алкоголю і ліцензування його імпорту, то ці заходи були прийняті в основному з метою збільшення бюджетних доходів від нього, і в меншій мірі було направлено на обмеження тіньових зв’язків та дій.

Різні види і форми господарських зв’язків та дій на даних ринках потребують специфічних форм і методів впливу на них.

Отже, виходячи з аналізу проблем даного параграфа, можна зробити наступні висновки:

- активна реалізація механізму взаємодії між формальним і неформальним секторами на сучасному етапі розвитку української

економіки необхідна і актуальна, оскільки здатна забезпечити додаткові надходження інвестицій в офіційний сектор, вирішити проблему неплатежів, скорочення державного дефіциту і економічної безпеки країни;

- процес реалізації механізму взаємодії між досліджуваними секторами здійснюється через виникнення і розширення протиріч (обмеження, стимулювання, примусу, заборони). Протиріччя за напрямками взаємодії офіційного та тіньового секторів дозволяють виділити особливі характеристики процесу, можливості його здійснення;

- для вирішення проблем кардинальної перебудови структури господарства країни з метою виведення економіки на шлях ефективного економічного росту потрібна комплексна програма взаємодії. Вона включає різні напрямки, що класифіковані в роботі за різними критеріями (за елементами взаємодії, легальності різних видів діяльності та за ринками).

З огляду на вищесказане, терміново потрібно вводити в дію механізм взаємодії офіційного і тіньового сектору, метою якого є створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування інтересів суб'єктів господарювання. Протидія тіньовій інституції в Україні повинна розглядатися як одне з основних свідчень професіоналізму і компетентності посадових осіб, які займаються цією справою. Завданням детінізації економіки в Україні має стати створення інституційного середовища, яке б давало можливість працювати відкрито (легально), максимізуючи вигоду з метою задоволення своїх потреб.

ВИСНОВКИ

У монографії наведене теоретичне узагальнення і вирішення важливої наукової задачі, що виявляється у дослідженні теорії та практики взаємодії офіційного та тіньового секторів в напрямку легалізації, визначенні природи, сутності та місця в сучасній економічній системі тіньового сектора економіки.

Формування тіньового сектора економіки пов'язане з виникненням держави. Як тільки зародилися перші держави, які зобов'язували своїх підданих до відповідних обмежень та обов'язків, зародився й тіньовий сектор економіки (діяльність фізичних та юридичних осіб, які ігнорували суспільні договори та закони). Тіньова економічна діяльність характеризується загальними закономірностями розвитку соціально-економічних систем.

Тіньова економіка – досить складне утворення, що має різні визначення. В різних країнах її називають по-різному: “друга”, “вторинна”, “непрозора”, “прихована”, “паралельна”, “незаконна”, “невидима”, “кримінальна”, “чорна”, “нелегальна”, “аморальна” і т.п. Невизначеність термінології свідчить про те, що розробка основного методологічного підходу до даного визначення ще незавершена.

Пропонується змістовне тлумачення тіньової економіки, а саме: це економічна діяльність, що суперечить чинному законодавству, морально-етичним нормам суспільства, руйнує державні інститути, результати такої діяльності свідомо приховуються від державних та податкових органів управління з метою невиконання перед ними своїх обов'язків. Неофіційну економіку можна розглядати як вид діяльності, що породжує в людині різні недоліки, які морально деформують особистість. Причина девіантної поведінки економічних суб'єктів у межах морально-етичного підходу полягає у з'ясуванні корисності отриманої внаслідок девіантної чи недевіантної поведінки. Використовуючи термінологію інституційної теорії, можна зазначити, що йдеться про неформальну поведінку людини, яка зумовлена звичками, традиціями.

Виходячи з традиційної тріади економічної безпеки легального сектора економіки: “інтереси – загрози – захист”, під офіційною економікою розуміється система регламентованих державою та законом економічних відносин, що виникають у виробництві, розподілі, обміні та споживанні товарів і послуг, що відображаються офіційними, статистичними даними.

Причини розвитку тіньового сектора економіки виділено в основні групи: економічна, антропологічна, правова, політична, соціальна, недосконалість податкової політики, недосконалість

бюджетної політики, соціокультурна. На основі цих причин неофіційний сектор економіки поступово створює зовнішнє економічне, інституціональне, соціальне середовище, яке сприяє і стимулює його подальший розвиток.

Структура тіньового сектора економіки класифікується за формами обліку (неформальна, фіктивна та підпільна економіки), умовами діяльності, тривалістю здійснення, рівнем організованості, відношенням до офіційної економіки (альтернативна, неальтернативна, неспівставна), видами та об'єктами діяльності, методами визначеного законодавством покарання. Запропоновано класифікаційну ознаку – індикатор ступеня задоволення клієнта від надання товарів і послуг тіньовим сектором економіки. Дана ознака дозволяє з'ясувати корисність (некорисність) та зручність від отриманих товарів і послуг на тіньовому ринку та показує ступінь задоволення (незадоволення) споживачів від надлишку чи дефіциту товарів і послуг.

Поглиблено розуміння структури тіньового сектора економіки за допомогою матричного методу, де критеріальною ознакою виступає тип економічних відносин, що складається в державному або підприємницькому секторі економіки. Це дозволить ширше бачити ініціативу юридичних і фізичних осіб у пошуках корисної економічної діяльності; охарактеризувати їх правові та економічні умови, що призводять до соціально-політичних наслідків тіньового сектора економічної діяльності; розкрити сутність нелегального сектора по відношенню до офіційного.

Наведено класифікацію взаємодії легального і неофіційного сектора економіки та з'ясовано, що взаємодія між цими секторами відбувається через складові елементи структури тіньового сектора економіки. Наприклад, виходячи із поставленої мети, взаємодія може бути: корисливою (отримання додаткових прибутків) та вимушеною; в залежності від відношення тіньового сектора економіки до легального: неспівставною (даний вид діяльності заборонений і не має аналогій в легальному секторі економіки) та співставною (окремі види діяльності тіньового сектору мають аналоги в офіційному); в залежності від тривалості здійснення: короткостроковою і довгостроковою; в залежності від соціально-економічних та економіко-правових наслідків взаємодія буває: антисоціальна, антиправова, позитивна або негативна.

Проблема оцінки характеру і масштабів неофіційного сектора економіки є актуальною. Для її вирішення рекомендовано використовувати на практиці, при визначенні прогнозних величин тіньового сектора економіки, комплекс методів, що дасть змогу підвищити достовірність прогнозів. З метою з'ясування рівня тінізації економіки, автором проведено розрахунки за двома методами:

монетарним (методом Гутмана) та методом “витрати населення – роздрібна торгівля”.

В українській економіці сформувались дві основні форми прояву тіньового сектора (відповідно до розподілу приватної власності). До першої форми можна віднести олігархів, які володіють великими капіталами, що або обертаються в спекулятивно-фінансовій сфері всередині країни, або взагалі йдуть за кордон. До другої форми тіньового сектора економіки можна віднести всі малі підприємства, індивідуальних приватних підприємців.

На сучасному етапі основну роль у створенні ефективних економічних механізмів легалізації тіньової економічної діяльності до офіційного сектора відіграє податкова система України. Реформування системи оподаткування необхідно здійснювати в напрямі суттєвого скорочення кількості податкових пільг (виключенням може бути лише малий бізнес). Необхідно забезпечити стабільність і прогнозованість податкового законодавства, застосування економічних механізмів обмеження бартерних операцій, розробку обґрунтованого співвідношення окремих елементів податкової системи (суб'єкт і об'єкт оподаткування, ставка і податкові пільги), створити сприятливий інвестиційний клімат.

Для підприємств, які працюють в “тіні”, характерними є наступні ризики: ризик при придбанні сировини і матеріалів, ризик процесу виробництва на неофіційно діючих підприємствах, ризик неплатежів покупців на тіньовому ринку. Найістотнішими їх причинами є: відсутність інформації про постачальників ресурсів, недостатня кількість складських приміщень, не точна інформацією про реальні характеристики сировини і матеріалів, ненадійні посередники, зміна цін на сировину; відсутність чи недостатня кількість кваліфікованої робочої сили; неправильна оцінка надійності покупців.

Основні напрями макроекономічного впливу держави на динаміку тіньового сектора визначено через заходи, які спрямовані на легалізацію некримінальної частини тіньового сектора економіки в офіційний. В рамках даного напрямку запропоновано механізм взаємодії легального та нелегального секторів економіки, який розкрито через його функції (обмеження, спонукання, стимулювання, примусу, заборони), що “впливають” з його сутності. Складовими даного механізму є економічні регулятори.

Додаток А

**Групи причин виникнення та розвитку тіньового сектору
[66, с.863-865]**

Групи причин	Характеристика
1	2
Антропологічні	Пов'язана з двоїстою природою людини. Релігійні вчення твердять, що людина є ареною для боротьби добра та зла, де добро не завжди перемагає зло. Особистий інтерес людини досить часто суперечить з інтересами суспільства. Спонукаюча сила егоїстичних мотивів особи може перекривати існуючі обмеження людської діяльності, що закладені в моралі, традиціях. Людина порушуючи існуючий в суспільстві порядок, спонукає до деструктивних наслідків у соціальному житті. Тіньовий сектор економіки знищує легальний шляхом руйнування морально-етичних принципів позитивної діяльності людини.
Економічні	Ринкове господарство характеризується нерівномірним розвитком офіційного та тіньового секторів, інфляцією, різкими змінами обмінних курсів, що сприяє виникненню економічних злочинів на макро- та мікрорівнях. Сьогодні в Україні присутні: незаконна приватизація державної власності, отримання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обороту різниці між офіційними та реальними цінами на товари і послуги, дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах та ін.
Політичні	Влада і великий капітал тісно взаємопов'язані. Їх злиття підсилює олігархію, яка надає якісно нові риси тіньовому сектору економіки. Під тиском фінансових і промислових магнатів влада приймає закони, які створюють сприятливі умови для економічної діяльності олігархів. Більш широким негативним наслідком стає те, що подібні дії повністю підривають принципи соціальної справедливості. Державна казна недоотримує значних коштів, малий бізнес опиняється в нерівноправному положенні. Слабкість політичної влади в Україні є основною причиною корупції державних чиновників, яка призводить до загрозливих масштабів тіньового сектора економіки.

1	2
Соціокультурні	Відноситься все, що можна вважати слабкою етичною основою українського суспільства. Як приклад можна назвати суперечності між законодавством і морально-етичною складовою українських підприємств, фірм та організацій.
Соціальні	Суспільство держави характеризується соціальною диференціацією. До тіньового сектора економіки залучаються представники мало забезпечених та незаможних верста населення - молодь, безробітні. Основна частина безпосередніх виконавців економічних злочинів формується в даному середовищі. Люди, що опинилися в тіньовому секторі, є абсолютно беззахисними, тому що працюють і живуть поза законом. Вони не мають ніяких соціальних гарантій сьогодні – ні лікарняних, ні відпускних, ніякої компенсації в разі ушкодження на виробництві. В майбутньому, такі працівники не можуть навіть мріяти про пенсію, оскільки не сплачують внесків до Пенсійного фонду України.
Правові	Правова база держави є недосконалою. Державне законодавство, відстає від нових реалій економічного життя. Тому удосконалення правової бази носить перманентний характер. Суперечності між швидко змінюваними умовами ринкового середовища та існуючою законодавчою базою, дозволяють учасникам тіньового сектора економіки використовувати прогалини, які утворюються в правовому полі.
Недосконалість податкової політики (системи)	Чинне податкове законодавство України не стимулює суб'єктів господарювання інвестувати капітали в офіційний сектор економіки. Загальне податкове навантаження в Україні дуже велике. Це стимулює приховування реальних обсягів економічної діяльності, заводить економіку країни у тінь. Недосконалим є механізм відшкодування ПДВ та застосування кримінальних схем у зовнішньоекономічній діяльності, за якими воно здійснюється без експорту взагалі. Ось чому, саме через тінізацію, ПДВ фактично перетворився з джерела бюджетних надходжень на чинник формування державного боргу. Складність і суперечливість податкового законодавства, пов'язана з ПДВ, зумовлені частими його змінами. Негативний вплив ПДВ на виробничу сферу в Україні виявляється насамперед у відволіканні оборотних коштів підприємств.
Недосконалість бюджетної політики	Відсутність належного контролю за виконанням видаткової частини держбюджету України, недостатня прозорість.

Додаток Б

**Порівняльна характеристика причин виникнення
тіньового сектора економіки за умов трансформаційних
перетворень та командно-адміністративної системи управління
[89, 21, 22]**

Економіка за умов трансформаційних перетворень	Економіка за умов командно-адміністративної системи управління	Подібність
Особливості	Особливості	
1	2	3
1.Орієнтація на розвиток приватної власності	1.Панування державної власності та придушення будь-яких інших форм власності	1.Не має чіткого розмежування прав власності
	2.Гіперцентралізація народногосподарського комплексу [89, с.21]	
		2.Неврівноважені ціни [89, с.21]
2. Конкуренція	3.Командні (планові) методи керування економікою	
	4.Недосконалість господарського механізму, адміністративно-командні форми управління економікою [89, с.21]	
3.Велика економічна зацікавленість в результатах виробничої діяльності у підприємств	5.Відсутність економічної зацікавленості в результатах виробничої діяльності у підприємств [22, с.257]	
		3.Недоліки правового регулювання господарської діяльності, що залишають значні можливості для злочинних дій, або провокують їх [89, с.21]
4.Слабка роль держави і громадських організацій по регулюванню економічних відносин	6.Тверда система нормування економічних відносин і контролю	

1	2	3
		4.Бюрократичний розподіл ВВП через бюджет
5.Різка диференціація доходів	7. Номенклатура	
6.Низький рівень оплати праці всіх категорій держслужбовців і працівників бюджетної сфери [22, с.257]	8.Нормування заробітної плати, що сприяє відсутності офіційних економічних стимулів і мотивів до праці у працездатної частини населення [22, с.256]	
	9.Значний товарний дефіцит, який був наслідком існуючої влади і викликав на це відповідну реакцію “підприємливих” людей [89, с.21]	
7.Наявність потужного фіскально-податкового пресу, що є антагоністичним до інтересів і можливостей переважної більшості фізичних і юридичних осіб, які функціонують у межах існуючого законодавчого поля України.		
8.Відсутність привабливої інвестиційної альтернативи щодо залучення “тіньових” некримінальних каналів у легальну вітчизняну економіку [89, с.35]		

1	2	3
9. Міждержавна інтеграція тіньового сектора економіки і суб'єктів тіньової економічної діяльності [22, с.257]		
10. Втрата історичних традицій, моральних і етичних норм, що лежать в основі поваги до приватної власності, кодексу підприємницької та робочої часті [22, с.257]		

Додаток В

**Особливості тіньового сектора економіки в сучасних
соціально-економічних системах [149, 150]**

Економічні системи	Розвинуті країни	Країни, що розвиваються	Країни з перехідною економікою
Суб'єкти тіньової економіки	Індивідууми – маргінальні робочі	Індивідууми – особи з низьким рівнем освіти, в основному досить гідні і сільські робочі, що переїжджають до міста	Індивідууми – всі верстви населення – різного віку, практично всіх професій
	Фірми – приватні і дуже малі підприємства, компанії	Фірми – малі підприємства в трудовітких галузях	Фірми – невелика їх кількість діє лише в офіційній економіці, більшість фірм діє як в формальному, так і тіньовому секторах економіки
Причини деформації	Щоб збільшити дохід та потрапити на жорсткий ринок праці	Для забезпечення одиничного джерела доходу	Деякі повністю наділяються на тіньову економіку, деякі використовують її лише як додаткове джерело доходу
	Для зменшення експлуатаційних витрат шляхом значного зниження податків	Зниження витрат на робочу силу та інших виробничих витрат	Багато фірм працює неофіційно, деякі використовують для скорочення витрат. Система заплутаних і непомірних податків змушує ухилятися від їх сплати
Форми тіньової економічної діяльності	В якості прихованої робочої сили, досить часто в сфері обслуговування	В якості прихованої робочої сили в усіх сферах економіки	Слабкість обліку робочої сили сприяє вільному її входу в тіньовий сектор; велика кількість бартерних угод і челночної торгівлі
	Низькосортна бартерна торгівля; методи бухгалтерського обліку, що вводять в оману	Бартерна торгівля, прихована робоча сила, нерегульовані дії приватних осіб	Недостатність ревізії, корупція, великий розмах бартерної торгівлі

Додаток Д

**Визначення обсягів незареєстрованої економічної діяльності
за монетарним методом (методом Гутмана). Основні положення і
розрахунки**

Метод базується на аналізі співвідношення готівки в обігу і грошової маси М0 або М2. Вважається, що збільшення попиту на готівку, яка перебуває в обігу поза банківськими рахунками, означає зростання обсягів тіньових операцій, і навпаки [82, с.40]. Метод рекомендований Євростатом та ОЕСД для визначення обсягів тіньового сектора економіки, які обчислюються за формулою

$$T = [ВВПЧ(1-f)]/f;$$

при цьому

$$f = (D/M2)_t / (D/M2)_0,$$

$$M2 = Г + Д,$$

де Г - готівка в обігу; Д - банківські депозити; t_0 – t-й та базовий роки; f – динаміка зміни (у t-ому та базовому періоді) питомої ваги депозитів в загальній сумі грошової маси.

Базовому періоду відповідає 2005 рік. Джерелом вихідних даних є банківська статистика [151, с.76; 152; 153; 167; 168; 164, с.62, 80]. Послідовність розрахунків наведено в таблиці.

Таблиця Д.1

Послідовність розрахунків показників за методом Гутмана

№ п/п	Назва показника	Позначення показника	Джерело інформації, формула розрахунку
1	Обсяг готівки поза банками – грошова маса (М0)	М0	Бюлетень НБУ, розділ “Наявна грошова маса в обігу України”, показник “Гроші поза банками (М0)”
2	Грошова маса (М2)	М2	Бюлетень НБУ, розділ “Наявна грошова маса в обігу України”, показник “Грошова маса (М2)”
3	Банківські депозити	Д	Позиції цієї таблиці: (2)-(1)

Отже, ми отримаємо:

Таблиця Д.2

Розрахунок частки тіньового сектора за методом Гутмана

(млн. грн.)

Показники	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Обсяг готівки поза банками – грошова маса (M0)	60231	74984	96838
Грошова маса (M2)	193145	259413	344894
Банківські депозити (Д)	132914	184429	248056

Виходячи з числових даних отримаємо:

За 2006 рік:

$$f = (184429/259413) / (132914/193145) = 0,7109 / 0,688 = 1,033,$$

або 103,3%;

$$T = [537667 \text{ Ч } (1 - 1,033)] / 1,033 = 17176,19.$$

Отже, в 2006 році обсяг тіньового сектору згідно з розрахунками даного методу складав 17176,19 млн. грн.

За 2007 рік:

$$f = (248056/344894) / (184429/259413) = 0,7192 / 0,7109 = 1,0116,$$

або 101,16%;

$$T = [492504 \text{ Ч } (1 - 1,0116)] / 1,0116 = 5647,53.$$

Отже, в 2007 році обсяг тіньового сектору згідно з даним методом складав 5647,53 млн. грн.

Додаток Е

**Визначення обсягів незареєстрованої економічної діяльності
за методом “витрати населення – роздрібна торгівля”. Основні
положення та розрахунки**

Порівнюються витрати населення на придбання товарів з обсягами роздрібною торгівлі цими товарами. Різниця між першими і другими величинами вважається купівлею товарів у тіньовому секторі:

$$T = [(Z - P) / P] \cdot 100,$$

де Z - затрати домогосподарства на придбання товарів; P – обсяг роздрібною торгівлі [82, с.44; 164, с.68,62]. Послідовність розрахунків показано в таблиці.

Таблиця Е.1

**Послідовність розрахунків показників за методом “витрати
населення – роздрібна торгівля”**

№ п/п	Показники	Позначення показника	Джерело інформації, формула розрахунку
1	Затрати домогосподарства на придбання товарів	Z	Бюлетень Держкомстату, “Витрати і доходи домогосподарства”, розділ “Структура грошових витрат домогосподарств України” або Бюлетень НБУ, розділ “Доходи та витрати населення України”.
2	Обсяг роздрібною торгівлі	P	Бюлетень Держкомстату, “Про соціально-економічне становище України”, розділ “Основні показники соціально-економічного розвитку України” або Бюлетень НБУ, розділ “Основні показники економічного та соціального стану України” показник “Загальний обсяг роздрібною товарообороту”.

Виходячи з числових даних отримаємо:

В 2006 році: $T = [(35393 - 43804) / 43804] \cdot 100 = [-8411 / 43804]$
 $\cdot 100 = 19,2$

В 2007 році: $T = [(59204 - 119549) / 119549] \cdot 100 = [-60345 / 119549]$
 $\cdot 100 = 50,47$

Отже, 19,2 % в 2006 році та 50,47 % в 2007 році - це частки куплених товарів у тіньовому секторі, або обсяг незареєстрованої економічної діяльності.

Додаток Ж

Методи оцінки тіньового сектора економіки

На мікрорівні	Контрольний (фінансовий, економічний) [154, с.41]	Перевірки спеціально створених контрольних органів (податкових, валютних, банківських, порушень антимонопольного законодавства, правил торгівлі, пожежної безпеки і т.д.) [81, с.22].
	Опитування, вибіркове дослідження [146, с.41]	Дослідження шляхом опитування проводиться за допомогою соціологічних досліджень. При цьому респондентів можна умовно поділити на чотири групи: “тіньовики”, “включені спостерігачі”, “спостерігачі зі сторони”, “жертви”. Але при використанні даного методу ми зіштовхуємося з суб’єктивністю думок, однорідністю контингенту, ментальністю, наближеністю даних і т.д.
На макрорівні	Кримінально-латентний	При використанні даного методу сумуються всі випадки вияву тіньової економіки, виявлення правоохоронними органами. В майбутньому виводиться кінцевий показник з врахуванням високої латентності (прихованості) таких злочинів. Важкість даного методу полягає в визначенні коефіцієнта латентності [85, с.31].
	Міжкраїнних співставлень	Суть полягає в тому, що на основі даних офіційної статистики, взятих за тривалий період по ряду країн, визначається частка кінцевого особистого споживання в ВВП. Аналогічні дані беруться по дослідженій країні. Розбіжності між ними і показують частку тіньової економіки в ВВП. Недолік такого методу полягає в тому, що при визначенні середньосвітових даних необхідно враховувати наявність тіньової економіки також і в інших країнах. Її знаходження з метою корегування даних в свою чергу базується на інших, але настільки ж неточних методах. Одночасно на співвідношення “особистого споживання – ВВП” можуть впливати як економічні процеси, які відбуваються в країні, так і ментальність громадян [85, с.31].
	Обліково-статистичний [155, с.19]	Структурний – базується на використанні інформації про розміри тіньової економіки в різних галузях виробництва (будівництво, підпільне виробництво лікєро-горілчанних виробів і т.д.) [154, с.41]. Оцінка детермінантів – сукупність факторів, які визначають тіньову економіку і направлених на розрахунок її відносних об’ємів.
	Ототожнювання	Метод базується на ототожнюванні так званих “горящих грошей” з доходами тіньового бізнесу. Мається на увазі, що власник працюючих “горящих грошей” за умов дефіциту чи інфляції намагається швидко їх отоварити на “чорному ринку”. Тому вся сума заощаджень стає доходом тіньової економіки (даний метод оцінки широко застосовувався за часів СРСР [85, с.31].
	Прямий	Базується на порівнянні офіційних даних про отримані доходи з сумою фактично витрат. Важкість застосування полягає в тому, що кошти, отримані від тіньової економіки, можуть бути використані в сфері тіньової діяльності

Узагальнення	Полягає в узагальненні окремих складових доходу тіньової економіки [85, с.32].
За показниками зайнятості	Базується на припущенні (це і є недолік), що зменшення офіційного сектора економіки зумовлене переливанням трудових ресурсів у неофіційний, тобто в тіньовий сектор [154, с.41].
Метод технологічних коефіцієнтів [82, с.43]	Полягає у зіставленні спожитої електроенергії до закладеного обсягу випущеної продукції [156, с.16].
Соціологічний метод	Аналіз всіх можливих норм, за якими здійснюються легальні угоди [156, с.17].

Додаток 3

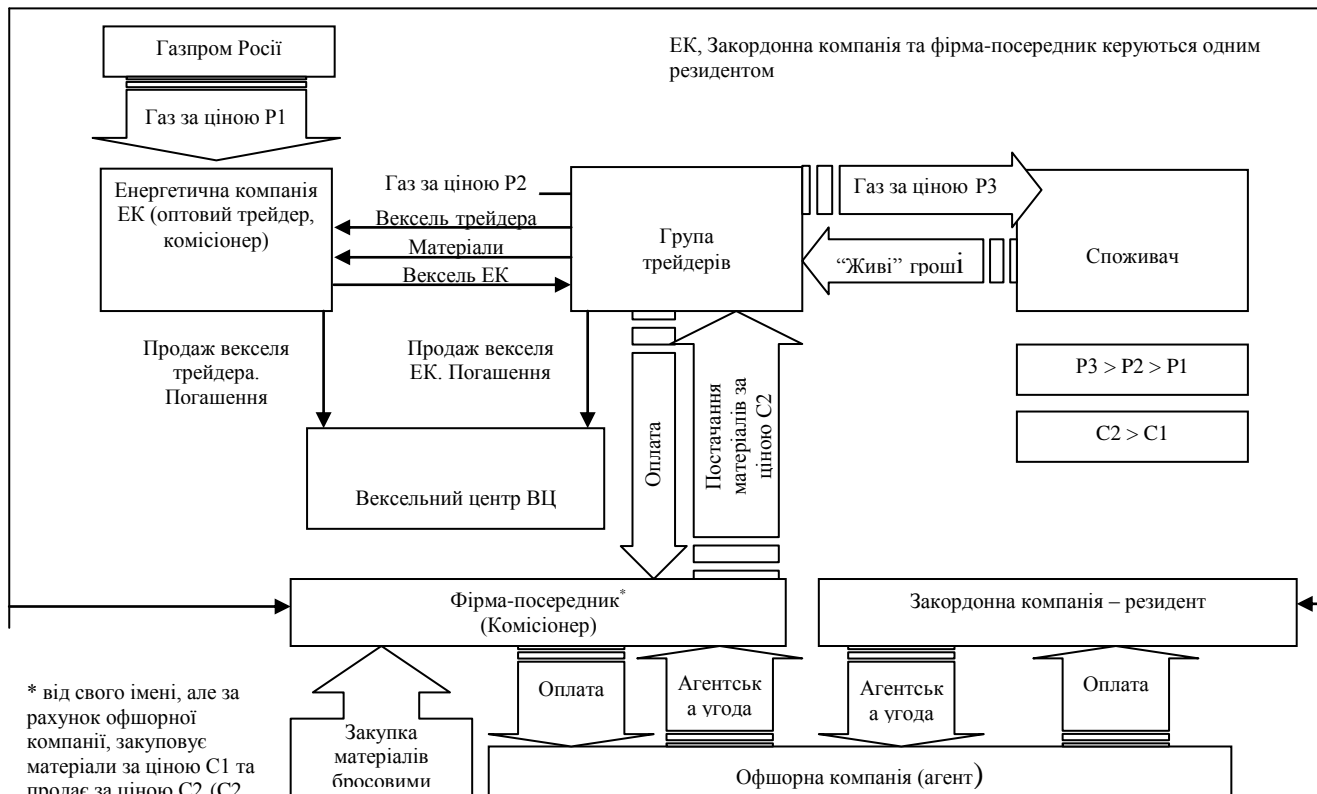
**Структурна класифікація тіньового сектора економіки
вітчизняними та зарубіжними авторами**

Автор	Класифікація тіньового сектора економіки
1	2
О.В. Турчинов	1. Легальна економічна діяльність (нерегламентована державою). 2. Незаконна, навмисно приховувана від державних органів. 3. Неприховувана від державних органів економічна діяльність, але невраховувана і неконтрольована. 4. Заборонені види діяльності (кримінальний промисел, корупція) [22, с.32], [21, с.22].
І. Озерський	1. Легальне (нерегламентоване державою). 2. Заборонені види економічної діяльності. 3. Порушення, ухилення від державного контролю, економічної відповідальності по відношенню до інтересів держави в межах офіційно дозволеної економічної діяльності [26, с.26].
С. Петренко	1. Неофіційна (репетиторство і т.д.). 2. Неформальна. 3. Фіктивна (приписки, фальсифікація звітності і т.і.). 4. Кримінальна [86, с.41].
В. Мандибур	1. Сектор “домашніх” господарств (даний сектор відноситься частково). 2. “Неформальний” сектор (сектор “нерегламентованої” діяльності: дрібне виробництво, послуги і торгівля), “світло-сірий” сектор економічної діяльності. 3. Тіньова економіка: - “темно-сірий” сектор тіньової економіки (законспірований сектор легітимних видів економічної діяльності). - “чорний” (в тому числі кримінальний, “криваво-чорний” сектор тіньової економіки. - диверсифіковані частки “чорної” економіки [87, с.33]; [89, с.12].
Т.І. Корягіна	1. Неофіційна економіка. 2. Фіктивна економіка. 3. Підпільна економіка [28, с.20].
І.Д. Масакова	1. Прихована економічна діяльність. 2. Неформальна економічна діяльність. 3. Нелегальна економічна діяльність [159, с.22].
А. Озерська	1. Тіньова економіка в легальній сфері діяльності (незареєстрована трудова діяльність; продаж дорогоцінних металів; неофіційна торгівля). 2. Тіньова економіка в нелегальних економічних видах діяльності (зловживання у фінансово-кредитній сфері; порушення у сфері приватизації; незаконний автобізнес; незаконний обіг сильнодіючих наркотичних засобів, психотропних і фармацевтичних препаратів; нелегальна міграція; торгівля людьми, а також органами та тканинами людського тіла) [160, с.34].

1	2
Т. Ламанова	1. Незаконна економічна діяльність (підпільна економіка). 2. Незаконне виробництво. 3. Приховане виробництво. 4. Неофіційна економіка. Або 1. Неофіційна економіка. 2. Кримінальна діяльність (підпільна економіка). 3. Фіктивна діяльність [161, с.22-23].
А.М. Куканова	1. Економічна діяльність, яка є легальною, неприхованою, але не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою. 2. Протизаконна, навмисно приховувана економічна діяльність [162, с.86].
І.В. Сорока	1. Економічний кримінал. 2. Необлікова, але узаконена економічна діяльність 3. Законна, але свідомо приховувана від державного обліку економічна діяльність. 4. Незаконна в конкретній країні, але законна у інших країнах і свідомо прихована від державного обліку економічної діяльності [92, с.46].
В.Пшонка	1. Заниження або приховування від обліку доходів від дозволеної діяльності (в основному шляхом ухилення від сплати податків). 2. Одержання доходів від заробленої діяльності, тобто від виробництва та реалізації товарів і послуг кримінального характеру. Або 1. Неофіційна (паралельна, неформальна) економіка. 2. Фіктивна економіка. 3. “Важка” (“чорна”) тіньова економіка [90, с.39].
Р.М. Моторин	1. Неофіційна економіка. 2. Фіктивна економіка. 3. Підпільна економіка [163, с.181].

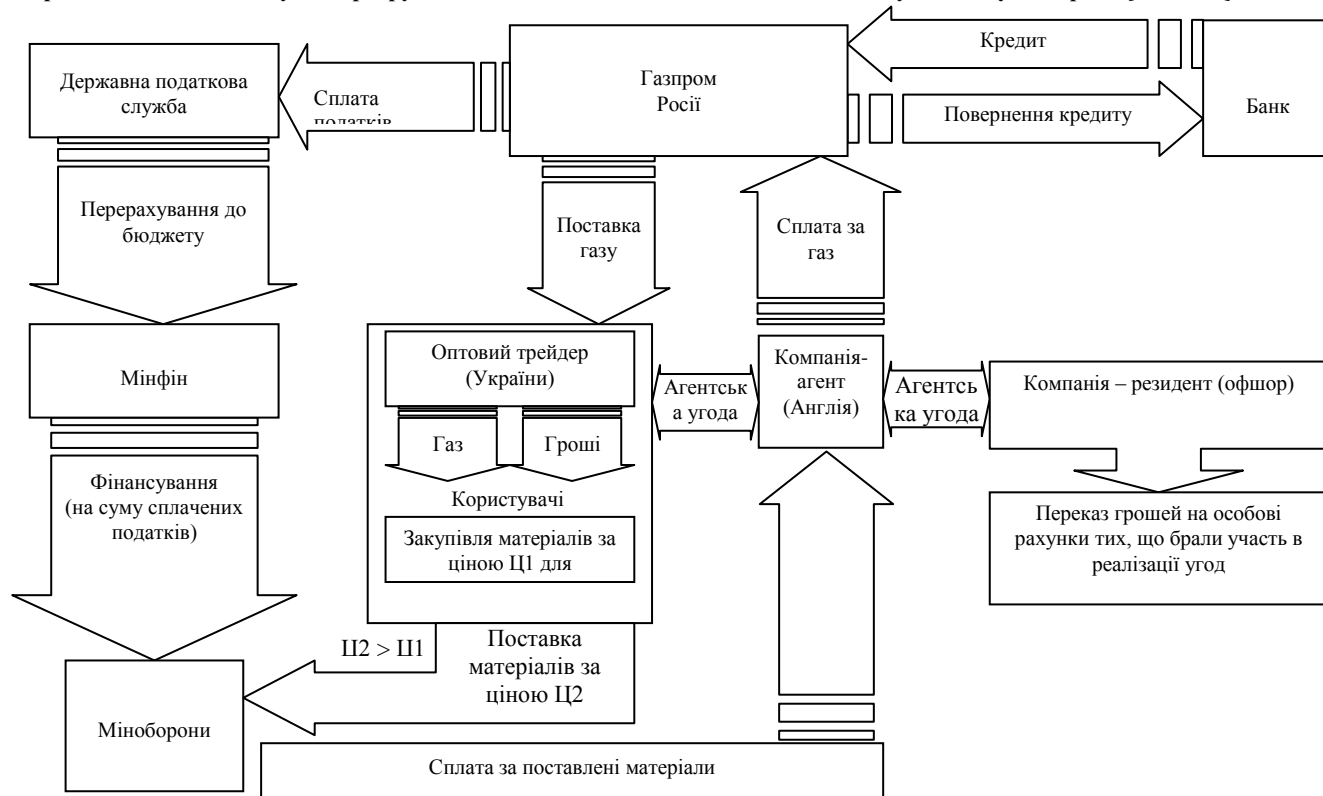
ДОДАТОК И

Ухилення від оподаткування та вивіз прибутку за кордон при використанні вексельно-бартерної схеми [112, с.52]

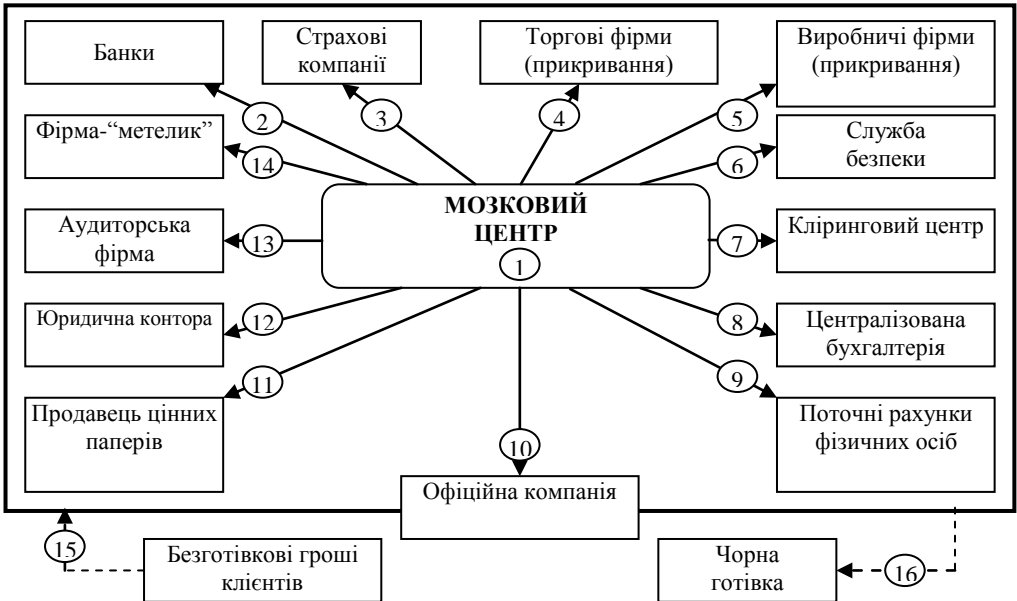

ДОДАТОК К

Використання взаємозаліку та бартеру для мінімізації податків і легального відтоку капіталу за кордон [112, с.53]

Додаток Л

Структура підпільного конвертаційного центру [113, с.61]

1. Мозковий центр – здійснює управління всією структурою.

2. Банки – співробітничать з “конвертами” за домовленістю, отримують свої відсотки за послуги, забезпечують оперативність переказів і термінове обнуління за рахунок фірм-“метеликів”.

3. Страхові компанії – виводять гроші за кордон за перестраховочними схемами, переводять в готівку їх за допомогою фіктивних страхових полісів.

4. Торгові фірми (прикриття) – слугують “прокладками” для переведення безготівкових коштів клієнтів, виступають поставниками фіктивних товарів, є одним із джерел не облікової готівки.

5. Виробничі фірми (прикриття) – також є “прокладками” для переведення безготівкових коштів клієнтів, частково використовують замовлення за фіктивними угодами.

6. Служба безпеки – оперативно вирішує проблеми, що виникають, підтримує зв’язок з силовими структурами, контролює всі процеси.

7. Кліринговий центр – займається взаємозаліками і логістикою грошових потоків.

8. Централізована бухгалтерія – виконує всю “паперову” роботу.

9. Поточні рахунки фізичних осіб – відкриваються на підставлених осіб, контролюються довіреними особами або кур’єрами.

10. Офшорні компанії – виступають в якості буферних підприємств, прикривають незаконні угоди, використовуються для купівлі валюти.

11. Продавець цінних паперів – служить для побудови окремих схем, а також для клірингових операцій з використанням векселів, акцій.

12. Юридична контора – реєструє багаточислені фірми, займається їх супроводом і ліквідацією. Оформляє всі необхідні ліцензії і розширення, відповідає за юридичну коректність всіх операцій та схем.

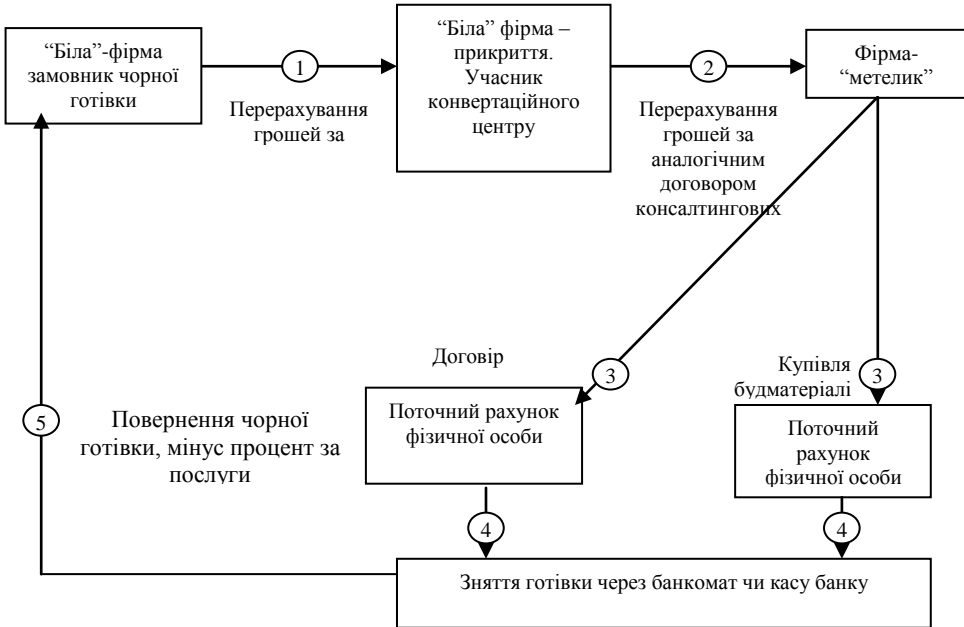
13. Аудиторська фірма – займається контролем бухгалтерських операцій, розробляє схеми, може також виступати як прикриття для фіктивних угод клієнтів (через консультаційні і аудиторські послуги).

14. Фірми-“метелики” - реєструються за підробленим документом на термін від 1 місяця до 1 року, використовуються для зняття готівки через банк або для розрахунків з фізичними особами – власниками поточних рахунків.

15. Безготівкові гроші клієнтів – надходять від замовників чорної готівки в конвертаційний центр через одну із буферних компаній (як правило, це виробнича або торгова фірма).

16. Чорна готівка – повертається клієнту “конверта” кур’єром мінус обговорений процент.

Конвертація через поточні рахунки фізичних осіб [113, с.62]

1. “Біла” фірма є замовником чорної готівки укладає договір консалтингових послуг і перераховує за ним необхідну суму.

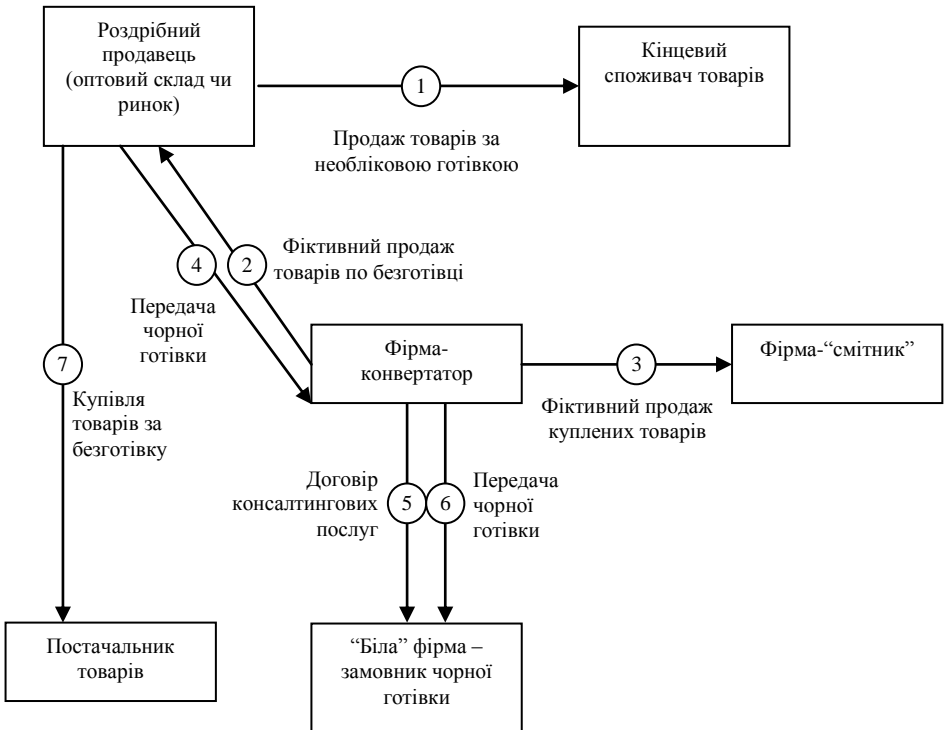
2. Гроші за аналогічними договорами проходять через ряд буферних компаній і попадають на рахунок фірми-“метелика”.

3. Фірма-“метелик” списує гроші на декілька поточних рахунків фізичних осіб (їх кількість залежить від суми замовлення).

4. Роздроблена сума знімається через банкомат або касу банку з поточних рахунків.

5. Валіза з грошима, мінус відсотки за переведення в готівку повертається замовнику (відсоток за послуги складає 1-20%, в середньому – 3-6%).

Додаток Н

Конвертація через роздрібного продавця [113, с.62]

1. Оптовий склад чи ринок продає товари за готівковий розрахунок без реєстрації в касових документах.

2. Фірма-конвертатор купує за безготівку товари за фіктивним договором.

3. “Придбані” товари зразу ж фіктивно продаються фірмі – “смітник”.

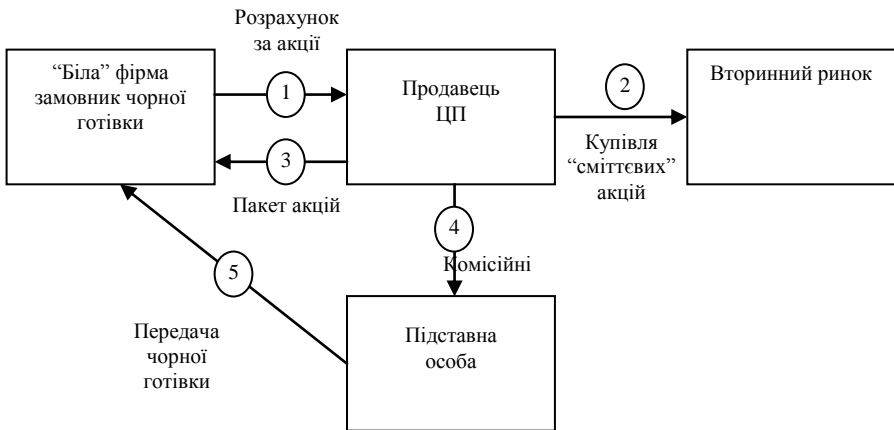
4. Оптовий склад передає конвертатору чорну готівку в обмін на безготівкові гроші.

5. Фірма-конвертатор укладає договір консалтингових послуг з “білою” фірмою-замовником чорної готівки.

6. Чорна готівка передається в обмін на безготівку, отриману за фіктивним договором консалтингових послуг.

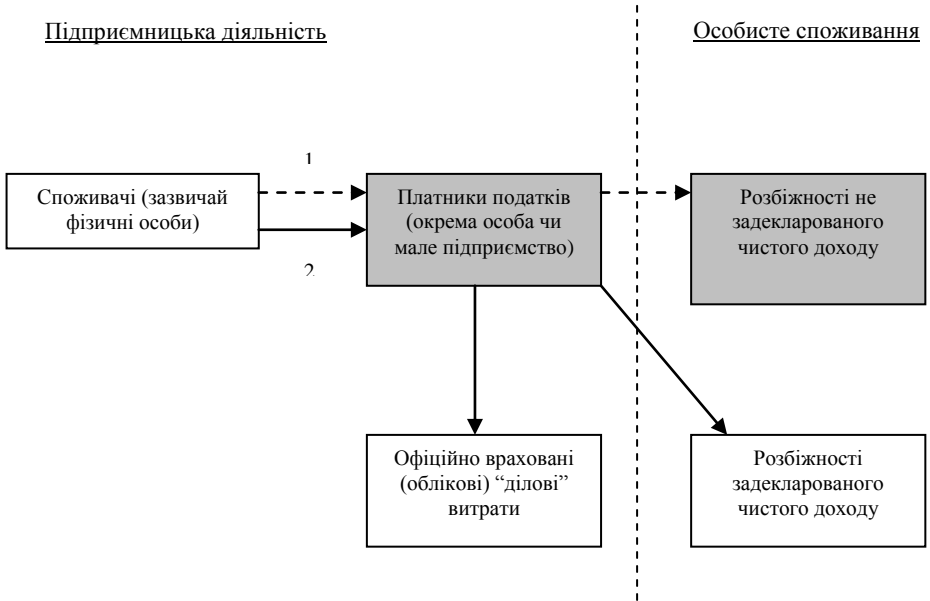
7. Роздрібний продавець купує товари у свого поставника для перепродажу.

Додаток П
Конвертація через продавця цінних паперів [113, с.63]

1. Замовник чорної готівки перераховує гроші на рахунок продавця ЦП.
2. Продавець ЦП купує “сміттєві” (нічого не варті) акції на вторинному ринку.
3. Пакет акцій переходить у власність білої фірми.
4. Комісійні за посередність в пошуку продавця акції перераховуються на поточний рахунок підставної фізичної особи.
5. Чорна готівка передається замовнику.

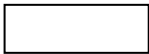
“Традиційна” схема ухилення від сплати податків [78, с.5]

Умовні позначення:

1. Платежі без виставлення рахунків.
2. Платежі в відповідності з рахунками.

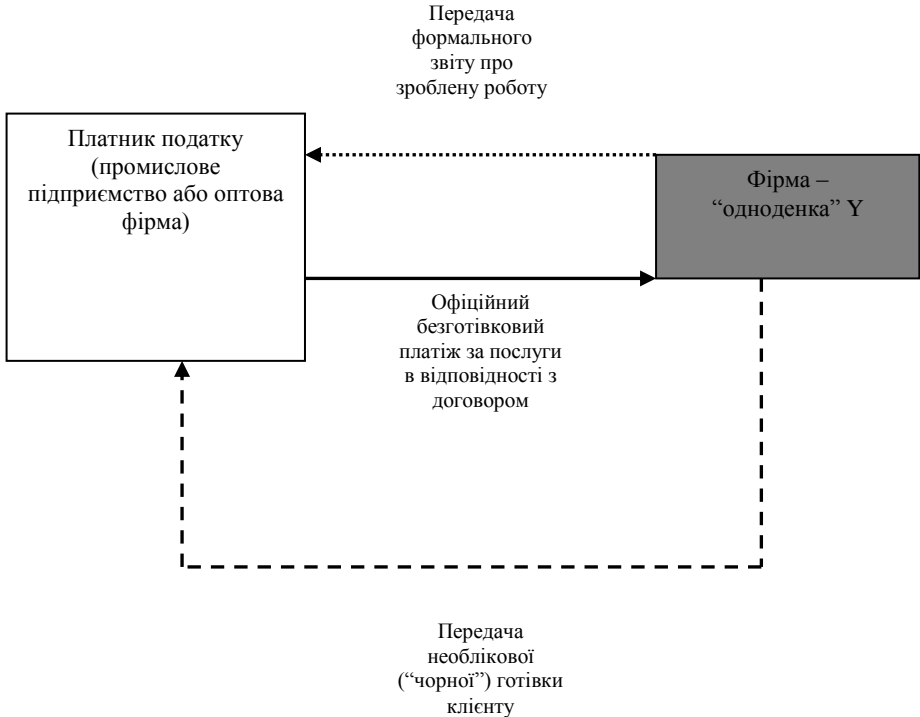
“Білий” сектор (операції легальні).

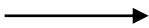
“Сірий” сектор (операції частково нелегальні).

Додаток С

“Базова” схема переводу безготівкових коштів в не облікову готівку [78, с.5]

Умовні позначення:

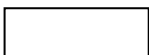
Легальні операції

Фіктивні операції

Нелегальні операції

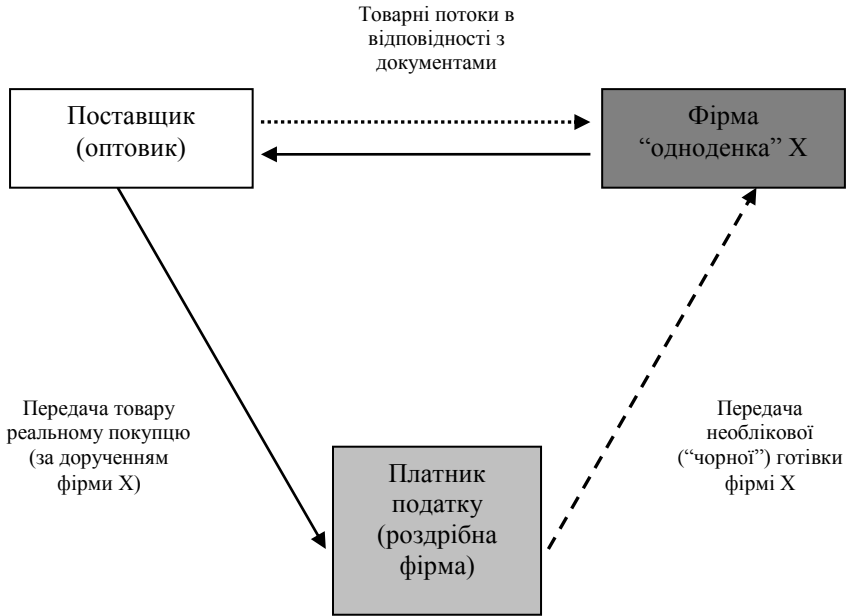
“Білий” сектор (операції легальні).

“Чорний” сектор (діяльність повністю нелегальна – дана фірма не може показати витрати, що відносяться до наданих послуг, а також пояснити куди поділися кошти).

Додаток Т

“Зворотна” схема перерахунку не облікової готівки в офіційні безготівкові кошти (рівноцінно “відмиванню” грошей) [78, с.7]

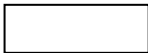

Умовні позначення:

————→ Легальні операції

.....→ Фіктивні операції

-----→ Нелегальні операції

“Білий” сектор (операції легальні).

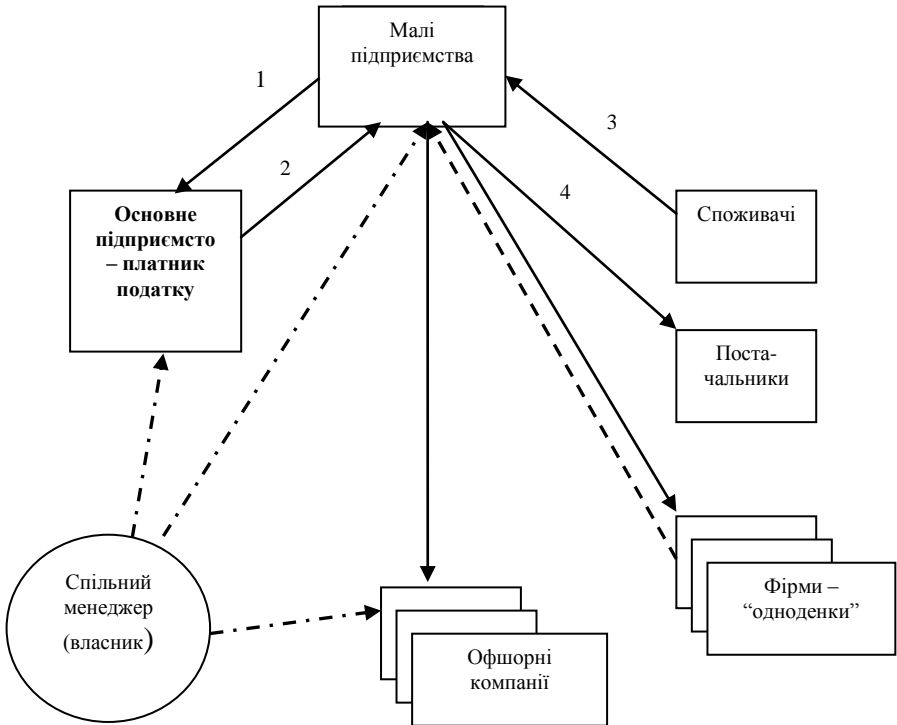
“Сірий” сектор (велика частина операцій напівлегальна – продаж товарів не фіксується в звітності).

“Чорний” сектор (діяльність нелегальна – дана фірма не може пояснити походження грошей, які сплачуються за товари, а також вказати місцезнаходження самих товарів).

Додаток У

Загальні принципи ухилення від сплати податків з використанням не облікової готівки на великих підприємствах [78, с.12]

Умовні позначення:

- > Легальні платежі
 - - - - -> Нелегальні платежі
> Відношення контролю

1. Продаж за заниженими цінами.
2. Закупівля за завищеними цінами.
3. Продаж товарів за нормальними цінами.
4. Закупка товарів за звичайними цінами.

Додаток Ф

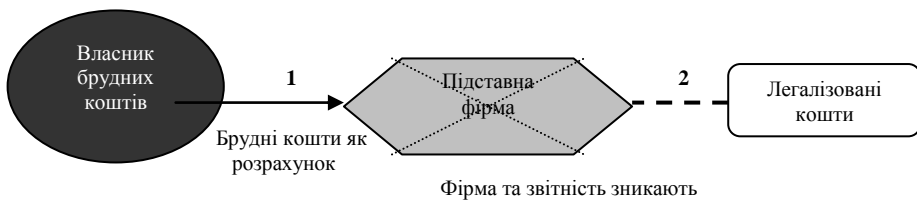

Рис. Ф.1 Продаж товарів, надання послуг через підставну фірму

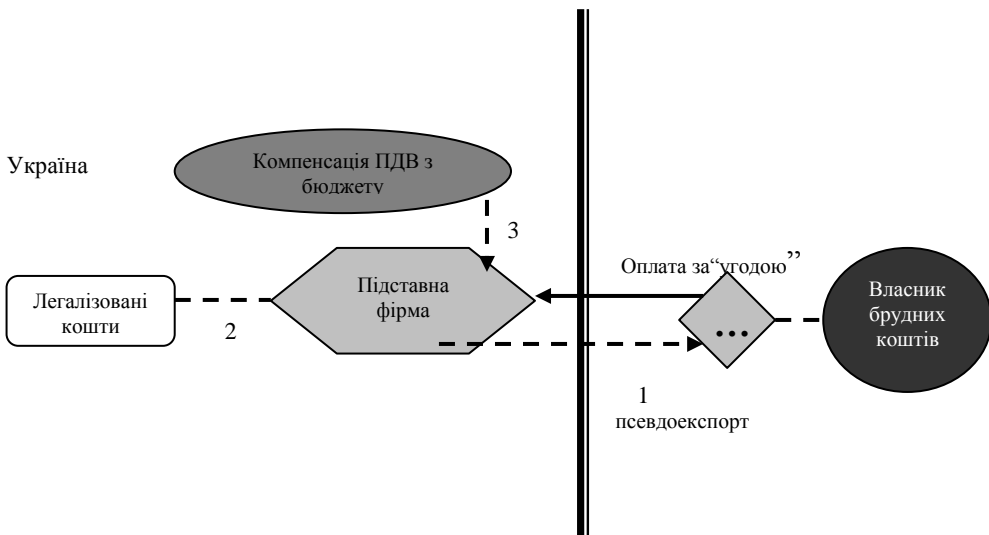
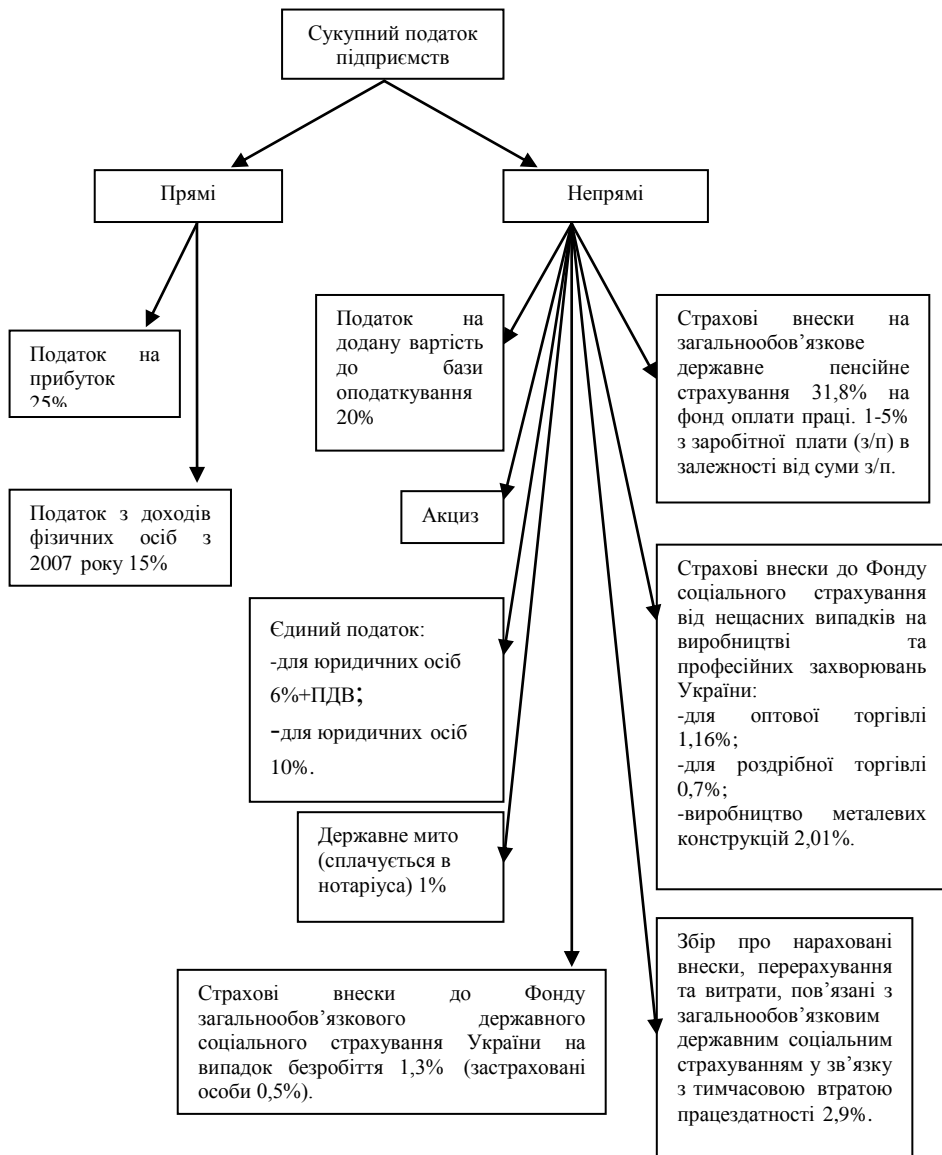

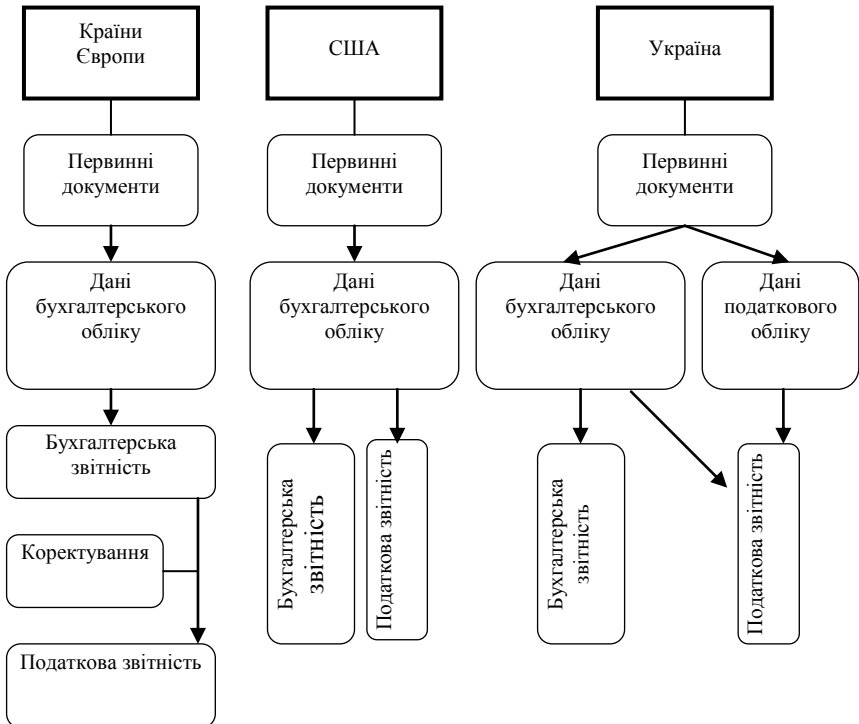
Рис. Ф.2 Фіктивний експорт товарів з метою відшкодування заборгованості з ПДВ

Додаток X

Структура системи основних податків характерних для підприємств України станом на 1.01.2008 року

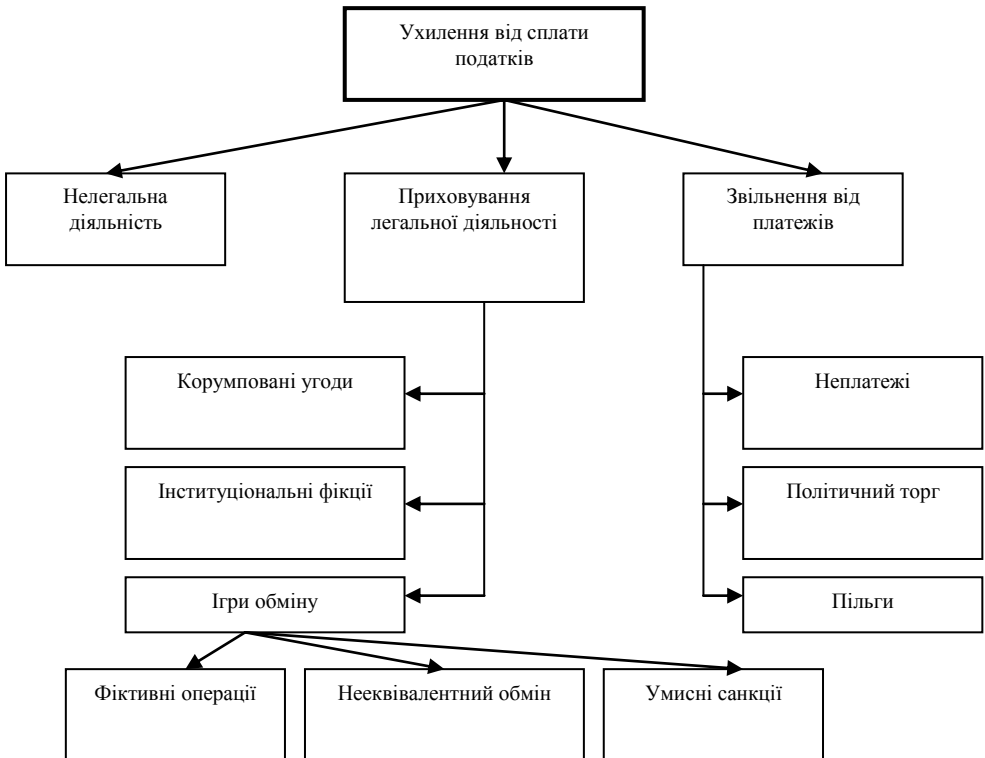

Додаток Ц

Процес обробки інформації і підготовки бухгалтерської і податкової звітності

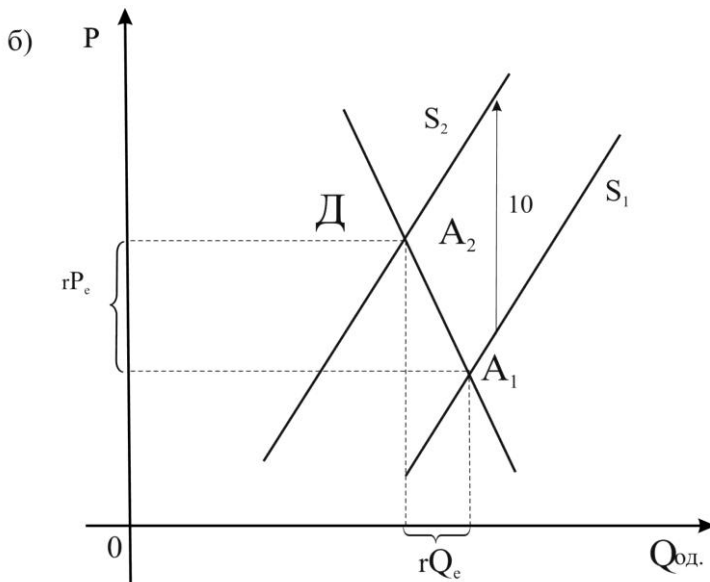
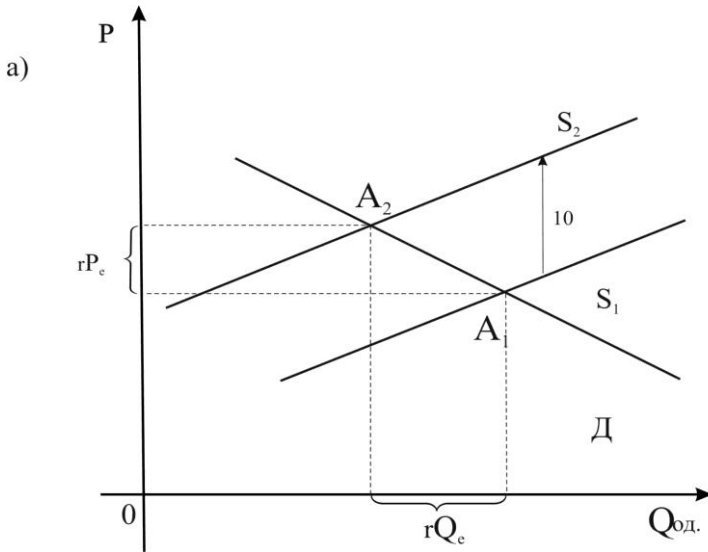
Додаток III

Стратегії ухилення від сплати податків [81, с.84]

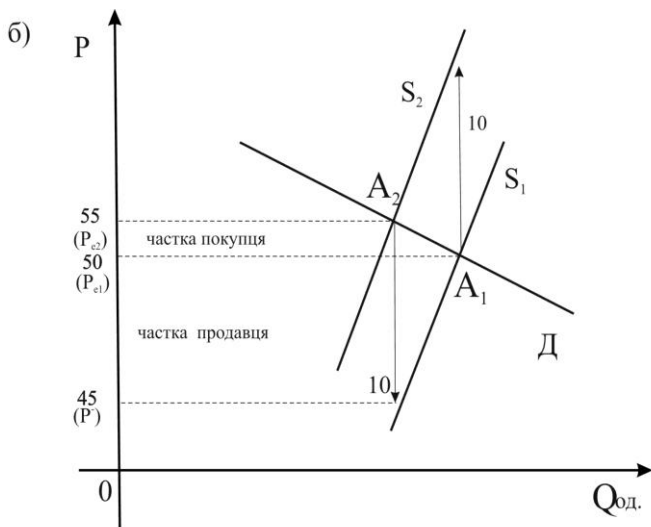
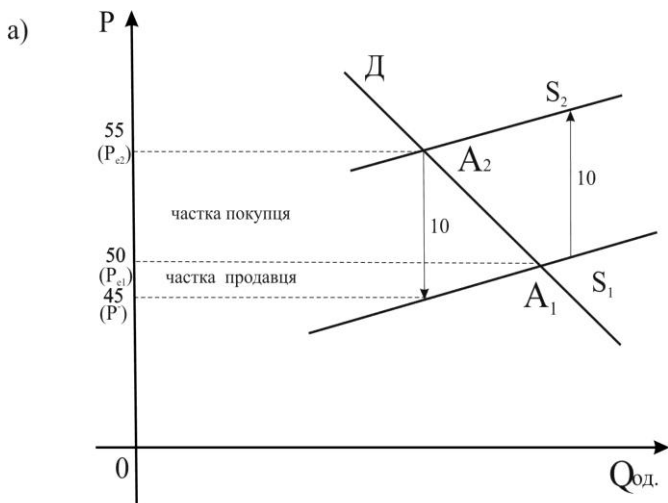
Додаток Щ

Ринкові наслідки після введення нового податку при еластичних пропозиції та попиті

Додаток Ю

Розподіл податкового тягара між продавцем і покупцем в залежності від співвідношення еластичності попиту і пропозиції

Додаток Я

Функції механізму взаємодії офіційного і тіньового секторів економіки України [139, с.50-51]

Функції	Характеристика
Функція обмеження	Полягає в обмеженні тіньових видів діяльності, господарських зв'язків і можливості їх здійснення. На практиці це обмеження реалізується через систему економічних показників, форм реалізацій, звітності. Введення всіх українських підприємств, фірм в русло обов'язкової звітності ліцензування діяльності, створення неможливості роботи поза законом здійснює стриманий вплив на розростання незаконних господарських зв'язків.
Функція спонукання (стимулювання)	Полягає в спонуканні суб'єктів тіньового сектора економіки до припинення їх нелегальної діяльності, до виконання ними прямих обов'язків перед суспільством (випускати недорого та якісну продукцію, приймати участь в формуванні державного та місцевого бюджетів). Але, механізм обмеження не забезпечує раціональної, з суспільної точки зору, легалізації господарства. Тіньові структури добровільно не бажають відкривати свої доходи, оскільки вони отримують за рахунок порушення технології виготовлення продукції, випуску неякісних товарів, використання сировини з порушенням екологічних стандартів. В даному випадку державним і громадськими організаціям доводиться брати на себе функцію контролю і покарання для упорядкування процесів виробництва і реалізації. Система контролю повинна будуватися на двох принципах: стимулювати розвиток легального сектора економіки і гальмувати тіньовий, що дозволить з позитивним результатом, функціонувати механізму взаємодії. Стимулювання тіньового капіталу призводить до повернення його у виробничу сферу й змушує офіційно сплачувати податки, працювати на українське суспільство, переслідуючи мету розвитку процвітання України.

Продовж. додатку Я

1	2
	Тут можлива реалізація податкової, грошової політики держави з метою створення умов, що зацікавляють вкладати капітал в українську економіку. Але деформація грошово-кредитної системи країни, величина облікової ставки національного банку України лише спонукають до відтоку грошей з реальної економіки в валютно-спекулятивну сферу.
Функція примусу	Суть її в тому, щоб примусити тіньовиків-господарників припинити кримінальну діяльність, повернути награбовану власність, очистити ринкові ніші для сумлінних підприємців. Ця функція реалізується через матеріальну і кримінальну відповідальність порушників законів (конфіскацію майна, закриттям рахунків в банках). Але сьогодні заборонами позбутися чи скоротити масштаби тіньового бізнесу в Україні, змусити поважати права власників, відповідати перед суспільством – неможливо. Тут потрібна політика “батога і пряника” оскільки тіньові капітали – це гроші, отримані в результаті експлуатації державних засобів виробництва і праці народу, тому вони повинні працювати на суспільство. Якщо існують тіньові гроші, то існують і сотні тисяч підневільників, які в тіні, тобто за межами будь-якого соціального захисту з боку держави, створюють багатство декількох десятків українських олігархів та магнатів.
Функція заборони	Дана функція за своєю сутністю пов’язана з попередніми, і будь-яка з трьох може бути завершена діями заборони по відношенню до суб’єктів, які порушують законні норми і правила господарювання та приносять матеріальні збитки державі, організаціям, суспільству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Власов В.С. К характеристике “ха хао”, термина экономической мысли Китая (по материалам “Цянь лян лунь” Гу яньу, XVIIв.) / В.С. Власов // Вопросы истории Китая. – М.: Издательство Московского университета, 1981. – С. 91–99.
2. Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае / Э.С. Кульпин. – М.: Наука, 1990. – С. 124–128.
3. Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия: В 4 т. / Гл. ред. А.М. Румянцев. – М.: “Советская Энциклопедия”(Энциклопедии. Словари. Справочники), 1975. – Т.2. Инди.... – Мюрдаль. – 560 с.
4. Вайсберг Р.Е. Деньги и цены (подпольный рынок в период “военного коммунизма”) / Р.Е. Вайсберг.– изд. Держплана СРСР, М., 1925. – 160 с.
5. Кондурушкин И.С. Собственный капитал перед радянським судом. / И.С. Кондурушкин. – Л., 1929. – 200 с.
6. Нуреев Р.М. Теорія розвитку: неокласичні моделі становлення ринкової економіки / Р.М. Нуреев // Питання економіки. – 2000. – №5. – С. 145–158.
7. Харт К. Неформальные доходы и городская занятость в Гане // Неформальна економіка. Россия и мир / Под ред.. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – 576 с.
8. Попов Ю.Н., Тарасов М.Є. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: Учебник. / Ю.Н. Попов, М.Є. Тарасов. – М.: Дело, 2005. – 240 с.
9. Хавіна З., Суперфін Л. Буржуазна теорія “другої економіки” / З. Хавіна, Л. Суперфін // Питання економіки. – 1996. – №11. – С. 104–112.
10. Шанин Т. Эксплоярные структуры и неформальная экономика современной России // Неформальна економіка. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – 576 с.
11. Теневая экономика: опыт криминологического исследования: / [А.А. Горщак, Э.А. Дидоренко, В.М. Иванов, Б. Г. Розовский.]. – Луганск: РИО ЛИВД, 1997. – 203 с.
12. Попович В.М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології: (Монографія) / В.М. Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – 448 с.
13. Мамалуй А.А. Проблемы экономической безопасности Украины / А.А. Мамалуй // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. Сборник материалов “круглого стола”. – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 21-24.

14. Одровол Д.К. Теневая экономика и коррупция. Проблемы борьбы с ними. / Д.К. Одровол // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. Сборник материалов “круглого стола”. – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 53-56.
15. Мазур І.І. Корупція як інститут тіньової економіки / І.І. Мазур // Економіка України. – 2005. – №8. – С. 68–74.
16. Бова А. Структура тіньової економіки / А. Бова // Правосуддя - гарант законності у сфері економічних правовідносин. Т. 21(1): Міжвідомчий науковий збірник / Коллект. автор. – К., 2000. – С. 463–473.
17. Ущатовський В. Тіньова економіка як інфраструктура організованої злочинності: сутність, тенденції розвитку, кримінально-правові проблеми / В.Ущатовський // Право України. – 2000. – №2. – С. 61–64.
18. Ущатовський В. Тіньова економіка як джерело живлення організованої злочинності / В.Ущатовський // Право України. – 2001. – №4. – С. 48–51.
19. Ущатовський В. Організована злочинність як фактор дестабілізації суспільних відносин та зростання тіньової економіки / В.Ущатовський // Право України. – 12/2001. – №12. – С. 72–76.
20. Краус Н.М. Теоретичні та методологічні аспекти тіньової економіки за умов трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Вісник Львівської фінансової державної академії / Головний редактор Буряк П.Ю. – Львів: ЛДФА, 2007. – №12. – С. 233-243.
21. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 199 с.
22. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження: Наукове видання / О.В. Турчинов. – Київ.: Видавництво “АртЕк”, 1995. – 300 с.
23. Біла С. Тіньова економіка та її вплив на структурне трансформування українського виробництва / С. Біла // Економіка України. – 2000. – №10. – С. 54–61.
24. Прилипко Ю. Від свіла до тіні. 1999 рік-балансування економіки між офіційним та тіньовими секторами / Ю. Прилипко // Цінні папери України. – 24/2/2000. – С. 3
25. Квасов А.С. Наслідки поширення тіньової економіки в українському суспільстві / А.С. Квасов // Финансовая консультация. – 2001. – №15–16(спецвыпуск). – С. 128–130.
26. Озерський І. Місце тіньової економіки у сучасному економічному середовищі / І. Озерський // Економіка. Фінанси. Право. – 2003. – №6. – С. 25–29.
27. Шелудько Н.М. Проблема тіньової економіки в Україні / Н.М. Шелудько // Фінанси України. – 2002. – №9. – С. 80–86.

28. Теневая экономика / [А.П. Бунич, А.И. Гуров, Т.И. Корягина, А.А. Крылов и др.]; под ред. Т.И. Корягиной. – М.: Экономика, 1991. – 160 с.
29. Болва Н., Салий В. Теневая экономика: сущность функций, типология: Лекция для студентов всех специальностей / Н. Болва, В. Салий / Центрсоюз РФ. Сиб. Ун-т потреб. Кооп. – Новосибирск, 1998. – 52 с.
30. Задорожный Г.В., Иващенко П.О., Тютюнникова С.В. Экономическая безопасность и теневая экономика / Г.В. Задорожный, П.О. Иващенко, С.В. Тютюнникова. – Х.: ХІБМ, 1999. – 208 с.
31. Осипенко О. “Тіньова економіка”: спроба політико-економічного аналізу / О. Осипенко // Радикальна економічна реформа: Джерела. Проблеми. Рішення / Склад: І.Е. Степанов: під ред. В.І. Купцова. – М.: Вища школа, 1990. – 608 с. (С.561–576).
32. Токар О.В. Податкова реформа як засіб детінізації економіки України / О.В. Токар // Економічна теорія. – 2005. – №3. – С. 83–95.
33. Варналій З.С. Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти) / З.С. Варналій. – К.: Інститут приватного права і підприємництва АПрН України. – 1998. – 56 с.
34. Баюра Д. Теневая экономика : 52 градуса в тени / Д. Баюра // Инвест Газета. – 7/2000. – №25. – С. 7.
35. Кузнецов С.О. Тіньова економіка як явище трансформації економічної системи України / С.О. Кузнецов // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. Сборник материалов “круглого стола”. – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 119–121.
36. Пивоваров В.В. Финансовая преступность: объект посягательств и вопросы криминологических исследований / В.В. Пивоваров // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. Сборник материалов “круглого стола”. – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 122–125.
37. Привалов К.В. Теневая экономика: сущность и структура / К.В. Привалов. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1997. – 52 с.
38. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюба. – Київ: Основи, 2000. – 198 с.
39. Яременко О.Л. Механізм інституційних змін / О.Л. Яременко // Економічна теорія. – 2006. – №1. – С. 3–12.
40. Пушкаренко П. Генезис і соціально-економічні наслідки тіньової економіки / П. Пушкаренко // Економіка України. – 2004. – №10. – С. 43–49.

41. Мазур І.І. Мотивація суб'єктів тіньової економічної діяльності / І.І. Мазур // Економічна теорія. – 2006. – №4. – С. 40–53.
42. Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия: В 4 т. / Гл. ред. А.М. Румянцев. – М.: “Советская Энциклопедия”, 1980. – т.4. Социология – Я. – 672 с.
43. Основи економічної теорії / за редакцією Предборського В.А. – Київ: Кондор, 2002. – 621 с.
44. Гончарова В.О. Взаємозв'язок офіційної та тіньової економіки в умовах ринкової трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец.08.01.01 “Економічна теорія” / В.О. Гончарова. – Х., 2001. – 16 с.
45. Предборський В.А. До питання про сутність тіньової економіки / В.А. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №12. – С. 111–116.
46. Hart K. Informal urban income opportunities and urban employment in Ghana / K. Hart // Journal of Modern African Studies. – 1973. – Vol. 11, №1. – P. 61–90.
47. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: (Монографія) / [Варналій З.С., Гончарук А.Я., Жаліло Я.А. та ін]; за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
48. Предборський В.А. Розвиток досліджень причинності тінізації економічних процесів в Україні / В.А. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – №4. – С. 68–72.
49. Привалов Ю. Теневая экономика и коррупция в Украине / Ю. Привалов // Общество и экономика. – 2001. – №9. – С. 113–137.
50. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / под ред. В.К. Сенгачова. – [2-е изд.]. – М.: Дело, 2005. – 896 с.
51. Гончаренко Л.П. Управление безопасностью: учеб. пособие / Л.П. Гончаренко, Е.С. Куценко. – М.: КНОРУС, 2005. – 272 с.
52. Краус Н.М. Економічна безпека офіційного сектора економіки як протизвага тіньовому за умов трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Економічна безпека країни: проблеми теорії та практики в умовах демократичної трансформації форми влади”, 24–25 квітня 2007 року. – Полтава: “Астроя”, 2007. – С. 115–117.
53. Предборський В.А. Методологічні засади вчення про детермінацію та причинність теорії тінізації економіки / В.А. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – №1. – С. 95–99.
54. Озерський І.В. Тіньовий сегмент економіки / І.В. Озерський // Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – №1. – С. 28–31.
55. Архангельский В.В. Детенизация экономики: причины и способы ее преодоления / В.В. Архангельский // Фондовый рынок. – 10/12/2001. – №47. – С. 22–26.

56. Глисін Ф.Ф. Оценка состояния и тенденций теневой экономики на основе данных конъюнктурных обследований / Ф.Ф. Глисін // Вопросы статистики. – 1999. – №12. – С. 27–32.

57. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка. Фінанси. Право. – 2000. – №3. – С. 22–26.

58. Краус Н.М. Тіньова економіка, як складова економічної системи України, її вплив та наслідки / Н.М. Краус // Матеріали наук.-прак. конференції “Управління розвитком соціально-економічних систем: стан, проблеми, перспективи”, 29–30 квітня 2004 р. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2004. – С. 55–58.

59. Краус Н.М. Детенізація стосунків у вищій школі як фактор зростання освітнього рівня студентів-заочників / Н.М. Краус // Матеріали ХХІХ міжвузівської науково-методичної конференції “Проблеми підготовки фахівців без відриву від виробництва в умовах реформування вищої освіти”, 20–21 травня 2004 року. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2004. – С. 292–294.

60. Похилюк В.В., Краус Н.М. Економічна безпека країни в умовах трансформації вищої освіти до Болонського процесу / В.В. Похилюк, Н.М. Краус // Матеріали ХХХ міжвузівської науково-методичної конференції “Модернізація змісту і технологія підготовки фахівців: проблеми і завдання вищих навчальних закладів щодо входження в європейський освітній простір”, 26 березня 2005 року. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2005. – С. 67–69.

61. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. Де Сото. – М., 1995. – 85 с.

62. Исправников В.О., Куликов В.В. Теневая экономика в России: иной путь и третья сила / В.О. Исправников, В.В. Куликов. – М.: “Российский экономический журнал”, Фонд “За экономическую грамотность”, 1997. – 192 с.

63. Клямкин И., Тимофеев Л. Теневая Россия. Экономико-социологическое исследование / И. Клямкин, Л. Тимофеев. – М., 2000. – С. 217–225.

64. Олейник А.Н. “Жизнь по понятиям”: институциональный анализ повседневной жизни “российского простого человека” / А.Н. Олейник // Полис. – 2001. – №2. – С. 90.

65. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А.Н. Олейник // Полис. – 2001. – №3. – С. 28.

66. Краус Н.М. Причини виникнення та розвитку тіньового сектору економіки в умовах трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. пр. – Випуск 204, Том IV. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – С. 862–866.

67. Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия: В 4 т. / Гл. ред. А.М. Румянцев. – М.: “Советская Энциклопедия”, 1979. – т.3. Н – Социологическая школа. – 624 с.
68. Ортинський Л. Проблеми оцінки рівня тінізації економічної діяльності в сфері підприємництва / Л.Ортинський // Регіональна економіка. – 2000. – №1. – С. 139–143.
69. Варналій З.С. Державна політика підтримки малого підприємництва: (Монографія) / З.С. Варналій. – К.: НІСД, 1996. – 130 с.
70. Краус Н.М. Динаміка обсягів тіньової економіки та чинники, які впливають на зниження рівня тінізації / Н.М. Краус // Матеріали міжнар. наук.-прак. конф. Тези доп. (3–5 черв. 2005 р.) “Фінансово-кредитне стимулювання економічного зростання” / Відп. ред. Р.А. Слав’юк. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 794 с. – Укр., рос., пол., англ. мовами. – С. 407–408.
71. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. Розділ Стратегія детінізації української економіки. – К.: УВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 141–154.
72. Фукс А.Е. Тіньова економічна діяльність, визначення її обсягів та шляхів обмеження в Україні / А.Е. Фукс // Матеріали міжнар. наук.-прак. конф. Тези доп. (3–5 черв. 2005 р.) “Фінансово-кредитне стимулювання економічного зростання” / Відп. ред. Р.А. Слав’юк. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 794 с. – Укр., рос., пол., англ. мовами. – С. 9–10.
73. Особливості та шляхи детінізації економіки України: Матеріали “круглого столу” / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – 110 с.
74. Краус Н.М. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу в умовах трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Економіка: проблеми теорії та практики: 36. наук. пр. – Випуск 222: В. 5 т. – Т. III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С. 690–698.
75. Мазур І.І. Капіталізація економіки: проблеми та перспективи (Матеріали семінару. – Частина 1) / І.І. Мазур // Економічна теорія. – 2006. – №2. – С. 104–107.
76. Політико-правове регулювання підприємництва в Україні: теорія і практика: (Монографія) / [Варналій З.С., Кампо В.М., Мазур І.І та ін.]; за ред. З.С. Варналія, В.М. Кампо. – К.: Знання України, 2005. – 380 с.
77. Євшин О. Джерела і складові тіньової економіки Кадри вирішують все? / О. Євшин // Україна і світ сьогодні. – 25/12/1999. – С. 6–7.

78. Яковлев А.Н. Экономика “черного нала”: специфика и масштабы явления, оценка общественных потерь / А.Н. Яковлев // Вопросы статистики. – 2002. – №8. – С. 3–16.
79. Решетніченко А. Нетрадиційні методи державного управління / А. Решетніченко // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 9/2000. – №3. – С. 374–378.
80. Барсукова Е.Ф. Методы оценки теневой экономики: критический анализ / Е.Ф. Барсукова // Вопросы статистики. – 2003. – №5. – С. 14–24
81. Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. – М.: Норма, 2006. – 336 с.
82. Прилипко Ю. Методичні рекомендації щодо інтегральної оцінки обсягів тіньової економіки / Ю. Прилипко // Економіка України. – 2005. – №6. – С. 37–44.
83. Черевко О.І. Механізми запобігання розвитку тіньової економічної діяльності у сфері фінансово-грошових відносин / О.І. Черевко // Вісник Національного банку України. – 2004. – №3. – С. 20–23.
84. Бурова М. Изучение теневой экономической деятельности на региональном уровне / М. Бурова // Вопросы статистики. – 2003. – №5. – С. 24–33.
85. Елизаров А. Неформальная экономика как составляющая теневой экономики: сущность и методы оценки / А. Елизаров // Экономист. – 2000. – №11. – С. 30–33.
86. Петренко С. Теневая экономика: Причины появления и влияние на легализованный сектор экономики / С. Петренко // Вестник бухгалтера и аудитора Украины. – 2004. – №3–4. – С. 40–41.
87. Мандибура В.О. Тіньова складова життєвого рівня населення України / В.О. Мандибура // Україна: аспекти праці. – 1999. – №5. – С. 32–38.
88. Чередніченко В. Тіньова економіка: проблеми розробки та реалізації проектів боротьби з економічною злочинністю / В. Чередніченко // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1999. – №2. – С. 296 – 301.
89. Мандибура В.О. “Тіньова” економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. Наукове видання / В.О. Мандибура. – Київ: Парламентське видавництво, 1998. – 135 с.
90. Пшонка В. Господарсько-правові заходи подолання тінізації економіки / В. Пшонка // Право України. – 1999. – №5. – С. 39–42.
91. Радаев В. По кругам теневой экономики / В. Радаев // Деловой экспресс. – 1999. – №2. – С. 6–7.

92. Сорока И.В. Теневая экономика и проблемы мотивации труда и предпринимательства в переходный период / И.В. Сорока // Академічний огляд. – 1999. – №1. – С. 46–55.

93. Краус Н.М. Про структуру тіньового сектору економіки в умовах трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Серія: Економічні науки. – 1 (21)/2007. – С. 31–34.

94. Краус Н.М. Вплив сфери неформальної “тіньової” діяльності на безпеку життєдіяльності людини / Н.М. Краус // Збірник матеріалів міжвузівської науково-технічної конференції “Психологічні та технічні проблеми безпеки праці, життя та здоров’я людини”, 27 квітня 2005 року. – Полтава: друкарня ПВІЗ, 2005. – С. 49–50.

95. Перехідна економіка: Підручник / [В.М. Гесьць, Є.Г. Панченко, Е.М. Ліанова та ін.]; за ред. В.М. Гейця. – К.: Вище шк., 2003. – 591 с.

96. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: (Монографія) / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.

97. Ібрагімова І. Технологія інформаційної взаємодії в процесі прийняття рішень / І. Ібрагімова // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 9/2000. – №3. – С. 442–448.

98. Галиця І.О. Чому потрібне державне регулювання економіки і які фактори на нього впливають? / І.О. Галиця // Фондовий ринок. – 10/12/2001. – №47. – С. 29–31.

99. Біла С. Державне регулювання фінансування структурної трансформації економіки України / С. Біла // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 9/2000. – №3. – С. 202–211.

100. Трансформаційна економіка: Навч. посіб. / [В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев, І.Й. Малий та ін.]; за ред. В.С. Савчука, Ю.К. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 612 с.

101. Краус Н.М. Головні чинники тінізації економіки України / Н.М. Краус // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Динаміка наукових досліджень ‘2004”. Том 52. Економічна теорія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 47–49.

102. Пинзеник В. “Тіньовики” знову наступають / В. Пинзеник // Україна молода. – 27/ 07/ 2006. – С. 6.

103. Краус Н.М. Менеджмент та тіньовий сектор економіки в Україні за умов трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 45 річниці Полтавського університету споживчої кооперації України “Методологія та практика менеджменту на порозі

XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти”, 10–12 травня 2006 року. – Полтава: ПУСКУ, 2006. – С. 176.

104. Баюра Д. Теневая сторона Украины / Д. Баюра // Инвест Газета. – 7/2000. – №25. – С. 8–9.

105. Похилук В.В., Краус Н.М. Розвиток сучасної інфраструктури продовольчого ринку України: шлях до вдосконалення ринкових відносин чи тінізації економіки? / В.В. Похилук, Н.М. Краус // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Інфраструктурне забезпечення продовольчого ринку України”, 17-18 лютого 2005 року. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2005. – С. 23–25.

106. Диба М.І. Регулювання в сучасній економічній системі: Монографія / М.І. Диба. – К.: КНЕУ, 2000. – 220 с.

107. Шамхалов Ф. Государство и экономика (власть и бизнес) / Ф. Шамхалов. – М.: Экономика, 1999. – С. 218.

108. Бродский Б.Е. Теневые структуры и виртуальные ловушки: модели неформального сектора в переходных экономиках / Б.Е. Бродский // Экономический журнал ВШЭ. – 2000. – №4. – С. 433–453.

109. Краус Н.М. Глобальні аспекти тінізації економіки України / Н.М. Краус // Матеріали IX міжвузівської науково-практичної конференції “Економіка XXI століття: проблеми трансформації та глобалізації” 21 квітня 2005 року. – Полтава, 2005. – С. 127–129.

110. Кузьменко Е.С. Экономические преступления и банковская система Украины / Е.С. Кузьменко // Актуальні Проблеми Економіки. – 2003. – №2. – С. 8–14.

111. Грошовик Ю. Зовнішньоекономічна діяльність як сфера тіньових відносин та об’єкт організаційно-правового забезпечення соціального контролю / Ю. Грошовик // Право України. – 2004. – №1. – С. 55–58.

112. Поліщук Н.Є. Характеристика способів і механізмів укриття тіньових оборотів в експортно-імпорتنих операціях / Н.Є. Поліщук // Актуальні Проблеми Економіки. – 2002. – №2. – С. 50–55.

113. Комаха А. "Обнал" в конверте: Финансовые услуги / А. Комаха // БИЗНЕС.Налоги.Финансы. Промышленность.Торговля. – 7/ 2/2005. – №6. – С. 60–63.

114. Бондар Н.О. Боротьба з тіньовим капіталом шляхом скорочення позабанківського обігу грошей / Н.О. Бондар // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – №9. – С. 3–8.

115. Шестаков А.В. Теневая экономика: Учебное пособие / А.В. Шестаков. – М.: Издательский дом “Дешков и К”, 2000. – 152 с.

116. Власюк Н. Податкова амністія: рецепти, за якими її пропонують здійснити, не викличуть довіри у власників тіньових капіталів / Н. Власюк // Галицькі контракти. – 27/ 3/2000. – №13. – С. 10–11.

117. Файер Д. Легализация теневого капитала – стратегический путь к развитию / Д. Файер // Фондовый рынок. – 1/2000. – №2. – С. 18–20.

118. Скрипник А., Гендлер Г. Оцінка податкового навантаження і детінізація фонду оплати праці / А. Скрипник, Г. Гендлер // Економіка України. – 2007. – №5(546). – С. 17–25.

119. Запоточный И.В., Захарченко В.И. Хозяйственная деятельность предприятий в условиях действующей налоговой системы / И.В. Запоточный, В.И. Захарченко // Фондовый рынок. – 1/2000. – №2. – С. 20–21.

120. Исследование о природе и причинах богатства народов. В кн.: Пети В., Смит А., Риккардо Д., Кейн Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: Сочинения. – М.: Изд – во ЭКСМО – Пресс, 2000. – 78 с.

121. Краус Н.М. Обмеження тіньового сектору економіки у сфері оподаткування в умовах ринкових трансформацій / Н.М. Краус // Збірник матеріалів III Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної конференції вчених, викладачів та практичних працівників “Розвиток фінансової системи України в умовах ринкових трансформацій”, 16-17 лютого 2006 р. Т.1 – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 309-310.

122. Коттке Клаус “Грязные” деньги – как с ними бороться?: Справочник по налоговому законодательству в области “грязных” денег / Коттке Клаус / Науч. ред. к.е.н. К.К. Баранрва. – М.: Издательство “Дело и Сервис”, 2005. – 688 с.

123. Сторожук О. Регулювання підприємницької діяльності через податковий механізм / О. Сторожук // Вісник податкової служби України. – 4/2006. – №14. – С. 58–61.

124. Попова В. Управління непрямими податками в економіках східноєвропейських країн / В. Попова // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1999. – №2. – С. 302 – 306.

125. Краус Н.М. Тінізація економічної діяльності в сфері підприємництва / Н.М. Краус // Тези доповідей IV міжнародної науково-теоретичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть”, Частина 2./ відп. ред. З.В. Гуцайлюк. – Тернопіль, 2006. – С. 82–83.

126. Минаев Б.А. Изменения в налогообложении добавленной стоимости / Б.А. Минаев // Финанси. – 2000. – №4. – С. 42–44.

127. Гусев В.В. Проблемы двойного налогообложения в Российской Федерации. Пути решения / В.В. Гусев // Финанси. – 2000. – №4. – С. 40–41.

128. Краус Н.М. Графічне моделювання впливу розмірів податкових ставок на легалізацію тіньового сектора за умов трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Науковий вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка: Економіка і регіон. – 2007. – №2 (13). – С. 127–132.

129. Микроэкономика / под ред. проф. Яковлевой Е.Б. – М.: СПб., Поиск, 2002. – 358 с.

130. Білоус В. Проблеми правового забезпечення координації діяльності податкової, митної служби та Держкомкордону у сфері боротьби з економічною злочинністю / В. Білоус // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. - 9/2000. - №3. - С. 188-195.

131. Базилук А.В., Коваленко С.О. Тіньова економіка в Україні / А.В. Базилук, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.

132. Ходос Л. “Законодавча база має бути простою і локанічною” / Л. Ходос // Вісник податкової служби України. – 3/2006. - №11. – С. 6-8.

133. Звіт Наглядової Ради з питань реалізації проекту “Модернізація Державної податкової служби України - 1” // Вісник податкової служби України. – 8/2005. – №30. – С. 18–22.

134. Мандибура В. Концептуальні підходи до створення правової основи подолання "тінізації" економіки України / В. Мандибура // Економіка фінанси право. – 1999. – №3. – С. 21–24.

135. Попович В. Теоретичні та практичні передумови комплексного підходу до вивчення і розв'язання проблем детінізації економіки / В. Попович // Право України. – 2002. – №3. – С. 63–70.

136. Краус Н.М. Ризики на мікрорівні за умов трансформаційних перетворень (методологічний аспект) / Н.М. Краус // Вісник ДонДУЕТ. Серія Економічні науки. – Донецьк: Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М. Тугана-Барановського, 2006. – №3 (31). – С. 32–42.

137. Наступні 1000 днів: Заходи економічної політики для України. – К. : Німецька консультативна група з питань економіки при Уряді України, 1999. – 166 с.

138. Ващекин Н.П. Безопасность предпринимательской деятельности: Учеб. пособие / Н.П. Ващекин, М.И. Дзлиев, А.Д. Урсул. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М.: Экономика, 2002. – 334 с.

139. Ніколенко С.С., Краус Н.М. Взаємодія офіційного та тіньового секторів, як складова частина механізму господарського регулювання економіки / С.С. Ніколенко, Н.М. Краус // Вісник ДонДУЕТ. Серія Економічні науки. – Донецьк: Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М. Тугана-Барановського, 2007. – №3 (35). – С. 46–54.

140. Ніколенко С.С. Еволюція товарно-грошового господарства як процес становлення системи у цілісність / С.С. Ніколенко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Серія : Економічні науки. – 1 (8)/2003. – С. 3–8.

141. Ніколенко С.С. Господарсько-політичний механізм транзитивних економічних систем / С.С. Ніколенко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Серія : Економічні науки. – 1 (1)/2000. – С. 3–7.

142. Исправников В. "Теневые" параметры реформируемой экономики и антикризисный потенциал среднего класса / В. Исправников // Российский экономический журнал. – 2001. – №3. – С. 3–12.

143. Батищев Г.С. Проблема диалектического противоречия в "Капитале" / Г.С. Батищев // "Капитал" Маркса, философия и современность. – М., 1968. – С. 243–244.

144. Закон України Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: від 24.12.2002 р. № 345-IV, доповнення від 6.02.2003 р. № 485-IV // БУХГАЛТЕРІЯ. Право. Податки. Консультації. – 6/2003. – №24. – С. 6–14.

145. Растопін А. Коментар фахівця до Закону України Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом / А. Растопін // БУХГАЛТЕРІЯ. Право. Податки. Консультації. – 6/2003. – №24. – С.15–17.

146. Озерський І.В. К вопросу о борьбе с коррупцией / І.В. Озерський // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – №1. – С. 37–39.

147. Зміцнення потенціалу регіонів та шляхи подолання соціально-економічних диспропорцій реального розвитку: матеріали "круглого столу" / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2004. – 82 с.

148. Краус Н.М. Вплив тіньового сектора економіки на інтеграційний процес в Україні за умов трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції "Стратегічний розвиток регіону – економічне зростання та інтеграція", 11–12 травня 2006 року. Ч.І. – Чернівці, 2006. – С. 388–391.

149. Arunthanes W., Tansuhaj P., Lemak D.J. Cross – cultural Business Gift Giving. A New Conceptualization and Theoretical Framework / W. Arunthanes, P. Tansuhaj, D.J. Lemak // International Marketing Review. – 1994. – Vol. 11, №4, – P. 12.

150. Andving J. The Economics of Corruption: A survey / J. Andving // Study Economic. – 1991. – Vol. 46, №4. – P. 8.

151. Бюлетень національного банку України, серпень 2006. / Галь В.М., Майборода Л.О., Андрійчук В.М., відповідальний за випуск Бойчук М.І. – №8/2006 (161). – 178 с.
152. Статистичний щорічник України за 2005 рік. / за ред. Осауленка О.Г. Київ: Видавництво “Консультант”, 2006. – 575 с.
153. Статистичний щорічник України за 2000 рік. / за ред. Осауленка О.Г. Київ: Видавництво “Техніка”, 2001. – 598 с.
154. Базилевич В., Мазур І.І. Методичні аспекти оціки масштабів тіньової економіки / В. Базилевич, І.І. Мазур // Економіка України. – 8/2004. – С. 36–44.
155. Сквозняков В. Проблемы оценки теневой экономики / В. Сквозняков // Вопросы статистики. – 2001. – №12. – С. 18–23.
156. Срипник А.В. Оцінка тіньового сектора економіки України / А.В. Срипник // Вісник Національного банку України. – 2000. – №4. – С. 16–19.
157. Островерх Н.М. Приватизація і державне регулювання економіки / Н.М. Островерх // Актуальні Проблеми Економіки. – 2005. – №2. – С. 22–27.
158. Козименко А. Європейська інтеграція України / А. Козименко // Вісник податкової служби України. – 7/2005. – №27. – С. 20–22.
159. Масакова И.Д. Определение параметров теневой экономики / И.Д. Масакова // Вопросы статистики. – 1999. – №12. – С. 22–27.
160. Озерська А. Тіньова економіка як інфраструктура організованої злочинності / А. Озерська // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – №1. – С. 32–37.
161. Ламанова Т. Тіньова економіка-визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка. Фінанси. Право. – 2000. – №3. – С. 22–26.
162. Куканова А. Тіньова економічна діяльність, її прояви та вплив на суспільство / А. Куканова // Финансовая консультация. – 2001. – №21–22 (спецвыпуск). – С. 86–90.
163. Моторин Р.М. Система національних рахунків : Навч. посібник / Р.М. Моторин, Т.М. Моторина. – К.: КНЕУ, 2001. – 336 с.
164. Бюлетень національного банку України, грудень 2007. / Галь В.М., Майборода Л.О., Андрійчук В.М., відповідальний за випуск Бойчук М.І. – №12/2007. – 178 с.
165. www.sdfm.gov.ua
166. www.guds.gov.ua
167. www.ukrstat.gov.ua
168. www.sta.gov.ua
169. www.niss.gov.ua